

54686

54686

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Supplementum VI.

SZEGED
Hungaria
1987

Redigunt

E. MARÓTI et S. SZÁDECZKY-KARDOSS

Hoc volumen redegerunt

I. FODOR et V. M. KORCHMÁROS

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA
Supplementum VI.

Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből
XXII.

Minora opera ad philologiam classicam et archaeologicam pertinentia
XXII.

STUDIA
in honorem Aegonis Maróti sexagenarii

Szeged
1987

Lektorok:

Galántha Márta
és
Hoffmann Zsuzsanna

HU ISSN 0324-6523 Acta Univ. A. József Nom.

HU ISSN 0567-7246 Acta Ant. Archaeol.

AEGONI MARÓTI
SEXAGENARIO
DE STVDIIS CLASSICIS OPTIME MERITO
AMICI SODALES DISCIPVLI
HOC VOLVMEN GRATO ANIMO
D. D.

MARÓTI EGON IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Rövidítések

AAA Suppl.	= Acta Antiqua et Archaeologica; Supplementum. Szeged.
AAH	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
ACD	= Acta Classica Universitatis Debreceniensis
Antiquitas	= Antiquitas. Acta Universitatis Wratislaviensis
AT	= Antik Tanulmányok - Studia Antiqua
AUD SH	= Acta Universitatis Debreceniensis; Series Historica
BCO	= Bibliotheca Classica Orientalis
DLZ	= Deutsche Literaturzeitung
JWG	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte
MTA IOKözl.	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
Oikumene	= Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia.

Összeállításunkban nem tüntettük fel a különböző gyűjteményes kiadványokban megjelent fordításrészleteket, a szerkesztői, lektori és kontrollszerkesztői tevékenységet. Szögletes zárójelbe -[]- tettük az ismertetett művek bibliográfiai adatait.

1952

1. II. Rákóczi Ferenc kiáltványa. (Fordítás). In: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész. Tankönyvkiadó 1952, 1039-1044.

1955

2. Kalózkodás a római polgárháborúk korában. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Budapest 1955, 17. l.

1956

3. A jósokra vonatkozó tilalom Catónál. AT 3 (1956) 83-91.
4. Пиратство около Сицилии во время попреторства Верреса. ААН 4 (1956) 197-210.
5. [W. HARTKE: Römische Kinderkaiser. Eine Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins. Berlin 1951.] AT 3 (1956) 316-318.

1957

6. A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején. AT 4 (1957) 29-38.
7. Cato történeti értékeléséhez. (Vita) AT 4 (1957) 306-309.
8. Das Verbot über die Weissager bei Cato. Annales Univ. Budapest. Sect. Philol. 1 (1957) 91-102.
9. [J. STRAUB: Studia zur Historia Augusta. Bern 1952.] AT 4 (1957) 152-154.

1958

10. A II. Sallustius-levél és Cicero. AT 5 (1958) 45–57.
11. Sulla diktatúrájának kérdéséhez. (Vita) AT 5 (1958) 279–282.
12. Beszámoló a varsói Cicero-konferenciáról. AT 5 (1958) 143–145.
13. Beszámoló a Mommsen Társaság 1958. évi közgyűléséről. AT 5 (1958) 326–327.
14. [J. BLEICKEN: Das Volkstribunat der klassischen Republik. München 1955. Zeitemata, Heft 13.] AT 5 (1958) 120–121.
15. [D. KIENAST: Cato der Censor. Seine Persönlichkeit und seine Zeit. Heidelberg 1954.] AAH 6 (1958) 237–240.
16. [H. STERN: Date et destinataire de l'„Historie Auguste“. Paris 1953.] AT 5 (1958) 128–130.
17. [Cesare nel bimillenario della morte. (Autori vari) 1956.] AT 5 (1958) 298–300.
18. Piraterie um Sizilien zur Zeit der Propretur des Verres. (Autoreferat) BCO 3,1958/3/ 298–300.
19. Das Verbot über die Weissager bei Cato. (Autoref.) BCO 3,1959/6/ 350–351.

1959

20. A kalózok szerepe Sextus Pompeius táborában. AT 6 (1959) 213–220.
21. Bericht über die Cicero-Konferenz in Warschau. BCO 4,1959/4/ 230–233.
22. Beszámoló a római Cicero-kongresszusról. AT 6 (1959) 315–319.
23. Horváth István Károly „Catullus” c. kandidátusi értekezésének vitája. MTA IOKözl. 14 (1959) 338–343. (Saját hozzászólás összefoglalása 340–341).
24. [J. BLEICKEN: Das Volkstribunat der klassischen Republik. München 1955.] AAH 7 (1959) 455–457.
25. [TRENCSÉNYI-WALDAPFEL I.: Cicero válogatott művei. Budapest 1958.] AT 6 (1959) 136–139.
26. [E. VALGIGLIO: Silla e la crisi repubblicana. Firenze 1956.] Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 7 (1959) 204–209.

1960

27. Der zweite Sallust-Brief und Cicero. Acta Sessionis Ciceroniana. Warszawa 1960, 123–141. (A varsói Cicero-konferencián – 1957. dec. 3–5. – elhangzott előadás).
28. Terentina. AT 7 (1960) 27–36.
29. Terentiana. AAH 8 (1960) 321–334. (Németül.)
30. Az Ókortudományi Társaság közgyűlése. AT 7 (1960) 271–272.
31. Bericht über die Generalversammlung der Mommsen-Gesellschaft 1958. BCO 5,1960/6/ 321–323.
32. Beszámoló az altenburgi ókortörténeti kongresszusról. AT 7 (1960) 122–127.
33. [Görög történeti chrestomathia. (Szerk. BORZSÁK I.) Budapest 1960.] AT 7 (1960) 255–258.

1961

34. P. Terentius Afer: Phormio – Az élődi. Latinul és magyarul. Fordította, a jegyzeteket és a kísérő tanulmányt (Terentius Magyarországon, 175–231. l.) ír-

- ta —. (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE bevezető tanulmányával.) Görög és latin írók 4. Akadémiai Kiadó, Budapest 239. l.
35. *De suppliciis*. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez. AT 8 (1961) 161–182.
 36. *De Suppliciis*. Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstände. AAH 9 (1961) 41–70.
 37. Die Rolle der Seeräuber unter den Anhängern des Sextus Pompeius. In: Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. Berlin 1961, 208–216. (A Deutsche Historiker-Gesellschaft kongresszusán — Altenburg 1959. okt. 12–17. — elhangzott előadás.)
 38. Die Rolle der Seeräuber zur Zeit der römischen Bürgerkriege. Das Altertum 7 (1961) 1,32–41.
 39. Terenz in Ungarn. Acta Univ. Debrecen. VII/1. 1961, 61–77.
 40. Die Rolle der Seeräuber unter den Anhängern des Sextus Pompeius. (Autoref.) BCO 6,1961/5/ 297–298.

1962

42. A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. AT 9 (1962) 1–12.
43. Diodotos Tryphon et la piraterie. AAH 10 (1962) 187–194.
44. Diodotosz Trüphón és a kalózkodás. AUD SH 1 (1962) 9–15.
45. *Ο ΚΟΙΝΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*. AT 9 (1962) 214–218.
46. *Ο ΚΟΙΝΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ*. Klio. Beiträge zur Alten Geschichte 40 (1962) 124–127.
47. Terenz in Ungarn. Das Altertum 8 (1962) 4,243–251.

1963

48. A kalózok szerepe a mithridatési háborúk idején. AUD SH 2 (1963) 3–14.
49. Zur Frage der Warenproduktion in Catos *De agri cultura*. AAH 11 (1963) 215–234.
50. Ókori (Római) történeti forrásgyűjtemény. (Egyet. jegyzet). Tankönyvkiadó 1963, 106 l.

1964

51. Az ókor története IV. A római köztársaság története. (Egyet. jegyzet) Tankönyvkiadó 1964, 197 l.
52. A rabszolgák szerepe a második triumvirátus idején. AT 11 (1964) 215–229.
53. Zum Problem der Ausgestaltung des überlieferten Cato-Bildes. AUD SH 3 (1964) 3–16.
54. *Ο κοινός πόλεμος*. (Autoref.) BCO 9,1964/3/ 163.

1965

55. Az ókor története V. A római császárság története. I. fejezet. (Egyet. jegyzet) Tankönyvkiadó 1965, 1–13. l.
56. Die Menander-Forschung in Ungarn. In: Menanders Dyskolos als Zeugnis seiner Epoche. Berlin 1965, 247–254. (A jénai Menandros-konferencián — 1962. febr. — elhangzott előadás.)

57. *Princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*. Megjegyzések Horatius, *carm.* III 30,13–14 értelmezéséhez.) AT 12 (1965) 27–37.
58. *Princeps Aeolium carmen ad Italos deduxisse modos*. (Bemerkungen zur Interpretation von Horaz' *carm.* III 30,13–14.) AAH 13 (1965) 97–109.
59. Zur Entstehung Vergils Georgica. ACD 1 (1965) 25–31.
60. Az antik pentathlon problémájához. (Vita) AT 12 (1965) 279–282.
61. Szádeczky-Kardoss Samu „Mimnermos” c. doktori értekezésének vitája. (Beszámoló) MTA IOKözl. 22 (1965) 423–426. (Saját hozzászólás összefogl. 425. l.)
62. [HAHN I.: A hadművészet ókori klasszikusai. Budapest 1963.] AT 12 (1965) 133–135.

1966

63. Római történeti forrásgyűjtemény. Fontes minores Latini III. Tankönyvkiadó, Budapest 1966, 166 l.
64. Cato és a „De agri cultura”. Bevezető tanulmány a M. Porcius Cato: A földművelésről c. kétnyelvű kiadványhoz. (Görög és latin írók 11.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1966, 5–69.
65. *Currus Achaicus*. AT 13 (1966) 70–76.
66. *Currus Achaicus*. AAH 14 (1966) 359–369. (Németül.)
67. Eunus és Atargatis. A rabszolgamozgalmak tudatosságának és ideológiai hátterének kérdéséhez. AT 13 (1966) 237–241.
68. Ifjabb Plinius: Levelek. (136 levél ford.) Magyar Helikon 1966, 610 l. = Európa Könyvkiadó 1966, 610 l.

1967

69. A régi Róma aranykora. I–II. fejezet (Róma felemelkedése; Augustus kora) és bibliográfia. Gondolat Kiadó, Budapest 1967, 8–172. és 441–443. l.
70. *Aere perennius*. AT 14 (1967) 303–307.
71. Bewusstheit und ideologische Faktoren in den Sklavenbewegungen. Eunus und Atargatis. AAH 15 (1967) 319–326. (Az 1966. évi budapesti Eirene-kongresszuson elhangzott előadás.)
72. Sklavenbewegungen zur Zeit des zweiten Triumvirats. Античное общество. Москва 1967, 109–111 (A leningrádi Eirene-kongresszuson — 1964. ápr. 9–14. — elhangzott előadás.)
73. Theognis-vers egy császárkori feliraton. MTA IOKözl. 24. (1967) 91–95.
74. „*Verbum in coloniam deductum*”. (Még egyszer Horatius, *carm.* III 30,13–14. értelmezéséhez.) AT 14 (1967) 119–121.
75. Zum römerzeitlichen Weiterleben des Theognis. AAH 15 (1967) 153–158.
76. Az antik pentathlon problémájához. Testneveléstudomány 2 (1967) 69–72.
77. Utószó a Q. Curtius Rufus: A makedón Nagy Sándor története c. kötethez. Európa Könyvkiadó, Budapest 1967, 311–318.
78. † Horváth István Károly. (Megemlékezés) AT 14 (1967) 111–112.

1968

79. Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen. At 15 (1968) 233–238.

80. A recently found versified oracle against the pirates. AAH 16 (1968) 233–238.
81. [M. CAPOZZA: Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana I. Roma 1966.] AT 15 (1968) 287–289.
82. [W. RUDOLPH: Olympischer Kampsport in der Antike. Berlin 1965.] Testneveléstudomány 4 (1968) 38–40.
83. Sammlung von Quellen zur römischen Geschichte. Fontes minores Latini III. (Autoref.) BCO 13, 1968/3/ 169.
84. Horatius: 4. epodus. (Műford.) AT 15 (1968) 94.

1969

85. Cicero: De imperio Cn. Pompei. Auctores Latini VII. (A szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta —.) Tankönyvkiadó, Budapest 1969, 86 l.
86. Rabszolgák az ókori Rómában. Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta — (továbbá szemelvények fordítása). Gondolat Kiadó, Budapest 1969, 212 l.
87. *Aere perennius*. In: Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Fr. Altheim I. Berlin 1969, 452–458.
88. *Feriae in familia*. (Cato *De agri cultura* c. 138. értelmezéséhez.) AT 16 (1969) 83–86.
89. [Appianos: A római polgárháború. I–II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta HAHN I. (Görög és latin írók 12–13.) Budapest, Akad. Kiadó 1967.] AT 16 (1969) 227–228.
90. [Suetonius: Caesarok élete. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta KIS FERENCNÉ. 3. Kiadás. Európa Kiadó, Budapest 1968.] AT 16 (1969) 230–231.
91. Az Ókortudományi Társaság 1969. évi közgyűlése. AT 16 (1969) 254.
92. HORVÁTH I. K.: Zwei Buchstaben eines Wortes in der Juvenal-Philologie. (Referátum) BCO 14, 1969/4/ 221.
93. „*Verbum in coloniam deductum*”. Noch einmal zur Interpretation von Horat., Carm. 3,30,13–14. (Autoref.) BCO 14, 1969/2/ 95.

1970

94. Der Sklavenmarkt auf Delos und die Piraterie. Helikon (Messina–Roma) 9–10 (1969–1970) 24–42.
95. Die Rolle der Seeräuber in der Zeit der Mithridatischen Kriege. Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo. I. Napoli 1970, 480–493.
96. Die zeitgenössische warenproduzierende Landwirtschaft in der Sicht Varros. AAH 18 (1970) 105–136.
97. *Feriae in familia*. (К пониманию Cato, *De agri cultura* 138) Вестник древней истории 1970, 2 60–64.
98. Cicero *De signis*-ének értelmezéséhez. (Vita) AT 16 (1970) 71–73.
99. Az Ókortudományi Társaság 1970. évi tisztújító közgyűlése. AT 17 (1970) 117–118.

1971

100. *Feriae in familia*. Zur Interpretation von Cato, „*De agri cultura*” c. 138. (A XI. Eirene-konferencián — 1968. okt. — elhangzott előadás.) Acta Conventus XI „Eirene”. Warszawa 1971, 63–67.

101. On the problem of M. Antonius Creticus' *imperium infinitum*. AAH 19 (1971) 259–272.
102. M. Antonius Creticus *imperium infinitum*ának kérdéséhez. AT 18 (1971) 222–233.
103. Varro és a *Rerum rusticarum libri III*. Bevezető tanulmány a M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról c. kötetéhez. (Görög és latin írók 14.) Akadémia Kiadó, Budapest 1971, 5–87.

1972

104. Kalózkodás a római polgárháborúk korában. (Apollo könyvtár 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 104 l.
105. 'A hamis tanú' története ősforrásának kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 76 (1972) 4, 509.
106. *Spinas runcare*. (A horatiusi '*spinas evellere*' rokonságához). AT 19 (1972) 15–25.
107. *Spinas runcare* (Zur Verwandtschaft des Horazischen „*spinas evellere*”) AAH 20 (1972) 53–66.
108. Rapporti. IV. Storia delle istituzioni e dei fatti sociali. Index 3 (1972) 125–127.
109. *Silva caedua*. (Cato, *De agri cultura* c. 1,7. értelmezéséhez.) AT 19 (1972) 175–182.
110. *Silva Caedua*. (Zur Deutung von Catos *De agri cultura* c. 1,7.) – (A kolozsvári Eirene-konferencián tartott előadás, 1972. okt.) AAH 20 (1972) 359–369.

1974

111. A *vilicus* és az itáliai *villa*-gazdaság. AT 21 (1974) 189–203.
112. Megjegyzések Galeotto antik forrásaihoz. AT 21 (1974) 74–76.
113. Az „atlasz” elnevezés eredetéről. Tudományos kaleidoszkóp. Budapest 1974, 262–263.
114. Ki volt Lucullus? Uo. 289–290.
115. M. Tullius Cicero: Antonius elleni második Philippica. (Ford.) In: Marcus Tullius Cicero válogatott művei. Budapest 1974, 135–177.
116. M. Tullius Cicero: Laelius vagy a barátságról. (Ford.) Uo. 340–373.

1975

117. On Galeotto's ancient sources. ACD 10–11 (1974–75) 189–192.
118. Über die Verbeitung der Wassermühlen in Europa. (Beiträge zu den zwischen der ungarischen Urgeschichte und der antiken Wirtschaftsgeschichte bestehenden Bindungen.) AAH 23 (1975) 255–280.
119. A vízimalom európai elterjedésének történetéhez. (A magyar őstörténet és az antik gazdaságtörténet kapcsolatához.) AT 22 (1975) 55–74.
120. Zu den antiken Quellen Galeottos Schrift über Mathias Corvinus, König von Ungarn. (Actes du XIIIe Kongres International d'Études Anciennes, organisé par la Comité „Eirene”, Dubrovnik, 7–12 octobre 1974.) Živa Antika 25 (1975) 197–201.

121. [Columella: Über Landwirtschaft. Aus dem Lateinischen übersetzt, eingeführt und erläutert von K. AHRENS. Berlin 1972.] AT 22 (1975) 198–200, ill. DLZ 96 (1975) 111–114.
122. Megjegyzések néhány *togata*-töredék értelmezéséhez. AT 22 (1975) 262–267.

1976

123. The villicus and the villa-system in ancient Italy. Oikumene 1 (1976) 109–124.
124. *Mustum circumcidaneum*. AT 23 (1976) 245–246.
125. [F. SPERANZA: Scriptorum Romanorum de re rustica reliquae I. Messina 1974.] AT 23 (1976) 158–159, ill. DLZ 97 (1976) 758–760.
126. [ÜRÖGDI GY.: Kard és törvény. Marius és Sulla kora. Budapest 1974.] AT 23 (1976) 147–149.
127. Ókori (latin) források: Pomponius Mela, C. Plinius Secundus, P. Cornelius Tacitus, C. Iulius Solinus, Iordanes. (Ismeret és bibliográfia.) In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I:2. Tankönyvkiadó, Budapest 1976, 160–166.

1977

128. Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Doktori értekezés tézisei. Szeged 1977, 22 l.
129. A Spartacus-felkelés: rabszolgaháború. AT 24 (1977) 18–24.
130. *Silva palaris*. AT 24 (1977) 158–162.
131. *Mustum circumcidaneum*. (Németül) AAH 25 (1977) 389–391.
132. Spartacus-konferencia Bulgáriában. AT 24 (1977) 269–272.
133. [FALUS R.: Az antik világ irodalmi. Budapest 1976.] Tiszatáj 31 (1977) 88–90.

1978

134. Katonaszökevények vagy szökött rabszolgák? (Spartacus serege összetételének kérdéséhez.) AT 25 (1978) 94–97.
135. Bemerkungen zur Interpretation einiger Togaten-Fragmente. AAH 26. (1978) 423–432.
136. Zur Rolle der Wassermühle beim Übergang von der Sklavereiordnung zum Feudalismus. (Előadás Leipzigben 1976-ban az I. Későantik történeti symposionon.) JWG 1978/II 107–117.
137. Eine antike Definition bei Johannes Saresberiensis. ACD 14 (1978) 75–77.
138. [P. CSILLAG: The Augustan Law on Family Relations. Akadémiai Kiadó Budapest 1976.] Acta Arch. Hung. 30 (1978) 257–259.
139. [ÜRÖGDI GY.: Nero. Budapest 1977.] AT 25 (1978) 275–277.

1979

140. Columella kora-középkori továbbéléséhez. AAA Suppl. II 1979, 33–41.
141. Zu Columellas Weiterleben im Frühmittelalter. AAH 27 (1979) 437–447.
142. A Spartacus-felkelés újabb irodalmából. (Társszerzővel.) AT 26 (1979) 280–282.

143. [W. KALTENSTADLER: Arbeitsorganisation und Führungssystem bei den römischen Agrarschriftstellern. (Cato, Varro, Columella). Stuttgart–New York 1978.] AT 26 (1979) 124–125.

1980

144. Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. AAA Tom. XXII, Szeged 1980, 45 l.
145. A *fundus suburbanus* problémái Catónál. AT 27 (1980) 231–239.
146. A római *viae publicae* meghatározásának továbbéléséhez. AT 27 (1980) 269–270.
147. A római birodalom útjai. História 2 (1980) 11–12.
148. Amatőrök és profik az ókori sportéletben. História. 2 (1980) Olimpiai és sporttörténeti különszám. 5–6.
149. Istenbéke Hellaszban. Az ókori olimpiák hagyatéka. Élet és Tudomány. 33 (1980) 29. sz. 889–891.
150. [TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE: Ember vagy. Műfordítások. Európa Könyvkiadó, Budapest 1979.] Szegedi Egyetem 18 (1980) 7. sz. 5. l. (1980. V. 13.).

1981

151. Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. (A pun háborúk kora.) Apollo Könyvtár 13. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 298 l.
152. Der Spartacusaufstand: ein Sklavenkrieg. In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 48–55. (Az 1977 szept. Blagoevgradban tartott előadás).
153. „Vilicus ne sit ambulator.” Zum Weiterleben eines antiken Wirtschaftsprinzips. (Előadás 1979 Leipzig, II. Internationale Symposium zur Geschichte der Spätantike.) JWG 1981/IV 83–89.
154. Tanulmányok a *Georgica* prooemiumához. AT 28 (1981) 1–9.
155. Studien zu dem Proömium von Vergilis *Georgica*. AAH 29 (1981) 315–325.
156. Ifjabb Plinius: Levelek. Bibliotheca Classica. (136 levél ford. 2. kiadás.) Európa Kiadó 1981.

1982

158. A szabad munkaerő szerepe a köztársaságkori *villa*-gazdaságban. In: Az antik társadalomtörténet problémái. (A KLTE Ókortörténeti Tanszékének rendezésében 1981. május 27-én tartott konferencián elhangzott előadás.) Debrecen 1982, 170–198.
159. *Silva palaris*. (németül) Oikumene 3 (1982) 225–230.
160. Die Rolle der freien Arbeit in der *villa*-Wirtschaft im Zeitalter der Republik. AAH 30 (1982) s.a.

1983

161. Vergilius: *Georgica* (Auctores Latini XX). A szöveget gondozta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta —. Tankönyvkiadó Budapest 1983, 222 l. + 10 tab.

161. Deserteure oder entflohene Sklaven. (Zur Zusammensetzung des Heeres von Spartacus.) *Antiquitas* 10 (1983) 35–40. (Az 1978. XII. 12–14. között Karpaczban tartott Spartacus-konferencián elhangzott előadás).
162. On the causes of Carthage's destruction. *Oikumene* 4 (1983) 223–231.
163. Anmerkungen zu dem Prooemium der *Georgica*. „Vos, o clarissima mundi lumina.” *Concilium Eirene* XVI. Proceedings of the 16-th International Eirene Conference, Prague 31.8–4.9. 1982. Prague 1983, Vol. 3, 32–36.
164. A római személynévviselés jogi szabályozásához. *AT* 30 (1983) 102.
165. Megjegyzések Cornelius Nepos Atticus-életrajzához. *AT* 30 (1983) 261.
166. P. Servilius Vatia hadjárata Dél-Anatólia kalózái ellen. *AT* 30 (1983) 225–230.
167. *Deducere—deductores*. *AAA Suppl.* IV 1983, 15–20. (Az Őkortudományi Társaság 1980. októberi ülésén tartott előadás kibővített szövege).
168. Der Feldzug des P. Servilius Vatia gegen die Seeräuber Südanatoliens. *AAH* 31 (1983) s.a.
169. Ismeretterjesztés vagy „A fele sem igaz” játék? *Élet és Irodalom* 27 (1983) 31. sz. (aug. 5.) 9. l.
170. Díjazás és amatőrség az ókori olimpiákon. *Népsport* 39 (1983) IV. 25., 11. l.

1984

171. Periodonikes. Anmerkungen zum Begriff Perioden-Sieger bei den Panhellenischen Spielen. *AAH* 32 (1984) s.a.
172. Az ókori olimpiák csillagai. *Élet és Tudomány* 1984. VII. 27. (30. sz.) 941–943.
173. Vagyon, válság és inség a köztársaságkori Rómában. *História* 6 (1984) 2. sz., 5–8. l.

1985

174. Zur Regelung der römischen Personennamenführung. (Sudia in honorem E. Pólay septuagenarii.) *Acta Iur. et Pol.* Szeged. Tom XXXIII, 1985, 281–282.
175. A legrégebb magyar nyelvű hexameterhez. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. (Szeged) 21 (1985) 167.
176. Periodonikes. Megjegyzések a pánhellén játékok „periodosgyőztes” fogalmához. (Az Őkortudományi Társaság felolvasó ülésén 1984 áprilisában tartott előadás.) *AT* 32 (1985) 1–17.
177. [PÓLAY E.: Rabszolgák „házassága” az ókori Rómában. *Acta Iur. et Pol.* Szeged. Tom XXXIV, Fasc. 4.] *AT* 32 (1985) s.a.
178. [FERENCZY E.: From the patrician state to the patricio-plebeian state. Budapest 1976.] *Századok* 119 (1985) 836–339.
179. Merre jártak Hannibál elefántjai? *Élet és Irodalom* 29 (1985) 14. sz. (IV. 5.) 9. l.
180. Panem et circenses. *Élet és Tudomány* 1985. VIII. 23. (34. sz.), 1074–1076.

1986.

181. *Deducere—deductores*. (németül) *Oikumene* 5 (1986) 237–242.
182. A paródia Vergiliusnál. *AT* 33 (1986) s.a.
183. A haltenyésztés Cassiodorusnál. *AT* 33 (1986) s.a.

184. Beszámoló a XVII. Eirene Konferencián tartott „Symposium zur Geschichte der Spätantike” előadásairól. AT 33 (1986) s.a.

1987

185. Parodie. Enciclopedia Virgiliana. Roma 1987 III 984. 1.
186. Zum Problem der freien Arbeitskraft bei Varro. Antiquitas 14 (1987) 189–204.
187. Víz és szennyvíz az ókori Rómában. História 9 (1987) 2. sz. 3–5.
188. [RITOÓK Zs.: A magyar ókortudomány bibliográfiája 1951–1975. Budapest 1986.] Tiszatáj 41 (1987) 6. sz. 90–92.
189. Cicero: Antonius elleni második Philippica. (Ford.) In: Marcus Tullius Cicero válogatott művei. 2. kiadás. Budapest 1987, 152–199. l.
190. Cicero: Laelius vagy a barátságról. (Ford.) Uo. 380–417. l.

Sajtó alatt*

191. A római köztársaság és Augustus kora. In: Az ókori Róma története. Egyetemi tankönyv (részlet). (1983).
192. Die Probleme des *fundus suburbanus* bei Cato. Oikumene VI. (1984).
193. Munkaszervezés és ellenőrzés Columellánál. (Előadás Debrecenben „Az antik társadalomtörténet problémái” c. konferencián.) (1985)
194. Bericht über die Arbeit des Symposiums „Zur Geschichte der Spätantike” an der Konferenz XVII. Eirene. (1986) Megjelenik a konferencia gyűjteményes kötetében.
195. Der Fischzucht bei Cassiodorus. Előadás a XVII. Eirene Konferencián. (1986) Megj. a Konferencia gyűjteményes kötetében.
196. Die Parodie bei Vergil. ACD (1986).
197. Organisation und Kontrolle der Arbeit bei Columella. Antiquitas (1986).
198. 'A harmadik parthus hadjárat.' AT (1987).
199. Megjegyzések a Spartacus-felkelés történetéhez: az első szicíliai átkelési kísérlet kudarca. AT (1987).

Összeállította:
M. Korchmáros Valéria

*A zárójelben lévő évszámok az egyes kéziratok leadásának évét jelzik.

CZÜTH BÉLA

MAIORIANUS CSÁSZÁR TÖRVÉNYHOZÁSA

(*Novellae Maioriani, I-XII.*)

Fl. Iulius Valerius Maiorianus (*Caesar* 457. ápr. 1-től, *Augustus* 457. dec. 28-tól 471. aug. 2-ig, megölték 461. aug. 7-én), a Nyugat-Római Birodalom kiemelkedő uralkodója. Bár hatalma kezdetben csak Itáliára terjedt ki, elérte, hogy Gallia és Hispánia római és „szövetséges” barbár lakossága is elismerje¹.

Újraszervezte a birodalmi közigazgatást, különös gondot fordított a városok igazgatására, és természetesen a pénz- és az adóügyekre. Vállalta a vandálok elleni támadás megszervezését is, hogy mentesítse Itáliát, Galliát és Hispániát a vandálok rajtaütéseitől. Flottáját azonban 460 tavaszán Carthago Nova közelében Geiserich megsemmisítette.

Ricimer, Maiorianus korábbi riválisa nem hagyott időt a császárnak, hogy a vandálokkal szembeni kudarcát újabb politikai sikerekkel ellensúlyozza, és Dertónánál, 461. aug. 2-án megfosztotta hatalmától, majd aug. 7-én megölette Maiorianust.

Maiorianus uralkodói célkitűzéseinek megismeréséhez és uralkodása értékeléséhez segítségünkre vannak a császár törvényei. Ezek jelentőségét növeli, hogy a Nyugat-Római Birodalom utolsó 21 évének 9 uralkodója közül Libius Severus 2, és Anthemius 3 törvénye maradt ránk, Maiorianustól viszont 9 törvény szövegét és 3 törvény címét ismerjük. E törvények a 438-ban kiadott *Codex Theodosianus* függelékét képezik, mint *Novellae Constitutiones*.

J. Gothofredus 1665-ben adta ki máig is használt kommentárjaival a *Cod. Theod.* szövegét, de a *Novellae*hez, így a *Novellae Maioriani*hoz sem fűzött kommentárokat. A *Cod. Theod.* és a hozzá tartozó *Leges Novellae* mérvadó kritikai kiadása Th. Mommsen és P. M. Meyer munkája, 1905-ben jelent meg, C. Pharr pedig 1952-ben adta ki a teljes gyűjtemény angol fordítását, és Maiorianus törvényeihez is fűzött rövid magyarázatokat, jelölve a párhuzamos helyek egy részét is², de részletes kommentár a *Nov. Mai.*-hoz még nem készült. Itt most e törvények történelmi, nem pedig jogi elemzésére vállalkozunk.

Maiorianus első törvénye tulajdonképpen deklaráció, levél a szenátushoz uralkodásának kezdetéről, alapelveiről (*Nov. Mai. I.: De ortu imperii*, 458. jan. 11.).

¹ The prosopography of the Later Roman Empire, II.: A. D. 315–527. Ed.: J. R. MARTINDALE, Cambridge 1980, 702–703; „*Fl. Iulius Valerius Maiorianus*”. Hatalomra jutásáról: CZÜTH B.: Maiorianus hatalomra jutása. AAA Szeged, Suppl. 4 (1983) 53–60; és *Coniuratio Marcellana* oder Marcelli(ni)ana? ACD 19 (1983) 113–122.

² *Theodosiani Libri XVI... et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, ed.: TH. MOMMSEN–P. MEIER, Berlin 1905. The Theodosian Code and Novels ... a transl.: C. PHARR. Princeton 1952.

Bevezetőjében a császár hangoztatja, hogy őt a szenátus és a hadsereg juttatta trónra. Ez a valóságot tükrözi. Avitus uralmát a szenátus és a hadsereg koalíciója döntötte meg, és e két hatalmi tényező kompromisszuma volt Maiorianus hatalmának forrása is³.

A korabeli kelet-római megfogalmazásban Marcianus és Leo császárok hatalomra jutása kapcsán azt olvashatjuk, hogy a szenátus az isteni gondviselés eszköze. Maiorianus nem megy ilyen messzire, csak azt az óhaját fejezi ki, hogy „*támogassa az isteni kegyelem*” a szenátus és a hadsereg döntését⁴.

I. Leo kelet-római császár nevét ez a levél nem említi. Pedig Leo nevezte ki Maiorianust 457. febr. 28-án *magister militum*nak, és ő javasolta 457. ápr. 1-én *Caesarnak* is. Leo elődeinél aktívabb nyugati politikába kezdett, de úgy látszik, Maiorianust ebben eszközének, s nem egyenrangú társának tekintette, és 457 nyarától már nem támogatta a nyugat-római önállóságra törekvő Maiorianust, aki csak Leo későbbi elismerését remélve vette fel az *Augustus* címet 457. dec. 28-án.

A *Nov. Mai. I.* – 458. jan. 11-én, és a *Nov. Mai. II.* – 458. márc. 10-én Leo nevét nem tünteti fel sem *Augustusként*, sem *consulként*. 458. május 8-tól viszont Maiorianus és Leo neve együtt szerepel a nyugati törvényeken és pénzekben (valamint a pápai levelek záradékában). Mindez egyoldalú gesztus: a császár így is elő akarta készíteni, hogy Leo később elismerje őt, ugyanakkor hangsúlyozta legitimitását és egyenrangúságát is⁵. Ezzel is hozzájárult a nyugati *status quo* megszilárdításához. De Maiorianus a kelet-római császár részéről való hivatalos elismerést nem érte el, legalábbis ezt eddig nem sikerült bizonyítani⁶.

Maiorianus eme egyoldalú gesztusát fogalmazta meg Sidonius (c. V. 387–388.) is: *ordo omnis regnum dederat, plebs, curia, miles et collega simul*. A *collega* a kutatók általánosan elfogadott véleménye szerint Leo császár.

Maiorianus utal arra, hogy csak „vonakodás” után, a „közszolgálat kötelezettségének engedelmeskedve” vállalta a császári méltóságot. Sidonius (c. V. 11–12.) is megerősíti ezt: *regnum mereare doles, ... non moderanda subis quae defendenda putasti*. Maiorianus 457. ápr. 1-től *Caesar* volt, de úgy látszik, hatalmával nem élt, míg dec. 28-án *Augustus* nem lett. Április 1-én történt trónralépése esetén első két törvénye, éppen késői dátuma miatt (a *Nov. Mai. I.*: uralkodásának kezdetéről, 458. jan. 11; és a *Nov. Mai. II.*: az adóhátralékok elengedéséről, 458. márc. 10.) értelmetlen, illetve hatástalan lett volna. A szenátus kezdeményezésének hiánya és Ricimer még

³ G. E. M. DE STE CROIX: The class struggle in the ancient Greek world. Ithaca 1981, 387.

⁴ *Nov. Mai. I.*: *adsit aestimationi omnium proposita divinitas*. M. A. WES: Das Ende Des Kaiseriums im Westen des Römischen Reichs. s'Gravenhage 1967, 42–43.

⁵ N. H. BAYNES: A note on professor Bury's History of the Later Roman Empire, JRS 12 (1922) 207–229, kül. 223; J.-R. PALANQUE: Collégialité et partages dans l'Empire Romain aux IVe et Ve siècles, REA 46 (1944) 46–64, 280–298, 294; E. STEIN: Histoire du Bas-Empire, II.: De l'état Romain à l'état Byzantin (284–476). Ed.: J.-R. PALANQUE, Paris 1959, 375.

⁶ T. NAGY: Reoccupation of Pannonia from the Huns in 427 (Did Jordanes use the Chronicon of Marcellinus Comes at writing of the Gethica?). AAntHung 15 (1967) 159–186, 183; W. E. KAEGLI: Byzantium and the decline of Rome. Princeton 1968, 32; E. DEMOUGEOT: La formation de l'Europe et les invasions barbares. II.: De l'avènement de Dioclétien au début du VIe siècle. Paris 1979, 582; G. E. MAX: Political intrigue during the reigns of the Western Roman emperors Avitus and Maiorian. Historia 28 (1979) 225–237, Különösen 232; J. M. O'FLYNN: Generalissimos of the Western Roman Empire. Edmonton 1983, 185.

viszonylag jelentős befolyása magyarázzák Maiorianus vonakodását. Ricimer vállalta, hogy a kelet-római császár megbízásából irányítsa a nyugat-római ügyeket, Maiorianus viszont a Nyugat-Római Birodalom teljes önállóságára törekedett⁷.

A szenátushoz címzett levél szerint Maiorianus vállalta a *consuls*ágot 458-ra. Egyedüli *consul* nyugaton, így lehetőséget hagy arra, hogy később a keleti *consul* elismerje. Majd a szenátorok támogatását kéri. Velük együttműködő, igazságos kormányzást ígér.

A császár megígéri, hogy Ricimer *patricius*szal közösen intézi a hadügyeket. A „római világot” Ricimerrel együtt szabadították meg „a külső ellenségtől” (ezzel nyilván az alemannok és a vandálok támadásaira utal), és a „belső szerencsétlenségtől” (így vállalja a felelősséget Avitus megbuktatásáért), és közösen védik meg ezután is. Valójában Maiorianus igyekezett a hadügyekben háttérbe szorítani Ricimert. Maiorianus császári méltóságát a római szenátusnak és a nyugati hadseregnek köszönhette, míg Ricimer *patriciusi* címét Leo császártól kapta, s *magister militum*ként komoly befolyása volt a nyugat-római hadseregben. Így érthető, hogy a császár Galliában és Hispániában maga irányította a vandálok ellen tervezett vállalkozást, Ricimert viszont Itáliában hagyta.

Figyelemre méltó a *De ortu imperii Maioriani* államéletre vonatkozó szóhasználat: szövegében szerepel a *principatus*, *princeps*, az *imperium*, *imperator*, de a *res publica*, sőt a *regnum* is. A kora-császárkorra vagy éppen a köztársaság korára emlékeztető hangvétel a szenátussal való együttműködést hivatott előkészíteni; a *regnum* használata viszont azt mutatja, hogy a késő-császárkorban a *regnum* a *tyrannis* helyett már a *basileia* szinonimája volt⁸.

Maiorianus három törvénye is foglalkozik a provinciák városi vezetőrétegének, a *curialis*oknak a helyzetével. A *Nov. Mai. II.* (458. márc. 10.) az adóhátralékok elengedéséről, a *Nov. Mai. III.* (máj. 8.) a városok védelmezőiről (*defensores civitatis*), a *Nov. Mai. VII.* (nov. 4.) a *decuri*ókról, gyermekeikről és földjeikről intézkedik.

E törvényeket azzal indokolja, hogy a provinciálisok anyagi helyzete romlik az adóterhek miatt (II. 1.), az adószedők túlkapásai miatt elnéptelenednek a városok (III. 1.), a lakosság egy része elhagyott területekre (III. 10.), a *curialis*ok pedig mások birtokára menekülnek (*patrocinium*), és *colonus*- vagy rabszolganőket véve feleségül szinte eljuttassák szabadságukat (VII. 5.); a városi népnek és a *curialis*oknak nincs védelmezője az „elbizakodottak gonoszságával” szemben (III.)

Ezért a császár elengedi az adóhátralékokat⁹ (II. 1.), és elrendeli, hogy a váro-

⁷ *Nov. Mai. I.: qui ad sustinendi principatus apicem non voluntate mea, sed obsequio publicae devotionis accessi.* L. VASSILI: Nota cronologica intorno all'elezione di Maggioriano. RFIC 14 (1936) 163–169, Különösen. 167; H. MEYER: Der Regierungsantritt Kaiser Maiorians. BZ 62 (1969) 5–12, kül. 9. Czúth 1983, 17.

⁸ *Nov. Mai. I.: erit apud nos cum parente patricioque nostro Ricimere rei militaris pervigil cura. Romani orbis statum, quem communibus excubiis et ab externo hoste et a domestica clade liberavimus, propitia divinitate servemus.* Ricimer bábcászárnak szánta Maiorianust, de számítása nem vált be: O'FLINN 1983, 106–111. A *Nov. Mai. I.* Szóhasználatáról: DE S^{TE} CROIX 1981, 377.

⁹ A *CTH XI. 28. 1–17* a V. század első feléből 15 adóhátralék-elengedést említ. Maiorianus előtt Keleten utoljára Marcianus 450 októberében (*Nov. Marc. II.*), Nyugaton pedig III. Valentinianus 438 júliusában (*Nov. Valent. I.*) engedte el az adóhátralékokat. Ez nem az adófizetők terheinek csökkentése, hisz az adószedők a hátralékokat a maguk hasznára túlkapásaikkal már kipróbálták az adófizetők-ből; másrészt a császárok az adóhátralékokat éppen a továbbra is magas adóbevételek biztosítása érdekében engedték el; az elengedett hátralékok az állam bevételeit, különösen a hadsereg fenntartására fordítható bevételeit csökkentették.

sok népe, tisztségviselői és *decuriōi* válasszanak újra védelmezőket (*defensorokat*), akiket ezután nem a *praefectus praetorio*, hanem maga a császár erősít meg tisztségükben¹⁰. Elrendeli, hogy a városokban újra vezessék a *curialisok*nak (és a *collegiumok* tagjainak) névsorát (VII. 18.).

Azokat a *curialisok*at, akik az utóbbi 30 évben menekültek valamely nagybirtokra, vissza kell vinni városukba¹¹. Ezután ha egy *curialist* befogadnak egy nagybirtokra, egy éven belül vissza kell őt vinni városába. Ha szabad intéző fogadta be a birtokra, ezt a *collegiumok*ba kell besorolni, ha pedig rabszolga az intéző, botozzák halálra őt; ha a tulajdonos tudtával fogadták be, azt a birtokot, melyre a *curialist* befogadták, kobozzák el (VII. 4.).

Ha a *curialis* az egyházi rendbe menekül, s még nem *diaconus*, vissza kell őt vinni városába, ha pedig már *diaconus*, *presbiter* vagy püspök, vagyonát gyermekei vagy *curiája* örököljék a törvény (VII. 7.) szerint, mely így akarja meggátolni, hogy a *curialis* földje adómentes egyházi birtok legyen¹².

Az adószedést Maiorianus a központi kormányzat megbízottjai helyett a viszaélések elkerülése érdekében a provinciák kormányzóira és a városok *decuriōira* bízta¹³ (II. 2.); az évi adót négyhavi részletekben kell befizetni (II. 3.). Az adószedőket hiteles mérlegek használatára kötelezi, s előírja, hogy a *curialisoktól* csak annyit szedjenek be, amennyit azok a birtokosoktól begyűjtöttek.

Az adószedők jutaléka eddig *iugerumonként* 2 *solidus* volt, ezt most 2,5-re emelte a császár. A. H. M. Jones¹⁴ adatai szerint ekkoriban egy *iugum* adója 7 *solidus* volt, s ehhez jött a 2,5 *solidus* illeték. Keleten ekkoriban az adószedők jutaléka csak 1 *solidus* volt.

E törvények nem könnyítettek a *curialisok* helyzetén, azok továbbra is a városok adójáért és közigazgatásáért felelős, helyhez kötött réteg maradtak, akik még vagyonukkal sem rendelkezhetek szabadon: földjeiket csak a *praefectus praetorio* engedélyével adhatták el (VII. 9.)

Maiorianus törvényei intézkedtek a „hatalmasok”, a *potentiores* visszaéléseivel szemben is. A szenátorok és a *potentiores*, valamint a császári birtokok adóit nem a

¹⁰ CTH I. 29,6; I. 29,7. К. И. НОВИЦКАЯ: *Defensor civitatis*. ВДИ 1965/2, 113–122, 119; Vö. még V. MANNINO: *Ricerche sul defensor civitatis*. Milano 1984, 152.

¹¹ *Nov. Mai. VII. 1.* Előzménye: *Nov. Valent. XXXI. 1* (451). А. В. КОПТЕВ: Римское законодательство IV–V. вв. о браках рабов и колонов. ВДИ 1985/4, 62–83, 80.

¹² *Nov. Mai. VII. 7.* Előzménye: *Nov. Valent. XX. 3, 6* (445.).

¹³ A késő-császárkorban ellentmondás volt a tisztségviselők illetékessége és hatalmi befolyása között, mutat rá K. L. NOETLICH (Beamtenum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike. Wiesbaden 1981, 48, 108, 219). A provinciák kormányzói az alsó kormányzati szint képviselői voltak, s bár adóügyekben ők voltak illetékesek, mégis tehetetlenek voltak a *potentiores* és a központi kormányszervek jóval nagyobb hatalmi befolyással rendelkező képviselőinek visszaéléseivel szemben. Maiorianus rendelete ezt az ellentmondást tükrözi ugyan, de egyáltalán nem oldotta meg. – Az évi adók három részletben, négyhavonkénti beszédéről: *Nov. Mai. II. 3. per annum vice singularum indictionum quantitas speranda solvatur et quadrimenstruis inflationibus annuae functionis celebretur exactio*. R. W. MATHISEN: Resistance and reconciliation: Majorian and the Gallic aristocracy after the fall of Avitus. Francia 7 (1979) 597–627; az 55. j. szerint Sidonius (c. XIII. 20: *hinc capita, ut vivam, tu mihi tolle tria*) három részletben fizetendő adó elengedését kérte Maiorianustól, mégpedig a Sid. c. V. 446–448-ban említett hajó-adó eltörlését. – Vö. még: E. DEMOUGEOT: A propos du solidi gallici du Ve siècle apr. J.–C. RH 547 (1983) 3–30.

¹⁴ A. H. M. JONES: *The Later Roman Empire* (284–602). A social economic and administrative survey. Oxford 1964, 207, 468; A. H. M. JONES: *The Roman economy. Studies in ancient economic and administrative history*. E.: P. A. BRUNT. Oxford 1974, 175.

curialisok, hanem a provinciák kormányzói szedték be Maorianus törvénye (II. 4.) szerint is. A *potentiores* intézői azonban elrejtőztek, kivonták magukat az adózás alól. A császár a meg nem fizetett adó kétszeresének bírósági behajtását rendeli el velük szemben¹⁵.

A provinciák kormányzóinak megvesztegethetősége miatt az elhagyott javak, a száműzöttek és vagyonelkobzásra ítélték vagyona a törvények ellenére nem a kincstárba szállt, hanem magánkézre került. A császár a törvények¹⁶ szigorú végrehajtását követeli csupán (Nov. Mai. V.: Az elhagyott javokról; 458. szept. 4.).

Mindehhez jön még a *patrocinium*: a „hatalmasok” befogadják birtokaikra a városokból az adók elől menekülő *curialisok*at, sőt *colonus*- és rabszolganőkkel házassítják őket össze (Nov. Mai. VII. 4.).

A *curialisok*ra és *potentiores*re vonatkozó Maorianus-féle törvények ismertetése bizonyítja, hogy ebben a korban az antik rabszolgatartó viszonyokat már csak az írott törvények és az adók képviselték. Maorianus törvényei mutatják, miképp menekültek az adók elől a *curialisok* és a *potentiores*, Salvianus írásaiból pedig ismerjük a *colonusok*, a parasztok és rabszolgák menekülését¹⁷.

A parasztok szemében az állam „jótéteményei” sosem igazolták az adóterheket, de most a nagybirtokosok és az egyház is kivonta magát az állami adók alól, sőt a középbirtokosokat és parasztokat is segítették ebben. Mindezek a rétegek az antik viszonyok felszámolására, a feudális viszonyok fokozatos kiépítésére törekedtek¹⁸.

Csak csodálattal adózhatunk Maorianusnak, aki ilyen pénzügyi feltételek mellett hadsereget és flottát szervezett a vandálok elleni hadjáratához¹⁹.

Egyházi ügyekről három Maorianus-féle törvény szól: a szerzetesnőkről, özvegyekről és örökségükről a Nov. Mai. VI. 458. okt. 26.); hogy senkit ne szenteljenek pappá akarata ellenére: a Nov. Mai. XI. 460. márc. 28.; és az egyházi rendbe menekülő *curialisokról* a Nov. Mai. VII. 4.

A törvényeket szövegük szerint demográfiai okok indokolják, de a középbirtokok stabilizálását célozták, sőt a vagyonelkobzások az államkincstár érdekeit szolgálták. A császár feltétlen elismerést csak a „szent szék”, a római püspök iránt tanúsít, bár védi a többi püspök méltóságát is.

Törvényeiben Maorianus előírja, hogy 40 évnél fiatalabb özvegy 5 éven belül menjen férjhez, ha nem megy, vagyona felét adja át gyermekeinek, rokonságának vagy a kincstárnak (VI. 5.) Szerzetesi fátlyat is csak 40 évnél idősebb nő ölthet. Ha ezt korábban akarja megtenni, vagy szülei kényszerítették erre, ő vagy szülei elveszítik vagyonuk egyharmadát, s azt a kincstár kapja meg²⁰ (VI. 2.).

¹⁵ NOETLICH 1981, 48, 108. Vö.: 5. j.

¹⁶ Korábbiak: CTh IX. 42. 1–24; későbbi: Nov. Anth. III. (468. márc. 19.).

¹⁷ Salvianus súlyos adóterhekre és az adószedők visszaéléseire vonatkozó sorait (Salv., De gub. V. 30–45. Ed.: G. LAGARRIGUE, SCHr 220 Paris 1975, 335–347 és 31–34; magyarul: Czúth B.: AntTan 20 (1973) 99–105; az újabb szakirodalomban DE STE. CROIX (1981, 481) állítja párhuzamba az egykorú törvényekkel (Nov. Valent. X. 3: 441. márc. 14. és Nov. Mai. II: 458. márc. 11.).

¹⁸ C. WIECKHAM: The other transition: from the ancient world to feudalism. P&P 103 (1984) 3–36, kül. 18.

¹⁹ H.-J. DIESNER: Das Vandalenreich. Aufstieg und Untergang. Leipzig 1966, 66.

²⁰ 439-ben III. Valentinianus rendeletével (Nov. Valent. III.) ilyen esetekben még a vagyon kétharmadát vette igénybe, Maorianus már csak a felét: K. L. NOETLICH: Zur Einflussnahme de Staates auf die Entwicklung eines christlichen Klerikerstandes. JbAC 15 (1972) 106–153, kül. 150.

Az olyan örökös, akit rokonság nem fűz a végrendelkezőhöz, az örökség egyharmadát fizesse be a *fiscus*nak (VI. 11.), kivéve, ha a végrendelet szerinti nem rokon örökös Róma város szenátora vagy az egyház (*Nov. Mai. X.*; szövege nem maradt ránk).

Ha valakit akarata ellenére szenteltek pappá, s ezt bírósági eljárás igazolja, az illető visszakerül korábbi státusába, az *archidiaconus* pedig, mert felszentelte, 10 aranyat fizet; ha püspök kényszerítette ki a felszentelést, ügye a római „szent székre” tartozik (XI.). Püspökké szentelés ellen bírósági eljárás nem indítható (XI.).

Két törvény tartalmát kell még ismertetnünk: a *Nov. Mai. IV.* (458. júl. 11.) a középületekről rendelkezik, és az ókori római műemlékvédelmi törvények meglepően hosszú sorába tartozik. 50 aranyban szabja meg annak a tisztviselőnek a büntetését, aki műemlék lebontását elrendeli vagy engedélyezi. A *Nov. Mai. IX.* (459. ápr. 17.) a házasságtörőkről szól, s a régi törvényekre hivatkozva száműzetéssel és vagyonelkobzással bünteti a házasságtörő férfit. – A kincstárnak komoly hasznot hozott mindkét törvény, ha végrehajtották.

Nem maradt ránk a már említett *Nov. Mai. X.*-en kívül a fegyverhasználat jogának visszaállításáról *Nov. Mai. VIII.*) és a kocsversenyzőkről, valamint a rendbontókról *Nov. Mai. XII.*) intézkedő törvények szövege sem: csak címeiket ismerjük.

Maorianus császár a Nyugat-Római Birodalom fenntartására törekedett politikájában, s az antik tulajdonviszonyok konzerválására törvényeiben. Ekkor azonban már nem volt olyan társadalmi erő, mely e konzervatív programot megvalósíthatta volna.

BÉLA CZÚTH

KAISER MAORIANS RECHTSSCHÖPFUNG (*Novellae Maioriani, I–XII.*)

Zur Erschließung der Zielsetzungen des Kaisers Maorian (*Caesar* vom 1. April 457.; *Augustus* vom 28. December bis zum 2. August d. J. 471.; getötet am 7. August 471.) und zur Bewertung seines Herrschens sind uns seine Gesetzte behilflich. Zu diesen wurde noch kein eingehendes Kommentar gemacht; hier unternehmen wir nicht ihre rechtliche, sondern geschichtliche Bewertung.

Nov. Mai. I.: De ortu imperii (17. Jan. 458.) ist ein Brief zum Senat, eine Deklaration über die Grundprinzipien der Herrschaft des Maorian. Der Kaiser betont, daß er vom Senat und vom Heer auf den Thron erhoben wurde; wie bekannt, wurde sein Vorgänger, Avitus, gerade durch die Koalition des Senats und des Heeres entmacht.

Maorian erwähnt in dieser Deklaration den oströmischen Kaiser, Leo I. nicht, obwohl Leo war, der ihn früher zum *magister militum* und später auch zum *Caesar* ernannte. Leo I. hat Maorian in seiner aktiveren Westpolitik als seine Vorgänger hatten, nur als ein Mittel und nicht als einen gleichrangigen Partner angesehen; deshalb hat er ihn nicht als *Augustus* anerkannt. Maorian hat hingegen vom 8. Mai d. J. 458 ab seine Bestimmungen und Münzen in seinem eigenen und auch Leos Namen ausgegeben, mit dieser Geste vorbereitend, daß Leo ihn später anerkenne. Aber dies geschach nicht. *Nov. Mai. I.* beschreibt die wirkliche politische Lage, die Worte des Sidonius (c. V. 387–388) aber beschreiben diese Geste des Maorian. – Der Kaiser verspricht dem Senat, das Kriegswesen mit dem *patricius* Ricimer gemeinsam zu verrichten; in der Wirklichkeit strebt er den Ricimer, der den Titel eines *patricius* vom Kaiser Leo erhielt, in den Hintergrund zu drängen.

Selbst drei Edikte des Maorian beschäftigen sich mit der Lage der *curiales*, der Stadtführer in den provinzen. *Nov. Mai. II: De indulgentiis reliquorum* (10. März 458), *Nov. Mai. III: De defensoribus civitatum* (8. Mai), und *Nov. Mai. VII: De curialibus ...* (4. Nov.). Die Motivierung der Edikte stimmt mit den auf die schweren Steuerlasten und auf die Mißbräuche der Steuererheber bezüglichen Zeilen des

Salvianus (*De gub. dei*, V 30–45). Der Kaiser erläßt den Steuerrückstand: er verordnet die Neuwahl der *defensores civitatum* und daß die auf die Großgrundbesitze geflohenen *curiales* in ihre Städte zurückgeführt werden sollen. In der Zukunft sollen die Steuern durch die Leiter der Provinzien und die *curiales* in viermonatlichen Raten erhoben werden. Er erhöht die Provision der Steuererheber von 2 auf 2.5 *solidi*.

Der Kaiser beschränkt die Mißbräuche der *potentiores* als er die Steuern und auch das verordnet, daß die verlassenen und konfiszierten Güter (*Nov. Mai. V: De bonis caducis sive proscriptorum*, 4. Sept. 458) auf den Fiskus übergehen und nicht in Privathände geraten sollen.

Maorian strebte auf die Steigerung der Staatseinnahmen und nicht auf die Erleichterung der Lage der Steuerzahler. Die *curiales* blieben auch weiterhin eine für die Steuern und die Verwaltung der Städte verantwortliche, ortsgebundene Schicht. Ihre Lage verbesserte sich nicht, obwohl der ausgesprochene Zweck gewisser Verfügungen des Kaisers die Sicherung der Stabilität der Mittelbesitzer war.

Der Kaiser hat die Bestimmungen der *Nov. Mai. VII: De sanctimonialibus vel viduis et de successionibus earum* (26. Okt. 458) und der *Nov. Mai. XI: De episcopali iudicio, et ne quis invictus clericus ordinetur...* (28. März. 460) mit religiösen und demographischen Motiven eingeführt, ihre Sanktionen waren aber zunächst für die Interessen des Fiskus und nur in zweiter Linie der Stabilisierung des Mittelbesitzes bedient.

Die *Nov. Mai. X: Neque senatorem urbis Romae neque ecclesiam ex testamento sibi a certis personis aliquid relictum fisco inferre cogendum* (der Text scheint nicht uns zugekommen zu sein) scheint den Senatoren und für die Kirche keine Zugeständnisse getan zu haben.

Das Einkommen des Fiskus wurde auch durch *Nov. Mai. IX: De adulteriis* (19. April. 459) und *Nov. Mai. IV: De aedificiis publicis* (11. Juli 458) vermehrt, wenn diese überhaupt durchgeführt wurden.

Der Text von *Nov. Mai. VIII: De reddito iure armorum* und von *Nov. Mai. XII: De aurigis et seditiosis* wurde nicht für uns erhalten.

Maorian strebte in seiner Politik nach der Erhaltung des West-Römischen Reichs und in seinen Edikten nach der Konservierung der antiken Verhältnisse. Dann war keine gesellschaftliche Kraft mehr, die dieses konservative Programm hätte verwirklichen können.

POLITIKAI SZIMBÓLUMOK A PRINCIPÁTUS KIALAKULÁSA IDEJÉN*

Ma az újság, a rádió, a televízió rendkívüli lehetőséget biztosítanak az emberek gondolkodásának irányítására, mert mindennap legalább 1–2 órán keresztül olvasunk vagy nézzük. Ezt a szerepet az ókori Rómában – természetesen szerényebb mértékben – elsősorban az irodalom és a képzőművészet töltötte be. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy az előbbi kevésbé, mert az irodalomélvező közönség szűk körre korlátozódott. A kép hozzáférhetőbb volt, mint az írás. A monumentális emlékművek ott álltak a forumokon vagy a főutak mentén, a látvány naponta tárult az emberek szeme elé. Felépítésük azonban költséges és hosszadalmas volt, ami eleve korlátozta számukat is. Gyorsan és olcsón előállítható termékek a kispasztikai alkotások voltak, ezen belül is elsősorban a pénzek, a terrakották (mécsesek, edények, antefixek), a vésett kövek, azaz gemmák. Valamennyi tömegcikk, minden ember számára nemcsak elérhető, de egyenesen létszükséglet, tehát ideálisan használható volt propagandacélokra. Az érmék, minthogy verésüket állami kézben tartották, valamilyen központi akarat közvetítői, ill. kiszolgálói voltak. A terrakották, gemmák esetében azonban nem államilag ellenőrzött előállítás folyt, így érvényesülhettek esetükben partikuláris érdekek és spontán hatások is, melyek segítségével le tudjuk mérni, hogy a hivatalos propaganda milyen visszhangot váltott ki a társadalom szélesebb köreiben.¹

A nagyméretű történeti domborműveken ünnepi felvonulások (*Ara Pacis*), diadalmenetek (Titus-ív), csatajelenetek (Trajanus-oszlop) úgy tárulnak elénk, miként egy-egy epikus elbeszélés. Ezek átvételére a gyakran miniatűr méretű kisművészet nem volt képes. A kicsiny felületen 1–2 személynél alig fért el több, minden további mondanivalóra jeleket, szimbólumokat kellett alkalmazni. Ezekből egyre gazdagodó rendszer alakult ki, mellyel már igen bonyolult gondolatok hirdetése is lehetségessé vált. Ugyanezeknek a gondolatoknak a megfelelőjét többnyire megtaláljuk a korabeli irodalmi művekben is.

Alföldi A. a köztársaságkor éremábrázolásait tanulmányozva kimutatta, hogy az aranykor visszatérésének gondolata már az i. e. 2. sz. közepétől kimutatható Rómában, és ez az 1. sz. folyamán tovább erősödött.² A korszak politikai harcai közepette a szimbólumok alkalmazása mind elterjedtebbé és mind egyértelműbbé vált.

* Elhangzott az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának 1986. ápr. 10-i felolvasó ülésén.

¹ M.-L. VOLLENWEIDER: *Verwendung und Bedeutung der Porträtgemmen für das politische Leben der römischen Republik*. MH 12 (1955) 96 skk.; A. ALFÖLDI: *Die Geburt der kaiserlichen Bildsymbolik*. MH 1 skk.

² Redeunt Saturnia regna I. *Revue Numismatique* 1971, 76 skk.; II. *Chiron* 3 (1973) 131; III. *Chiron* 2 (1972) 215 skk.; IV. *Chiron* 5 (1975) 165 skk.; V. *Chiron* 6 (1976) 143 skk.

Az i. e. 40-es évek érmein és gemmáin a leggyakoribb szimbólumok a *globus*, a bőségszaru, a kormánylapát és a *caduceus* (1–2. ábra).³ A *globus* tágabb értelemben az uralható világot, hasonlóan a görög oikumenéhez⁴, a kormánylapát az előbbieket irányítását és rendjét, a bőségszaru az ezzel járó jólétet, a *caduceus* a békét és boldogságot (*felicitas*).⁵ Mindennek megvalósulásához persze megfelelő személyre és megfelelő kormányzási módra volt szükség. Nem kétséges, hogy Caesar magára gondolt és a monarchikus hatalomra. E hatalmi forma értékeinek méltatását megtaláljuk egy nem sokkal később született irodalmi alkotásban is, mégpedig Vergilius *Georgicájában*⁶. A méhek csodált államának leírásakor a király szerepét az író így mutatja be (IV 215–218):

*ille operum custos, illum admirantur et omnes
circumstant fremitu denso stipantque frequentes,
et saepe attollunt umeris, et corpora bello
obiectant pulchramque petunt per volnèra mortem.*

Egy emberöltővel korábban ez még aligha lett volna elképzelhető⁷, és még néhány évvel korábban is sokan azért áldozták életüket, hogy ennek az államformának a megvalósulását megakadályozzák.

Az említett szimbólumok közül a legnagyobb karriert a bőségszaru futotta be. Bőséget biztosító uralmuk jelvényévé a Ptolemaiosok tették, gyakran előfordul érmeiken, tőlük ismerték meg a rómaiak is a 3–2. sz. folyamán.⁸ A Ptolemaiosok voltak az elsők, akik ezeket a szimbólumokat nemcsak magukban, hanem személyükhöz kapcsolva is használták, mint például a ragyogó kivitelű dísztálon, a Tazza Farnesén.⁹ Ugyanez bekövetkezik a rómaiaknál is Augustus idején. Egy Bécsben őrzött kámeán a princeps istenként trónol Dea Roma mellett, és kezében kettős bőségszarut tart.¹⁰ Más ábrázoláson a császár személye valósággal eggyé válik a bőséggel, amennyiben mellképe bőségszaruból nő ki, pl. az ún. Gemma Claudian.¹¹ A telt szarujú bőség fontossága az irodalomban is jelentkezik. Az ősi római erények visszatérésekor ő is visszatér a földre Horatius *Carmen saeculare*-jában: *apparetque beata pleno Copia cornu* (59–60), és Itáliát gyümölcseivel árasztja el: *aurea fruges Italiae pleno defudit Copia cornu*. (*Ep.* I 12, 28–29)¹²

³ H. A. GRUEBER: BMC Rep. III pl. LVI 18–20; M.–L. VOLLENWEIDER: Catalogue raisonné des sceaux, cylindres, intailles et camées. Musée d'Art et d'Histoire de Genève. II (Mainz 1979) nr. 424.

⁴ O. BRENDL: Symbolik der Kugel. RM 51 (1936) 55 skk.; T. HÖLSCHER: Victoria Romana. Mainz 1967, 41 skk.

⁵ M.–L. VOLLENWEIDER: Un symbole des buts politiques de César. Genava XVIII/1 (1970) 55 sk.

⁶ VOLLENWEIDER, Genava ... 52.

⁷ Vö. W. RICHTER: Vergil, Georgica. München 1957, 210.

⁸ VOLLENWEIDER: Catalogue raisonné ... 372 skk.

⁹ A. FURTWÄGLER: Antike Gemmen. Leipzig-Berlin 1900, II 253 skk.; E. LA ROCCA: L'età d'oro di Cleopatra: indagine sulla Tazza Farnese. Roma 1984.

¹⁰ E. ZWIERLEIN-DIEHL: Der Divus-Augustus-Kameo in Köln. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 17 (1980) 19; W. OBERLEITNER: Geschnittene Steine. Die Prunkkameen der Wiener Antikensammlung. Wien-Köln-Graz 1985, 46 skk. Abb. 25.

¹¹ ZWIERLEIN-DIEHL: o. c. 18, 27, 36 skk.; OBERLEITNER: i. m. 55 skk.

¹² Vö. Itália dicsérete: Verg. Georg. II 136–176.

1. ábra L. Mussidius Longus érméje (i. e. 42) Caesar szimbólumaival.

2. ábra Köztársaságkor végi gemma (üvegpaszta, 1 cm) politikai szimbólumokkal.

3. ábra Augustus denariusa (i. e. 27 után) hatalmi szimbólumaival.

4. ábra Augustus-kori káma (szardonix, 2,5 cm) az actiumi győztes szimbólumával.

Jellegetesen augustusi politikai-ideológiai szimbólum a *capricornus*. Ez nem más, mint az állatöv bak csillagképe, mely az ókori – babilóni, egyiptomi majd római – ábrázolásokon keveréklényként jelenik meg: mellső része kecskebak, hátsó fele haltest. A legpompásabb darab, melyen Augustus a csillagképhez fűződő szoros kapcsolatát hirdeti, az ún. Gemma Augustea.¹³ Bár a princeps felvilágosult gondolkodású ember volt, aki néha még az isteneknek kijáró tiszteletet is mellőzte¹⁴, a horoszkópban komolyan hitt, és a bak csillagképet tekintette születése jegyének.¹⁵ Valójában ennek nem sok valószínűsége van, mert a bak időszeke dec. 21-től jan. 19-ig tart, ő pedig szept. 23-án született, ami a mérleg jegyében van – erre céloz Vergilius is *Georgicájában* (I 32 skk.). Sokkal inkább azt kell feltételeznünk, hogy tudatos választásról van szó, melynek háttérében politikai-ideológiai motívum rejlik.

A választás megértéséhez közelebb visz minket a csillagkép keletkezésének antik története. A csecsemő Zeust az Ida hegyén elrejtve egy Amaltheia nevű nimfa (vagy más hagyomány szerint kecske) táplálta tejével, ill. egy olyan bőségszarúval, mely eredetileg a kecske szarva volt, és sohasem fogyott ki belőle az étel-ital. A kecske jutalma Zeus trónra kerülése után az lett, hogy csillaggá változott, bőséget adó szarvával együtt (Ov. *F. V* 111–128). Volt azonban létrejöttének egy másik története is. Typhón, a félelmetes szörny Zeus és az olimposi istenek hatalma ellen támadt, akik csak úgy tudtak megmenekülni tőle, hogy Pán tanácsára állatokká változtak. Pán maga kecsketestet öltött, és kagylókürtjének hangjával sikerült Typhónt páni félelembe ejtenie.¹⁶ Zeus jutalmul a csillagok közé emelte. Ily módon a csillagképhez a világrend helyreállításának és a bőség biztosításának a képzelete is társult. Augustus érmein meg is jelenik azoknak a szimbólumoknak az együttese, melyek ezt az összefüggést sugallják: *capricornus* bőségszarúval, kormánylapáttal és *globus*-szal (3. ábra).¹⁷

Lehetett azonban az előbbieknél egy konkrétabb és döntőbb oka is Augusztus választásának. Mint már említettük, a nap dec. 21-én lép a *capricornus* jegyébe, ami a téli napforduló időpontja. Ettől kezdve hosszabbodnak a nappalok, tehát e jegyben születik újra a nap. Így a Bak csillagkép az Augustus-Nap, ill. Augustus-Apollo kapcsolat kifejezőjévé is válhatott. Suetonius életrajzírásából tudjuk, hogy ennek a kapcsolatnak az igazolására legendák egész sora született (*Aug.* 93). Octavianus i. e. 40 körül egy *lectisterniumon* Apollo öltözkékét viselte.¹⁸ A későbbiekben ilyen nyílt azonosítástól tartózkodott ugyan, annál inkább hagyta, sőt táplálta azt a hitet, hogy ő az istenek, mindenekelőtt Apollo kiválasztottja és pártfogoltja, hogy a földön rendet, békét és bőséget teremtsen. Ennek hirdetése különösen az actiumi győzelem után vált erőteljessé. Tudvalevő, hogy a győzelem kivívásában nagy szerepet tulaj-

¹³ H. KAHLER: Alberti Rubeni *Dissertatio de Gemma Augustea*. Berlin 1968. OBERLEITNER: i. m. 40 skk.

¹⁴ W. SPEYER: *Das Verhältnis des Augustus zur Religion*. ANRW II 16. 3. (Berlin–New York) 1777 skk.

¹⁵ Suet. *Aug.* 94.

¹⁶ KERÉNYI K.: *Görög Mitológia*. Bp. 1977, 67; E. J. BWIER: *Augustus and the Capricornus*. R. M. 80 (1973) 59 skk.

¹⁷ C. H. V. SUTHERLAND: *RIC I* (London 1984) Aug. 541. 547b.

¹⁸ Suet. *Aug.* 70. L. R. TAYLOR: *The Divinity of the Roman Emperor*. Middletown, Connecticut 1951, 118 skk. Az Apollo-kultusz jelentőségéhez Augustus propagandájában l. még MARÓTI E.: *Tanulmányok a Georgica prooemiumához*. I. *Vos, o clarissima mundi lumina*. *AntTan* 28 (1981) 1–5. (= *Acta Ant. Hung.* 29, (1981) 315–320).

donított a közelben álló Apollo-szentélynek.¹⁹ Érmén ezután jelenik meg először a *capricornu*, és néhány pompás kámea is készült a győzelem megünneplésére.²⁰

Különösen tanulságos a szimbólumok használata szempontjából egy az Ermitázsban őrzött kámea (4. ábra).²¹ Rajta a középpontban *capricornus*, mellette Augustus portréja, farkánál *globus*, *tridens* és delfin, lábánál *caduceus*, alatta *aplustret* (hajóatdíz) tartó kéz, lent lángoló oltár. A domináló szimbólum a *capricornus*, ami Augustus győzelmének és hatalmának égi eredetére, sorstól való elrendeltségére utal. A delfin a tenger elemét, a szigony a fölötte való hatalmat, a kézben tartott *aplustre* a tengeri győzelmet jelenti. Augustus győzelme és hatalma az oikumenének (*globus*) boldog korszakot (*caduceus*) hoz.

Jól megállapítható, hogyan veszi át Augustus a hatalom és boldog kor szimbólumait Caesartól, és hogyan egészíti ki azokat a saját személyére vonatkozókkal. A *caduceus*, *globus*, bőségszaru, kormánylapát mellett itt is, az érmeken is (3. ábra) jelen van a *capricornus*, Augustus személyes jelvénye, a kámeán az *aplustre*, sorsdöntő győzelmének a jele. A *tridens* konkrétabb a kormánylapátnál, Neptunus hatalmára utal, akit ugyancsak maga mellett érezhetett az actiumi ütközetben.²² Erre vall egy Bostonban őrzött gemma²³, mely Augustust *hippocampusok* vontatott quadrigán, kezében *tridens*szel ábrázolja; valamint az *Aeneis* (VIII 699), melynek actiumi csatájelenetében Neptunus a rómaiak oldalán harcol. Augustus ki is fejezte háláját mind Apollónak, mind Neptunusnak segítségükért: *ampliato vetere Apollinis templo locum castrorum, quibus fuerit usus, exornatum navalibus spoliis, Neptuno ac Marti consecravit.* (Suet. Aug. 18.)

Az ermitázsbeli kámea szimbólumait felirat veszi körül. Fent: *OCT (avianus) CAES(ar) AUG(ustus)*, kétoldalt: *TER(ra) MAR(i)Q(ue)*, alul: *VOT(a) PUB(lica)*. Ez utóbbival függ össze az égő oltár. A kámea bizonyosan nem közvetlenül Actium után készült. Erre vall az Augustus név használata, de még inkább a portré, mely nem a korai időszakra jellemző hosszúkas fejformát mutatja, hanem a későbbi erőteljesebb, markánsabb vonásokat. A *vota publica* az ötévenként ismétlődő fogadalmi áldozatra utal (Suet. Aug. 18.).

A későbbiekben is megfigyelhető, hogy a csillagkép jele elsősorban győzelmi emlékeken jelenik meg, mint pl. a Gemma Augusteán. A szimbólumok politikai-ideológiai összefüggése a következőképp állapítható meg: a győzelem biztosítja a békét és rendet, ezek pedig a bőséget. Jellemző, hogy ezeket az összefüggéseket a kor költői is ugyanígy látták, és hirdették költészetükben:

*Gratia dis domuique tuae, religata catenis
iam pridem vestro sub pede bella iacent.
Sub iuga bos veniat, sub terras semen aratas.
Pax Cererem nutrit, Pacis alumna Ceres.*²⁴

¹⁹ Verg. *Aen.* VIII 704. MATTINGLY-SYDENHAM: RIC I Aug. 192 a.

²⁰ T. HÖLSCHER: Denkmäler der Schlacht von Actium, Klio 67 (1985) 81 skk.

²¹ M. MAXIMOVA: Un camée commémoratif de la bataille d'Actium. RA 30 (1929) 64 skk.; O. NEVEROV: Antique Cameos in The Hermitage Collection. Leningrad 1971, nr. 71.

²² Nem úgy, mint néhány évvel korábban, a Sextus Pompeius elleni háború idején (Suet. Aug. 16).

²³ G. M. A. RICHTER: Engraved Gems of the Romans. London 1971, nr. 483.

²⁴ Ov. *F.* I 701-4., vö. Hor. *c.* VI 5,5-8.

Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy ezek a gondolatok csak a társadalom felsőbb rétegeiben találtak visszhangra, vagy csak az udvari művészetre voltak jellemzőek. Ezrével készültek a birodalom különböző részein azok a kis vésett kövek, melyek bárki számára elérhetőek voltak, és hordták is a társadalom minden rétegének tagjai gyűrűbe vagy nyakláncba foglalva, az előbbieken megismert szimbólumokkal.²⁵ A hivatalos művészet által vállalt ideológia közvetítése tehát sikeres volt: az emberekkel elhitette, hogy legszebb vágyaik, reményeik elérhető közelségbe kerültek.

TAMÁS GESZTELYI

POLITISCHE SYMBOLE ZUR ZEIT DER ENTSTEHUNG DES PRINZIPATS

In den politischen Kämpfen am Ende der Republik war eine wichtige Aufgabe möglichst breite Massen der Bevölkerung für die neuen politisch-ideologischen Ideen zu gewinnen. Dazu war ein wichtiges Mittel die Kunst, besonders die Kleinkunst (Münzen, Gemmen, Terrakotten), die ein reiches System der Symbole entstehen liess, die diese Ideen verkündeten. Am konsequentesten wurde dieses Mittel zur Zeit Caesars und Augustus' verwendet. Die Symbole eines neuen, glücklichen Zeitalters hat Augustus von Caesar ügernommen, aber er hat sie mit seinem persönlichen Symbol, mit dem *capricornus* versehen. Die Wirksamkeit dieser Propagandatätigkeit zeigt, dass eine grosse Menge der Gemmen mit diesen Symbolen versehen zustande kam.

²⁵ G. COEURET-H. GIRAUD: Une intaille „au capricorne” a Pouille. RAC 1980 N°s 73 a 76, 29 skk.

GESZTESI ÉNIKŐ

A SPARTACUS-FELKELÉS LEVERÉSÉRŐL

A Tudomány című folyóirat – a Scientific American magyar kiadása – 1986. évi 1. számában jelent meg Schiller Vera „Valóban leverték a Spartacus lázadást?” című dolgozata. Ez az írás az antik forráshagyomány újra átgondolására készlet. Megállapításai azonban vagy nem újak, hanem általánosan elfogadottak, vagy pedig éppen forrásainknak a Spartacus-felkelés lefolyására vonatkozó közléseivel való szembesítése alapján lépten-nyomon ellentmondásra ösztökélnek. A szerző ugyanis, szembefordulva a szakirodalomban általánosan elfogadott nézetekkel, egy merőben új elképzelést fogalmaz meg. Konceptiójának lényegét röviden így összegezhetjük: a felkelés célja az volt, hogy összeszedjék az itáliai rabszolgákat, és együttesen elhagyják a félszigetet s a római állam területét. A rabszolgák Campaniából elindulva elfoglalták Lucaniának a Tarentumi-öböl partján fekvő kikötővárosait, s ezeket a sereg egy része folyamatosan megszállva tartotta; közben a rabszolgák zöme észak felé vonult, megverték Cassiusnak, Gallia Cisalpina propriae seregét, s közülük azok, akik gall illetőleg germán területre kívántak visszatérni, átkeltek az Alpokon, s hazatértek. A többiek visszafordultak, feldúlták egész Itáliát, miközben azoknak, akik az említett kikötővárosokban maradtak, volt idejük (három év) megfelelő számú hajót építeni. A felkelők egyetlen kudarca az volt, hogy nem tudták ismét fellázítani a szicíliai rabszolgákat; a vezérek azonban jól tudták, hogy van Itálián kívül két római seregrész (a hispaniai és a thrákiai legiók), amelyekkel nem lenne jó megütközniük; ezért, amint hírt kaptak ezek közeledéséről, a kikötővárosokban épített hajóikon eltávoztak, és magukkal vitték azokat, akik vissza kívántak térni hazájukba. Schiller V. ezzel a döntő ütközet megtörténését, a felkelő rabszolgasereg leverését, a felkelés felszámolását vitatja¹.

1. Schiller bevezetésül, koncepciójának megalapozása céljából rétorikus fogással abból az önkényes megállapításból indul ki, hogy a római hagyomány általában megbízhatatlan, elfogult a saját hadivállalkozásaik kimenetelét illető közléseiben. A rabszolgafelkelésekről eddig általánosan elfogadott felfogás azért is támadható, mert a rómaiak általában letagadták háborús vereségeiket, vagy pedig megpróbálták azt győzelemnek feltüntetni, illetőleg, ha ez végkép nem sikerült, akkor a vesztes hadvezér önkényes akciójául rótták fel a kudarcot.

Ez a beállítás azonban tarthatatlan. Gondoljunk csak Porsennára, a – római hagyomány szerint – második samnis háborúra, a caudiumi vereségre, a szegényigára stb. Az kétségtelen, hogy a veszített csatákról szóló beszámolók mellett ritka a

¹ Vö. Tudomány 1986. 1. szám, 45–47. 1.

vesztett háborúkról való beszámoló: ennek azonban egyszerűen az az oka, hogy Róma, bár csatákban gyakran alulmaradt ellenfeleivel szemben, a háborúit azonban végül is többnyire megnyerte. Gondoljunk csak az első és második pun háborúra. (A dominatus-kori események ebben az összefüggésben természetesen közömbösek.) Az is igaz, hogy forrásainknak nem egyszer bizonytalan közlései megengednek némi szabadságot abban a tekintetben, hogy miként minősítsünk egyes fegyveres konfliktusokat a zsákmányszerző portyázástól a kisebb-nagyobb határincidenseken, hadjáratokon át a tényleges háborúig (*bellum iustum*): az azonban nem helyes, hogy bármely kétes kimenetelű ütközet vesztes háborúvá értékeljük fel. Az is kétségtelen, hogy a *ius fetiale* alapján Crassus hadüzenet nélkül megkezdett parthus hadjárata sem minősült háborúnak² – ez persze távolról sem jelenti azt, hogy a parthusoktól elszenvedett vereség megtorlása, az elvesztett hadijelvények visszaszerzése utóbb nem volt hosszú időn át a római külpolitika egyik vezérmotívuma. Ám maradjunk talán Crassusnak a Spartacus-felkelés leverésében játszott szerepénél, illetőleg annak előzményeinél: ha Spartacuséknak valóban sikerült volna elmenekülniük Itáliából, mennyiben lenne az a rómaiak háborús vereségének tekinthető? Hiszen a menekülést, megfutamodást – bármennyire siker ez a szökevények számára – mégsem lehet háborús győzelemnek feltüntetni.

2. További érvnek szánja Schiller V. a tudományos *communis opinio* megingatására a következőket: „Tévedésre vezette az újabbkori szakirodalmat és köztudatot” – szerinte – „hogy a rabszolgafelkeléseket a jobbáglázadások fényében nézték, ... és elfelejtkeztek arról, hogy a fellázadt jobbágyok ott akartak maradni, ahol a felkelés folyt, de a római rabszolgák gall, germán s hasonló polgárnak érezték magukat, és nem érezték Itáliával kapcsolatban semmi közösséget. Céljuk az volt, hogy hazatérjenek.”

Ami a jobbáglázadások megtévesztő hatását illeti, annak nyoma sincs a mérvadó szakirodalomban. Ami pedig a rabszolgáknak – pontosabban Spartacusnak és az őt követő seregrészeknek – hazatérési szándékát illeti, – szemben éppen a Krixos, majd Gannicus és Castus vezette keltákkal és germánokkal³: ebben a vonatkozásban nincs semmi új, ebben mindig egyetértettek a kutatók. S ez a helyzet ma is; elég Masaoki Doi kisebb monográfia méretű tanulmányára utalni⁴, amelyben éppen azokat az indokokat elemzi behatóan, hogy miért fordultak vissza Spartacus seregei a szabadulás útját megnyitó győzelmeik után dél felé, miért maradtak eredeti terveik ellenére mégis Itáliában.

² Vö. K.-H. ZIEGLER: Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Wiesbaden 1964, 33. A problémakörhöz l. még legutóbb S. CLAVADETSCHER–THÜRLEMANN: *ΠΟΛΕΜΟΣ ΑΙΚΑΙΟΣ* und Bellum Iustum. Diss. Zürich 1985, 144 sköv.

³ Az egyes – részben ethnikai – csoportok eltérő szándékaira vonatkozóan l. legutóbb H. DAICOVICIU: Aotour des „programmes” de la revolte de Spartacus. In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia 1981, 44–47; V. V. HALLEJEV: Problemü sztrategii vossztanyija Szpartaka. In: Studia in honorem Chr. M. Danov, Serdicae 1985, 179–181. – Mellesleg: a szicíliai rabszolgafelkelésekkel kapcsolatban nincs adatunk a rabszolgák hasonló hazatérési szándékáról, az általánosítás tehát indokolatlan Schiller részéről.

⁴ Why did Spartacus stay in Italia? Tokyo 1978. – Schiller azonban következetesen figyelmen kívül hagyja a szaktudomány újabb állásfoglalásait, eredményeit, amelyek a felkelés kitörésének 2050. évfordulójához kapcsolódó konferenciákon, folyóiratcikkekben és monográfiákban jutottak kifejezésre. Ez annál kifogásolhatóbb, mert e jelenségekre hazai fórumon is felhívták a figyelmet; vö. pl. MARÓTI E.: Spartacus-konferencia Bulgáriában. AntTan 24 (1977) 269–262; HOFFMANN Zs.–MARÓTI E.: A Spartacus-felkelés újabb irodalmából, uo. 26 (1979) 280–282.

A kutatók tehát kivétel nélkül egyetértének abban, hogy Spartacus a 72. év consulai, majd Gallia Cisalpina propriaetora felett aratott győzelmét követően el akart távozni seregével Itáliából, azonban megváltoztatva szándékát visszafordult, s dél felé vette útját. Ez az egyetértés a szakirodalomban nem véletlen, hanem a források egybehangzó közlésein alapul, amelyek – ha nem is feltétlenül elfogulatlan indoklással (a valódi okokat nem is ismerhették) – erről a meglepő fordulatról adnak hírt. Így pl. Plutarchos (akire Schiller is hivatkozik) azt írja, hogy Spartacus seregét az Alpok felé vezette, azzal a szándékkal, hogy azon átkelve hazatérhessenek. Katonái azonban tömegükben bízva, és addigi sikereiken elbizakodva nem hallgattak rá, hanem végigportyázták Itáliát...⁵ De hasonlóan tudósít már a lényegében kortárs Sallustius (akiről Schiller, mint általában a kortárs szerzőkről, hallgat): *Haud aliam fugae rationem capiendam sibi esse pauci prudentes probare, ... laudantque, quod ille iubet facere, pars stolide copiis adfluentibus ferocique ingenio fidens, alii inhoneste patriae immemores, at plurimi servili indole nihil ultra praedam et crudelitatem appetere... consilium ... optimum videbatur*⁶. Tehát: A kisszámú megfontoltabbak egyetértének abban, hogy nincs más módja a menekülésnek ... s helyeslik amit ő (ti. Spartacus) megparancsol, egy részük harcias elszántsággal együgyűen bízva csapataik gyarapodásában, mások méltatlan módon megfélemlítve hazájukról, ám a legtöbben szolgai lelkülettel csak a zsákmányolásra és kegyetlenkedésre törekedtek, s a legjobb megoldásnak a visszafordulást választották.

3. A felkelés menetét áttekintve Schiller abból indul ki, hogy a rabszolgák elfoglalták a Tarentumi-öböl partjának kikötővárosait, s ezekben építhettek három év alatt annyi hajót, amennyi az egész sereg: asszonyostul-gyerekestül mintegy 120 ezer ember elszállításához elegendő volt; – bár ez az állítólagos hajóépítés is részben fölöslegessé vált volna, ha a germán és kelta rabszolgák valóban elhagyták volna Itáliát⁷, amint azt Schillernél olvashattuk.

A kérdéses kikötővárosok közül Schiller név szerint Metapontumot és Thuriit említi. Metapontum elfoglalásáról azonban a forrásokban szó sincs. Florus azt írja, hogy *Metapontum terribili strage populantur* (III 20, 5); Orosius pedig – minden bizonnyal a liviusi hagyománynak megfelelően – a város környékén való elvonuláukat említi: *per Consentiam et Metapontum circumducti ingentia brevi agmina collegerunt* V 24, 2). Thuriit illetően Appianostól (b. c. I 457) megtudjuk, hogy valóban elfoglalták a várost, – azonban nem a felkelés kezdetén, 73-ban, hanem csak az északra való visszatérésüket követően, feltehetően 72 őszén! Az is biztosra vehető, hogy csak rövid néhány hónapig tarthatták kezükben, mivel – mint Plutarchostól (Crass. 10,9) tudjuk –, a tél már a félsziget legdélebbi részén találta őket, ahová Crassus lezsorította, és erődítéssel elzárta őket. A már részletkérdés, hogy Thuriit nem közvetlenül a parton épült, tehát tulajdonképpen nem nevezhető tengerparti kikötő-

⁵ Crass. 9, 7–8: ἤγεν ἐπὶ τὰς Ἀλπεῖς τὸν στρατὸν, οἰόμενος δεῖν ὑπερβαλόντας αὐτὰς ἐπὶ τὰ οἰκεία χωρεῖν, τοὺς μὲν εἰς Θράκην, τοὺς δ' εἰς Γαλατίαν. οἱ δὲ πλῆθει τ' ὄντες ἰσχυροὶ καὶ μέγα φρονοῦντες, οὐχ' ὑπήκουον, ἀλλ' ἐπόρθον ἐπιπορευόμενοι τὴν Ἰταλίαν.

⁶ B. MAURENBRECHER kiegészítéseivel, in: C. Sallusti Crispi Historiarum reliquiae, Fasc. II. Fragmenta (Lipsiae 1893) III 98.

⁷ Ismeretes, hogy még a felkelés utolsó fázisában is találkozzunk kelta és germán rabszolgák tízezreivel, akik Gannicus és Castus vezetésével harcoltak; vö. Front. *strat.* II. 5,34. Plut. *Crass.* 11,4. Liv. *per.* 97.

városnak; a lényeg az, hogy kikötőjében, amely ekkor már távolról sem volt olyan jelentős, mint a peloponnésosi háborúk idején, ennyi idő alatt, de általában sem építhettek a rabszolgák valamire való számú hajót.

Hogy pedig valójában egyáltalán nem voltak hajóik a felkelő rabszolgáknak, azt bizonyítja két sikertelen átkelési kísérletük a szomszédos Szicília szigetére. Az első esetben a kilikiai kalózokkal állapodtak meg 2000 emberüknek a tengerszoroson való átszállítására⁸. Ugyan mi szükségük lett volna erre, ha tízezreknek messzi útra való elszállítására elegendő hajójuk van? S ha valóban lett volna, akkor miért kísérelték meg az átkelést másodszor – most már a menekülőben – deszkákból, gerendákból és hordókból összetákolt tutajokon, ahogy Florus elmondja, s amire Sallustius fragmentumaiból is következtetni lehet? Florus szerint: *ibi circa Bruttium angulum clusi, cum fugam in Siciliam pararent neque navigia suppetarent⁹ ratesque ex trabibus et dolia conexa virgultis rapidissimo frato frustra experirentur* (III 20, 13: ott Bruttium szögletében körülrzárták őket; ekkor megkísérelték átkelni Sziciliába, s mivel nem voltak hajóik, deszkákból és hordókból vesszőkkel tákoltak össze tutajokat; ezek az örvénylő tengerszorosban kudarcot vallottak.) Florus végső forrása Sallustius lehetett, amint erre két idevágó töredékből következtetni lehet: *Dolia cum sub trabes locata vitibus aut tergis vinciebant. Implicatae rates ministeria prohibebant* (Hist. fg. IV 30–31. M.: Akkor a gerendák alá helyezett hordókat szőlőindákkal vagy szíjjakkal kötötték oda. Az összetákolt tutajok felmondták a szolgálatot).

4. Schiller többször is megismétli, hogy Pompeius és M. Lucullus közeledésének hírére Spartacusék a Tarentumi-öbölben levő kikötővárosokba igyekeztek, s onnan hajóikon idejében eltávoztak. Hogy mi a helyzet a kikötővárosokkal és a hajókkal, azt láttuk. Forrásaink azonban egyértelműen közlik azt is, hogy Crassus erődvonalának áttörése után a rabszolgák Brundisium felé – tehát nem az öböl felé! – siettek¹⁰. Igaz, azt is közlik, hogy M. Lucullus legióinak beérkezése miatt kénytelenek voltak visszafordulni¹¹, és siettetni a megütközést Crassus seregeivel Pompeius és Lucullus megérkezése előtt, s erre törekedett a maga részéről Crassus is, hogy ne kelljen osztoznia a győzelem dicsőségében¹².

A tanulmány szerzője mindezeket az adatokat figyelmen kívül hagyja koncepciója kialakításakor, és a mindkét részről szorgalmazott döntő összecsapásnak a tényét is vitatja, bár erről ugyancsak egybehangzóan nyilatkoznak forrásaink, és számos részletről is beszámolnak¹³. Nyomatékos érvnek szánja a csata megtörténtének cáfolására azt a körülményt, hogy Appianos nem említi a csatában elesett rabszolgák számát. Appianos valóban csak azt írja, hogy „a megölt ellenséget meg sem lehetett számolni”¹⁴: ez azonban nem azt jelenti, hogy nem is volt döntő ütközet! Arról nem is beszélve, hogy viszont a római halottak számát közli; ha nem történt meg az ütközet, akkor ezek ugyan hol estek el?!

⁸ L. MARÓTI E.: A kalózkodás Szicília körül C. Verres propraetorsága idején. AntTan. 4 (1957) 33–36; vö. még uő.: A kalózkodás a római polgárháborúk korában (Apollo Könyvtár 1.) Budapest 1972, 67.

⁹ Vö. Cicero, II in Verr. V 6: *sine ulla facultate navium*.

¹⁰ Vö. Appian. b. c. I 120, 556.

¹¹ Vö. Appian. b. c. I 120, 557.

¹² Vö. Sall. Hist. fg. IV 39. (M.), App. b. c. I 120, 555–556. Plut. Crass. 36, 2. (=Synkr. 3, 2.)

¹³ Vö. Sall. Hist. fg. IV 41. (M.), Liv. per. Flor. II 5,34. App. b. c. I 120, 557. Plut. Crass. 11, 6. 9. Pomp. 21, 3. Eutrop. VI 7, 2. Oros. V 24, 6–7.

¹⁴ App. b. c. I 120, 558: *ὥς φόνον γενέσθαι τῶν μὲν οὐδ' ἐναριθμητόν, Ῥωμαίων δὲ ἐς χιλίους ἄνδρας...*

A döntő csatát a rabszolgák felett aratott végső győzelmet Schiller Vera szerint Crassus egyszerűen kitalálta, – meséjét (?) természetesen mindenki kétkedés nélkül elhitte, a senatus is inkább megszavazta számára az *ovatio*-t, mintsem hogy elismerje a rabszolgák tízezreinek sikeres elmenekülését Itáliából! Szerinte a rabszolgák feletti győzelem bizonyítékaul Pompeius szolgáltatta a több ereznyi foglyot, azokból, akiket Hispaniából hozott magával Itáliába. A Schiller szerint legmegbízhatóbb forrás, Plutarchos azonban arról ír, hogy a csatából menekülő néhány ezer rabszolga Pompeius seregébe ütközött¹⁵, tehát ezek, és nem a hispaniai foglyok voltak a győzelem bizonyítékai.

Schiller a továbbiakban arra a kérdésre kíván választ adni, hogy hová mehettek a rabszolgák, miután elhagyták Itáliát. Szerinte részint nemzetiségüknek megfelelően visszatértek hazájukba, részint a parthusokhoz álltak, és részt vettek Crassus későbbi legyőzésében. Ezekre az elképzelésekre azonban a forrásokban a leghalványabb utalás sem lelhető fel¹⁶.

Nem tudjuk elfogadni a szerzőnek a felkelés utóéletére vonatkozó megállapításait sem. Szerinte ugyanis a rabszolgák utolsó állomáshelye a Tarentumi-öböl lucaniai partszakasza volt, s ennek bizonyítéka volna az, hogy egy évtizeddel később itt verte le Octavius, a későbbi Augustus apja azokat a Spartacushoz csatlakozott szegénysorsú itáliaiakat, akik utóbb szülőföldjükön akartak maradni. – Suetonius hivatkozott közléseiben viszont egyértelműen rabszolgákról, s nem szabadokról van szó: *pater Octavius adversus fugitivos¹⁷ rem prospere gesserat (Aug. 7.); fugitivos, residuam Spartaci et Catilinae manum Thurinum agrum tenentis in itinere delevit (Aug. 3).* –

A fentebbiekben nem volt mód reflektálni a Tudományban megjelent cikk minden részletére, de annyi remélhetőleg kiviláglik, hogy a források ilyen önkényes kezelése révén kialakított koncepció a legkisebb mértékben sem ingathatja meg a tudományos kutatásban hosszú évtizedek során az alapkérdéseket illetően kialakult *communis opinio*-t; más kérdés, hogy a szerző teljes egészében negligálta az utolsó két, két és fél évtized kutatásait, tudományos állásfoglalásait is. Fejtegetéseinek a forrásokkal való szembesítése minden esetre alkalmat adott arra, hogy újólag, tüzetesen felmérjük az önellentmondó forráshagyományozással szemben felvetendő kételyeket, s néhány ponton élesebben megfogalmazhassuk a Spartacus-felkelés lefolyásának olykor kissé elnagyolt ábrázolását.

¹⁵ Vö. Plut. *Crass.* 11, 11. *Pomp.* 21, 3.

¹⁶ Mellesleg el lehetne gondolkodni azon, hogy a Carrhae melletti csata idején (i. e. 53-ban) mennyi lehetett volna a rabszolgasereg zömének az életkora, hiszen a kelták és germánok pl. jórészt a 2. sz. végén kerültek római fogságba, Marius győzelmei során!

¹⁷ A *fugitivi* a *servi* gyakori megbélyegző megjelölése; vö. MARÓTI E.: Katonaszökevények vagy szökött rabszolgák? *AntTan* 25 (1978) 94–97.

VON NIEDERSCHLAGUNG DES SPARTACUS-AUFSTANDES

In ihrem Diskussionsbeitrag widerlegt Verf. die Behauptungen von Vera Schiller. Die Hauptthesen sind: Crassus bzw. die Römer hatten den Sklavenheer nicht besiegt und aufgerieben; der Entscheidungskampf und der Sieg der Römer war bloße Erfindung und Lüge des Crassus. Die Sklaven sind nämlich, nach V. Schiller, einerseits nach Norden gelaufen und in ihre Heimatländer zurückgekehrt, andererseits haben sie in den – angeblich – eroberten Hafenstädten Süditaliens Schiffe in einer Menge gebaut und auf denen heimgekehrt bzw. nach Parthien gefahren.

Verf. hat obige Vorstellungen auf Grund der diesbezüglichen antiken Quellenäußerungen bzw. der Feststellungen der neueren Sekundärliteratur widerlegt, zugleich die methodische Fehler und die eigenartigen Quellenbenutzung von Schiller gezeigt.

**AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR EGYIK KÓDEXÉNEK
(COD. LAT. 167 = σ) HELYE A FLORUS-KÉZIRATOK HAGYOMÁNYÁBAN**

A középkor folyamán, majd egészen a 18. sz. végéig oly közkedvelt Florus nemcsak Európaszerte volt népszerű, hanem Magyarországon is. Nem véletlen tehát, hogy *epitoma*-jának több példánya is megtalálható volt Mátyás király híres *Bibliotheca Corviniana*-jában. Ma ugyan ezek a kódexek hazánk határain kívül vannak¹, de még így is található az OSZK-ban két olyan kézirat, amely Florus történeti munkáját foglalja magában. Mindkettő Jankovich Miklós gyűjteménye révén maradt ránk². Feldolgozásukra mind a mai napig nem került sor, mert 15. sz.-i kéziratok lévén, ún. *codices recentiores*-nek minősültek. Ma már azonban – főképp Pasquali figyelmeztetése óta – tudjuk, hogy a *recentiores* nem feltétlenül *deteriores* is³. Az említett kéziratokkal szemben pedig annál kevésbé indokolt a tartózkodás, mert a Florus-szöveghagyomány esetében ún. *recensio aperta*-val kell számolnunk, azaz fennáll a lehetősége, hogy még a meglehetősen késői kéziratok is több genuin olvasatot tartalmaznak, hiszen az egyes kéziratok összefüggési hálózata rendkívül bonyolult, igen szerteágazó⁴. Mindez indokoltá teszi, hogy a magyarországi Florus-kéziratokat is tüzetesebben megvizsgáljuk, nem kizárt ugyanis, hogy azok szövegkritikai szempontból megszívlelendő adatokat tartogatnak. Mi itt a továbbiakban csak az egyik hazai kézirat közelebbi meghatározására vállalkozunk, vagyis az OSZK 167. sz. latin kódexének az elemzésére⁵. E munka elvégzésére nemcsak egykori tanárom, Maróti Egon születésnapja kínál jó alkalmat, hanem egy másik évforduló is. A szóban forgó kódexet ugyanis 1686-ban Buda ostromakor szerezte meg, s vitte magával Miksa Emánuel, bajor választófejedelem, miként arra a f. 1-en olvasható bejegyzés figyelmeztet.

¹ CSAPODI Cs. – Cs. GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*, Bp., 1976², p. 52 nr. 84. Cod. Lat. 437 (= a Q 4. 15) (Modena: Biblioteca Estense); p. 62 nr. 143. Cod. Lat. CXXXVII (125) (Verona: Biblioteca Capitolare).

² Tömör leírásukat adja E. BARTONIEK: *Codices Latini Medii Aevi*, Budapestini, 1940, p. 139 nr. 167 és nr. 168. Vö. ED. HOFFMANN: *A Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárának illuminált kéziratai*, Bp., 1928, p. 18.

³ G. PASQUALI: *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze, 1934 (1952² kiegészített formában). A könyv negyedik fejezetének már a címe ez: *Recentiores, non deteriores* (41 kk.). Vö. A. SALVATORE: *Edizione critica e critica del testo*, Roma, 1983, p. 13, – aki azonban joggal int e tekintetben némi óvatosságra.

⁴ Vö. A. SALVATORE: *im.* 16 kk.

⁵ Egy korábbi bejegyzés e kódexet *Corvinianus*-nak tünteti fel, amit azonban ma a kérdés szakértői nem fogadnak el, az ugyanitt olvasható *Cod. Saec. XV.* minősítés megfelel a valóságnak.

A kéziratos anyag mai ismeretében az egészen nyilvánvaló, hogy a vizsgálandó kézirat, melyet a továbbiakban σ -val jelölünk, a Florus-kódexek ún. C (vagy II.) osztályába tartozik, s ezen belül is a Jal által e -típusúnak mondott alosztályba, minthogy az erre jellemző közös, összetartó hibákat mutatja fel⁶. Lévén, hogy a mondott *errores communes* megtalálhatók Jal *editio*-jában⁷, ezért e helyen – rövidség céljából – eltekintek az σ -kódex valamennyi ilyen jellegű tévedésének felsorolásától. Ehelyett inkább az e -kódexek sorában próbáljuk meg kijelölni a σ helyét és jelentőségét. Jal, akinek elsőként sikerült megrajzolnia a Florus-kéziratok *stemmáját*⁸, az e -alosztályon belül megkülönböztetett további h -, μS , ill. k -csoportokat⁹. A σ azonban ezek egyikének jellegzetes közös hibáit sem tartalmazza, úgyhogy ezektől alapvetően függetlennek kell lennie. Jal azonban az e -kéziratokon belül még két teljesen, ill. egy részben független kódexet is számon tart, úgymint az α -t és az F -et (ez utóbbi a feltételezett w -n keresztül állana egyenesági kapcsolatban e -vel, és áttélesen V -vel, valamint n -nel és még közvetlenebb módon $VVossM$ elképzelhető közös előzményével)¹⁰. Nézzük meg tehát, hogy σ nem rokon-e α -val vagy F -fel, vagy pedig ez utóbbiakhoz hasonlóan nem tekinthető-e maga is az e -alosztály önálló hajtásának.

Ami az α -val való relációt illeti, ez szinte kizárható. Igaz, hogy e kéziratot mi személyesen nem tudtuk tanulmányozni, de a Jal által az apparátusban bemutatott jellegzetességei alapján valószínűtlen α és σ közelebbi érintkezése. Viszont az F és σ kollacionálása a két kódex genetikus összefüggésére enged következtetni, még hozzá oly módon, hogy közben az F karakterisztikumai és további összefüggései is sokkal nyilvánvalóbbakká válnak.

Már a szűrőpróbák egyértelművé teszik, hogy F és σ közül egyik sem lehet a másik másolata, mert olyan szembeötlő a kettejük közti eltérés. Ennek illusztrálására álljanak itt a következő példák:

Praef. 7: *et quasi quaedam* $\sigma \neq$ *et quasi* F ; 1, 1, 6: *sed hic duodecim* $\sigma \neq$ *sed duodecim* F ; 1, 1, 9: *quidam enim* $\sigma \neq$ *quidam etiam* F ; 1, 1, 13: *fugam* om. $\sigma \neq$ *fugam* F ; 1, 1, 18: *cum mox* $\sigma \neq$ *cui mox* F ; 1, 1(2), 3: *palladium* $\sigma \neq$ *palladium* F ; 1, 1(6), 2: *adnitente* om. $\sigma \neq$ *annitente* F ; 1, 1(7), 4: *tamen* (?) $\sigma \neq$ *tandem* F ; 1, 1(7), 11: *obrogatum* $\sigma \neq$ *abrogatum* F ; 1, 2(8), 2: *invadere* $\sigma \neq$ *invaderet* F ; 1, 2(8), 6: *res* $\sigma \neq$ *res publica* F ; 1, 4(10), 3: *oracula* $\sigma \neq$ *miracula* F ; 1, 4(10), 6: *sexus aut laude* $\sigma \neq$ *sexus a laude* F ; 1, 4/10/8: *ipso* $\sigma \neq$ *ipsum* F ; 1, 13(18), 7: *obsidius* $\sigma \neq$ *Obsiduus* F , stb.

Ezen erőteljes különbözőségek ellenére számos adattal bizonyítható, hogy az e -hagyománnyal való érintkezésen túlmenőleg F és σ igen sok közös hibát mutat fel. Ennek igazolására lássuk azokat a szöveghelyeket, melyek mint tévedések egyfelől összekapcsolják F -et és σ -t, másfelől ezen kéziratok feltételezhető közös elődjét elválasztják a többi e -típusú kézirattól, bár számba vesszük azokat a részeket is, melyek F és σ horizontális kapcsolataira is utalhatnak.

⁶ A soron következő vizsgálatok elsősorban P. JAL idevágó kutatási eredményeit veszik kiindulópontul, s feltételezik ezek ismeretét, Vö. Florus, Oeuvres, Tome I, CXIV kk.

⁷ P. JAL, im. CXL–CXLI.

⁸ L. uo. a CLX és CLXI közti betétlapot.

⁹ Uo. CXLVI–CXLVIII.

¹⁰ Uo. CXLV–CXLVI.

1,1(2),16:	<i>curribus</i> $\sigma = F$ (<i>curibus</i> helyett)
1,2(4),2:	<i>coniunxit</i> $\sigma = F$ (<i>commisit</i> helyett)
1,1(7),5:	<i>Sinuessa</i> $\sigma = F$ (<i>Suessa</i> helyett)
1,1(7),7:	<i>virgulta</i> $\sigma = F$ (<i>virgula</i> helyett)
1,2(8),1:	<i>exposcebat</i> $\sigma = F$ (<i>postulabant</i> helyett)
1,4(10),1:	<i>arripuit</i> $\sigma = F$ (<i>corripuit</i> helyett)
1,7(13),4:	<i>molem</i> $\sigma = F$ (<i>mole</i> helyett)
1,7(13),15:	ante <i>summa rupe</i> om. <i>a</i> $\sigma = F$
1,7(13),16:	<i>demisit</i> $\sigma = F$ (<i>dimisit</i> helyett)
1,8(13),2(20):	<i>et inde</i> om. $\sigma = F$
1,11(16),2:	post <i>Romanus</i> add. <i>populus</i> $\sigma = F$
1,11(16),3:	<i>nihil uberius solo</i> om. $\sigma = F$
1,11(16),12:	<i>adiit</i> $\sigma = F$ (<i>furit</i> helyett)
1,12(17),3:	<i>Geminus</i> $\sigma = F$ (<i>Ciminum</i> helyett)
1,12(17),3:	<i>calidonus</i> $\sigma = F$ (<i>Caledonius</i> helyett)
1,13(18),16:	<i>alia</i> $\sigma = F$ (<i>alias</i> helyett)
1,13(18),23:	<i>virtute militia populum Romanum fuisse victorem</i> $\sigma = F$ (<i>militum</i> helyett)
1,13(18),23:	<i>redigisse</i> $\sigma = F$ (<i>redegisse</i> helyett)
1,13(18),27:	<i>Thessalii</i> om. $\sigma = F$
1,16(21):	<i>Volscinii</i> $\sigma = F$: <i>Vulscinii</i> (<i>Volsinii</i> helyett)
1,17(23),1:	<i>Menii</i> $\sigma = F$ (<i>Mene[n]nii</i> helyett)
1,17(26),2:	<i>Stoloni</i> $\sigma = F$ (<i>Stolo</i> helyett)
1,17(26),4:	post <i>honorum</i> add. <i>et dignitatum</i> $\sigma = F$
1,18(2,2),2:	<i>putaretur</i> $\sigma = F$ (<i>videretur</i> helyett)
1,18(2,2),4:	<i>pr(a)edam</i> $\sigma = F$ (<i>praeda</i> helyett)
1,18(2,2),5:	<i>Diulio</i> $\sigma = F$: <i>Dyulio</i> (<i>Duellio</i> helyett)
1,18(2,2),17:	<i>deerat</i> $\sigma = F$ (<i>C: deerant; defuerant</i> helyett)
1,18(2,2),21:	<i>ducesque ipsos</i> om. $\sigma = F$
1,18(2,2),22:	<i>urbis</i> $\sigma = F$ (<i>virtutis</i> helyett)
1,18(2,2),25:	ante <i>ultimo</i> om. <i>in</i> $\sigma = F$
1,18(2,2),27:	<i>ne amplius</i> $\sigma = F$ (<i>nec amplius</i> helyett)
1,18(2,2),28:	<i>pr(a)eda magna</i> $\sigma = F$ (<i>m. p.</i> helyett)
1,18(2,2),33:	<i>Luctatio</i> $\sigma = F$ (<i>Lutatio</i> helyett)
1,18(2,2),35:	<i>praeferentem</i> $\sigma = F$ (<i>praeferebat</i> helyett)
1,18(2,2),37:	<i>deleta esset</i> $\sigma = F$ (<i>e. d.</i> helyett)
1,20(2,4),4:	<i>vovente</i> $\sigma = F$ (<i>duce</i> helyett)
1,21(2,5),1:	<i>iugis</i> $\sigma = F$ (<i>radicibus</i> helyett)
1,22(2,6),7:	<i>subclamatum esset</i> $\sigma = F$ (<i>subclamantibus e.</i> helyett)
1,22(2,6),38:	<i>facilius</i> $\sigma = F$ (<i>felicius</i> helyett)
1,22(2,6),43:	<i>tamen</i> om. $\sigma = F$
1,22(2,6),44:	post <i>ergo</i> om. <i>miramur</i> $\sigma = F$
1,23(2,7),5:	ante <i>urbe</i> om. <i>hac</i> $\sigma = F$
1,23(2,7),9:	<i>mulierum</i> $\sigma = F$ (<i>vulnerum</i> helyett)
1,24(2,8),2:	<i>xersem</i> $\sigma = F$ (<i>Xerxen</i> helyett)
1,24(2,8),5:	<i>hinc ante Thoas</i> $\sigma = F$ (<i>illinc</i> helyett)
1,24(2,8),7:	post <i>Lysimachiam</i> om. <i>urbem</i> $\sigma = F$
1,24(2,8),10:	<i>recedere</i> $\sigma = F$ (<i>fugere</i> helyett)
1,24(2,8),14:	<i>Tunc</i> $\sigma = F$ (<i>tum</i> helyett)
1,25(2,9),4:	<i>Cephaloniam</i> $\sigma = F$ (<i>Cephaleniam</i> helyett)
1,25(2,9),4:	<i>intra</i> $\sigma = F$ (<i>inter</i> helyett)
1,26(2,10),2:	<i>Et</i> om. $\sigma = F$
1,27(2,11),4:	<i>gemina</i> esetleg: <i>gemma?</i>) $\sigma = F$ (<i>gemina</i> (<i>genuina</i> helyett)
1,27(2,11),6:	post <i>exemplo</i> om. <i>custodiam evasit</i> $\sigma = F$
1,31(2,15),1:	<i>in Africa</i> $\sigma = F$ (<i>cum A.</i> helyett)
1,31(2,15),10:	<i>rebellantum</i> $\sigma = F$ (<i>rebellantium</i> helyett)
1,31(2,15),12:	<i>coniunxerat</i> $\sigma = F$ (<i>concusserat</i> helyett)
1,32(2,16),1:	ante <i>facinus</i> add. <i>o</i> $\sigma = F$
1,32(2,16),4:	ante <i>fata</i> add. <i>o</i> $\sigma = F$

- 1,32(2,17),5: ante annos om. per $\sigma = F$
 1,33(2,17),5: non coerentur $\sigma = F$ (nec c. helyett)
 1,33(2,17),10: nomen $\sigma = F$ (cognomen helyett)
 1,33(2,17),10: cum et trebiam $\sigma = F$ (Contrebiam helyett)
 1,34(2,18),2: modice om. $\sigma = F$
 1,34(2,18),2: in edito $\sigma = F$ (edito in helyett)
 1,34(2,18),2: situata $\sigma = F$ (sita helyett)
 1,34(2,18),2: post quattuor om. milibus $\sigma = F$
 1,34(2,18),3: sed $\sigma = F$ (si helyett)
 1,34(2,18),3: sociosque $\sigma = F$ (socios et helyett)
 1,34(2,18),6: maluerunt $\sigma = F$ (maluere helyett)
 1,34(2,18),12: indigen(a)e $\sigma = F$ (indigenam helyett)
 1,35(2,20),1: insimul $\sigma = F$ (insemel helyett)
 1,36(3,1),7: Calpurnius $\sigma = F$: Calpurnius (Calpurnius helyett)
 1,37(3,2),4: varusque $\sigma = F$ (utriusque helyett)
 1,37(3,2),4: post testis add. est $\sigma = F$
 1,37(3,2),6: quantuncumque $\sigma = F$ (quantumque helyett)
 1,38(3,3),4: quidem primum $\sigma = F$ (helyesen: quidem om.)
 1,38(3,3),7: ipsis om. $\sigma = F$
 1,38(3,3),12: ac hostes in $\sigma = F$ (Athesim helyett)
 1,38(3,3),14: Milia inde XL $\sigma = F$ (LX helyett)
 1,38(3,3),21: populus in urbe plaudebat om. $\sigma = F$
 1,39(3,4),2: humano sanguine $\sigma = F$ (s. h. helyett)
 1,39(3,4),4: sentiebat $\sigma = F$ (consentiebat helyett)
 1,39(3,4),7: post abscisis om. manibus $\sigma = F$
 1,40(3,5),1: oetas $\sigma = F$ (Aeetas helyett)
 1,40(3,5),2: anni om. $\sigma = F$: XVII $\sigma = F$ (V) (quattuordecim helyett)
 1,40(3,5),11: boetia $\sigma = F$ (V) (Boeotia helyett); omnis copias om. $\sigma = F$ (V)
 1,40(3,5),16: pistris $\sigma = F$ (pistis helyesen)
 1,40(3,5),17: Exopus $\sigma = F$ (Aesepus helyett)
 1,40(3,5),23: cedentes $\sigma = F$ (cadentis helyett)
 1,40(3,5),25: sic felix om. $\sigma = F$
 1,40(3,5),31: Asia $\sigma = F$ (Asiam helyett)
 1,41(3,6),5: phalesim ... isauronque $\sigma = F$ (Phaselin ... Isaurosque helyett)
 1,41(3,6),7: facta concessio $\sigma = F$ (factus accessio helyett)
 1,41(3,6),9: marcellus $\sigma = F$ (V) (Marcellinus helyett)
 1,41(3,6),10: portum $\sigma = F$ (porta[m] helyett)
 1,41(3,6),15: peracta $\sigma = F$ (parta helyett); ne om. $\sigma = F$
 1,41(3,8),3: terrere $\sigma = F$ (V) (terrere helyett)
 1,45(3,10),3: edes $\sigma = F$ (sedes helyett)
 1,43(3,10),8: ante Cottam add. L $\sigma = F$
 1,45(3,10),11: regis om. $\sigma = F$
 1,45(3,10),14: subito om. $\sigma = F$
 1,45(3,10),14: certari $\sigma = F$ (Tencteri helyett)
 1,45(3,10),19: reversus $\sigma = F$ (rursus helyett)
 1,45(3,10),20: pariter om. $\sigma = F$
 1,45(3,10),21: caruntas $\sigma = F$: Carunt(vagy: c)as (Carnutas helyett)
 1,45(3,10),24: milibus $\sigma = F$ (milia helyett)
 1,46(3,11),7: opponeretur $\sigma = F$ (exponeretur helyett)
 1,47(3,12),4: etiam om. $\sigma = F$
 1,47(3,12),8: sentinam $\sigma = F$ (sentina helyett)
 1,47(3,12),12: divitiarum $\sigma = F$ (conviviorum helyett)
 1,47(3,12),12: nonne $\sigma = F$ (non helyett)
 2,1(3,13),1: erat $\sigma = F$ (est helyett)
 2,1(3,13),2: ad favorem $\sigma = F$ (ac f. helyett)
 2,2(3,14),4: dies rogationis $\sigma = F$ (r. d. helyett)
 2,4(3,16),3: percussa $\sigma = F$ (perculsa helyett)
 2,4(3,16),4: satellibus suis $\sigma = F$ (satellitibus suis helyett)
 2,5(3,17),4: equitatem $\sigma = F$ (equitem helyett)

- 2,5(3,17),9: *se* $\sigma = F$ (*sed* helyett)
 2,6(3,18),8: *bellum* $\sigma = F$ (*belli* helyett)
 2,6(3,18),11: *Reserata* $\sigma = F$ (*Aesernia* helyett)
 2,6(3,18),14: *ferro flammisque* $\sigma = F$ (*flammis ferroque* helyett)
 2,7(3,19),6: *regisque* $\sigma = F$ (*regisque* helyett)
 2,7(3,19),12: *de om.* $\sigma = F$
 2,8(3,20),4: *glabrio* $\sigma = F$ (*Glabro* helyett)
 2,8(3,20),7: *dedecus* $\sigma = F$ (*decus* helyett)
 2,9(3,21),3: *et levi et* $\sigma = F$ (*levi et* helyett)
 2,9(3,21),3: *maiori* $\sigma = F$ (*maiore* helyett)
 2,9(3,21),7: *fecit viam* $\sigma = F$ (*viam f.* helyett)
 2,9(3,21),9: *revocaverat* $\sigma = F$ (*iudicaverat* helyett)
 2,9(3,21),12: *infestis* $\sigma = F$ (*infestus* helyett)
 2,9(3,21),16: *respexit* $\sigma = F$ (*respersit* helyett)
 2,9(3,21),30: *in accessum sanguinem* $\sigma = F$ (*in antecessum sanguine* helyett)
 2,9(3,21),21: ante *Mutius* [sic] *Sq̄a* *evola* add. *Quintus* $\sigma = F$
 2,9(3,21),22: *vindicabant* $\sigma = F$ (*vindicant* helyett)
 2,9(3,21),27: *spoletum* $\sigma = F$ (*V*) (*Spoletium* helyett)
 2,10(3,22),6: *hectoreus* $\sigma = F$: *hectorius* (*M. Hori*us helyett)
 2,10(3,22),6: *attriverunt* $\sigma = F$ (*attrivere* helyett)
 2,11(3,23),8: *victoresque* $\sigma = F$ (*victores quoque* helyett)
 2,11(3,23),8: *quod om.* $\sigma = F$ (*V*)
 2,12(4,1),3: *Antonii* $\sigma = F$ (*Autronii* helyett)
 2,13(4,2),1: *romanum om.* $\sigma = F$
 2,13(4,2),4: *civile* $\sigma = F$ (*bellum* helyett)
 2,13(4,2),5: *post exercitus om.* *hinc* $\sigma = F$
 2,13(4,2),6: *transivit* $\sigma = F$ (*transilivit* helyett)
 2,13(4,2),23: *portas duci* $\sigma = F$ (*duci p.* helyett)
 2,13(4,2),27: *ipseque* $\sigma = F$ (*ipse quoque* helyett)
 2,13(4,2),28: *per hoc* $\sigma = F$ (*per haec* helyett)
 2,13(4,2),29: *Varone* $\sigma = F$ (*Varrone* helyett)
 2,13(4,2),37: *post gubernatorem* add. *amiclatem* $\sigma = F$
 2,13(4,2),44: *vel om.* $\sigma = F$
 2,13(4,2),52: *mali* $\sigma = F$ (*malis* helyett)
 2,13(4,2),56: *videretur* $\sigma = F$ (*videbatur* helyett)
 2,13(4,2),67: *fugerent* $\sigma = F$ (*V*) (*effugerent* helyett)
 2,13(4,2),71: *paululum* $\sigma = F$ (*V*) (*paulum* helyett)
 2,13(4,2),79: *respectum* $\sigma = F$ (*respectu* helyett) ~
 2,13(4,2),83: *quod om.* $\sigma = F$
 2,13(4,2),84: *autem* $\sigma = F$ (*aut* helyett)
 2,13(4,2),89: *hic bis* $\sigma = F$ (*bis* helyett)
 2,13(4,2),90: *et Silla* $\sigma = F$: -y- (*ex Sulla* helyett)
 2,14(4,3),5: *post tamen transp. est* $\sigma = F$ (*perturbatione est* helyett)
 2,14(4,3),5: *post perturbatione om.* *est* $\sigma = F$ (*V*)
 2,14(4,3),8: *suo flexu* $\sigma = F$ (*suos flexus* helyett)
 2,14(4,3),8: *tempestates* $\sigma = F$ (*V*) (*tempestate* helyett)
 2,15(4,4),1: *bellum susceperat* $\sigma = F$ (*V*)
 2,15(4,4),3: *arma palam* $\sigma = F$ (*p. a.* helyett)
 2,16(4,6),2: *ultio* $\sigma = F$ (*ultionis* helyett)
 2,16(4,6),2: *ante manibus om.* *et.* $\sigma = F$
 2,16(4,6),4: *proscripserunt* $\sigma = F$ (*proscripserint* helyett)
 2,16(4,6),5: *ponere* $\sigma = F$ (*V*) (*proponere* helyett)
 2,17(4,7),1: *sic* $\sigma = F$ (*sed* helyett)
 2,17(4,7),7: *fatale* $\sigma = F$ (*ferale* helyett)
 2,17(4,7),10: *cassii* $\sigma = F$ (*Cassi* helyett)
 2,17(4,7),14: *ante convenerat om.* *bello* $\sigma = F$
 2,18(4,8),1: *ceciderat* $\sigma = F$ (*occiderat* helyett)
 2,19(4,9),5: *situm* $\sigma = F$ (*sinu* helyett)
 2,21(4,11),7: *purpuramque* $\sigma = F$ (*purpura* helyett)

- 2,22(4,12),4: *dabant animos Alpes* $\sigma = F$ (a. d. A. helyett)
 2,22(4,12),4: *sennos* $\sigma = F$ (Ucennos helyett)
 2,23(4,12),6: *pontem et aquis* $\sigma = F$ (pontes helyett)
 2,23(4,12),7: *lubricus* $\sigma = F$ (subrutis helyett)
 2,24(4,12),9: *post sunt* om. $\sigma = F$
 2,30(4,12),26: *per visurgim nam et* $\sigma = F$ (per Visurgin. In helyett)
 2,30(4,12),26: *per Albium* $\sigma = F$ (per Albin helyett)
 2,30(4,12),27: *pax in Germania* $\sigma = F$ (i. G. p. helyett)
 2,30(4,12),29: *provincias* om. $\sigma = F$
 2,31(4,12),40: *Mus(s)olanios* $\sigma = F$ (Musulamos helyett)
 2,31(4,12),41: *Quirino* $\sigma = F$ (Quirmio helyett)
 2,32(4,12),42: *maxime* $\sigma = F$ (Massiliae helyett)
 2,32(4,12),46: *fere* om. $\sigma = F$
 2,33(4,12),54: *spes* $\sigma = F$ (impes helyett)

Összesen 193 közös hiba áll tehát fenn σ és F között, ami még akkor is igen tekintélyes, ha esetenként az olyan hibákat is figyelembe vettük, amelyek nem csupán σ -ben és F -ben mutathatók ki, hanem valamely más, az F -től alapvetően független csoportban, ill. kéziratban is felbukkannak elvéve. Ez utóbbi helyek regisztrálása elsősorban azért lehet tanulságos, mert így nemcsak σF vertikális, hanem ún. horizontális összefüggései is megállapíthatók¹¹. Mielőtt azonban ezeknek a vizsgálatára rátérnénk, azt a kérdést kell már előzőleg fölvetnünk: vannak-e egyéb olyan kódexek is, amelyek közvetlen rokoni kapcsolatban állanak σF -fel, s így egy olyan alcsoporttá állanak össze, amelyet eddig a kutatás nem ismert fel. A közös hibák alapján a következő kéziratok jöhetnek számításba e vonatkozásban. A milánói cod. Ambr. E 73 inf., mely 1478-ban készült, s melynek leírását E. Malcovati adta, elvégezve részleges kollacionálását is, anélkül azonban, hogy pontosan kijelölte volna a helyét a Florus-kéziratok között¹². Ezt a kódexet a továbbiakban Γ -val jelöljük. Ugyanebbe a kategóriába kell hogy tartozzék a közel azonos korú cod. Neapolitanus IV C 31, melyet ugyan magam nem tudtam tanulmányozni, de amelynek hasonlóságát Γ -val már Malcovati feltárta¹³. De számottevő hasonlóságokat mutat σF -fel két további vatikáni kódex is, úgymint a Vat. Lat. 1494 (mostantól kezdve: φ), amely 1470-ben készült¹⁴, ill. a Ross. 333 (a továbbiakban: ρ), amely nemkülönben 15. sz.-i, nagyon elegánsan diszített toszkán kézirat, s egy időben III. (Habsburg) Frigyes tulajdonában volt¹⁵. Ez utóbbiak közül az előbbiben hatalmas *lacuna* figyelhető meg, amely 1,35(2,20),2-től egész 2,19(4,9),5-ig terjed. Ezt ugyan később egy másik kéz (φ^2) pótolta 1,36(3,1)-től a 69^r-84^v-n, de kutatásaink alapján nyilvánvaló,

¹¹ Már E. MALCOVATI figyelmeztetett rá kritikájában, hogy P. JAL főleg a Florus-kéziratok horizontális elemzését mulasztotta el (Gnomon 42 (1970) 273–279). Szkepticizmusa ennyiben indokolt. Tagadhatatlan viszont, hogy a francia tudós szisztemetikus kutatásai nagy mértékben eltávolítottak bennünket a korábbi, meglehetősen negatív állásponttól, mely kételkedni látszott abban, hogy meghatározott rendszert lehet megállapítani a Florus-kódexek egymáshoz való viszonyában. L. erről E. MALCOVATI válaszát (Athenaeum n.s. (1940) 261–269, főképp: 164) N. TERZAGHI bírálata (Athenaeum n.s. 17(1939) 150 kk.).

¹² L. Annaei Flori Quae exstant, Romae, 1972², pp. XX–XXII; ed. E. MALCOVATI; uő.: Studi su Floro, Athenaeum n.s. 15 (1939) 92.

¹³ Idézett kiadás p. XXII; ill. idézett tanulmány: 93.

¹⁴ Id. kiad. p. XX; ill. id. tan. 91.

¹⁵ Manuscripts classiques et latins de la Bibliothèque Vaticane, Catalogue établi par E. PELLEGRIN stb. II. 2, Paris, 1986, 429. p.

hogy φ^2 alapvetően már nem azt a hagyományt követte, mint φ , vagy igazából nem az F és σ szövegéhez közelálló *textust* ad. Ezt támasztja alá az a körülmény, hogy a szóban forgó *lacunában* a φ^2 összesen 46-szor tér el a σF tradíciójától, s csak részben ad jó olvasatokat, mert nemegyszer előfordul, hogy az említett helyeken maga is romlott *textust* közöl, mely azonban jellegében más, mint a σF -féle hagyomány.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg az *errores communes*-t, melyeket σF ill. $\Gamma\varphi\varphi$ egymással felmutatnak, hozzátevé azonban, hogy részünkről ρ -t eddig inkább csak szűrőpróbaszerűen tudtuk ellenőrizni, ill. Γ és φ szövegét sem volt időnk teljes egészében kollacionálni. Mégis, már néhány kiragadott példa is teljesen egyértelművé teszi $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ összetartozását:

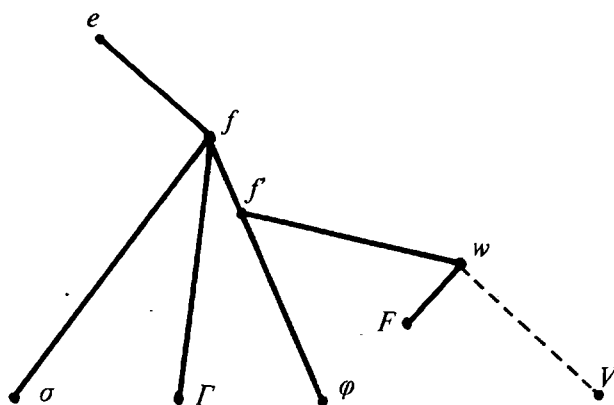
1,1(4),2: *coniunxit* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ (*commisit* helyesen); 1,1(7),5: *Sinuessa* $\sigma(?)F\Gamma\varphi\varphi$ (?) (*Suessa* helyett); 1,24(2,8),5 *hinc* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ (*inde* helyett); 1,24(2,8),14: *tunc* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ (*tum* helyett); 1,27(2,9),4: *gemina* $\sigma(?)F(V)\Gamma\varphi\varphi$ (*genuina* helyett); 1,36(3,2),4: *varusque* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ (*utriusque* helyett); 1,37(3,2),4: *post testis* add. *est* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ (om. φ^2 , de l. fentebb; 1,41(3,6),7: *facta* $\sigma F\Gamma\varphi$ (csak φ^2 *factus*, de l. fentebb); 2,12(4,1),3: *Antonii* $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$: stb.

Ezek után aligha lehet kétség afelől, hogy az e -alosztályon belül $\sigma F\Gamma\varphi\varphi$ szorosabban összefügg egymással, s a közös hibák alapján azzal kell számolnunk, hogy az e -kódexek között volt egy olyan (a továbbiakban jelöljük ezt f -fel), amelyre az említett kéziratok valamilyen formában mind visszamennek, s amely meg kellett hogy előzze a w -fázist. Most már tehát azt kell tisztáznunk, hogy milyen is az összefüggés az f -csoport szóban forgó kódexei között. A kritikus helyek kollacionálásából az alábbi, számszerűleg kifejezhető relációk adódnak.

Egyfelől $\sigma\Gamma\varphi$ 8 közös hibában mutat egymással egyezést olyan helyen, ahol egyébként eltér F -től, amely maga is hibás, vagy jó olvasatot ad (az utóbbi történhetett akár más szöveghagyomány felhasználásával, akár önálló javítás révén); másfelől $\sigma\varphi F$ 6 ízben mutat fel olyan együttes tévedést, amikor *textusuk* eltér a jó hagyományt hozó Γ -tól, (amelynek szövege jöhet pl. marginális jegyzetből, vagy más tradícióból); harmadrészt $\Gamma\varphi F5$ alkalommal téved közösen ott, ahol σ mindig megbízható (ez szintén eredhet marginális jegyzetekből, akár másik kódex felhasználásából); negyedsorban φF 8 esetben követ el közös hibát akkor, amikor σ és Γ hatszor egyezik egymással (ebből csak egyszer hibásan), s mindössze kétszer közöl σ és Γ eltérő olvasatot, még hozzá minden alkalommal rosszul, (ilyen esetekben $\sigma\Gamma$ egyezése általában egy másik, jó szöveghagyomány felhasználására utalhat, míg σ és Γ kölcsönös tévedései egyéni konjektúrákra engedhetnek következtetni). Az említetteken kívül már csak ritkább megfelelésekkel kell számolnunk. Ezek a következők: $\sigma F3$ ízben szenved közös hibában akkor, amikor Γ és φ egymással megegyezik (ebből kétszer kiküszöbölve a hibát); ΓF kétszer téved együttesen úgy, hogy eltérnek mind σ -tól, mind φ -tól; továbbá $\sigma\Gamma$ úgy téved két alkalommal közösen, hogy közben nem egyezik sem φ -vel, sem F -fel (az utóbbi csak egy ízben hoz jó olvasatot, míg a φ mindig téved); egyszer az is előfordul, hogy $\sigma\Gamma$ jól olvasata szemben áll mind φ , mind F egymástól eltérő rossz olvasatával. Ezenkívül $\sigma\Gamma F$ egyszer esik közös hibába ott, ahol φ sem jó, mialatt $\sigma\Gamma F3$ közös jó olvasata áll szemben φ hibás adatával, melyből egy megegyezik V -vel. Végül egy olyan alkalom adódik, amikor mind a négy szóban forgó kódex eltér egymástól, s valamennyi rossz olvasatot ad.

A felsorolt relációkból az következik, hogy egyfelől egymással szorosabb nexusban van $\sigma\Gamma\varphi$, másfelől pedig van egy közös őse φF -nek is. Figyelembe véve Jal

stemmáját és ezzel kapcsolatos eredményeit is, mindez szkhématikusan nagyjából a következőképp ábrázolható:

Ami az f -típusú kódexek horizontális kapcsolatait illeti, úgy tűnik, hogy a k -típusú kódexek őstét f alapján ellenőrizték, mert több közös hiba fordul elő f és k között, ugyanakkor viszont egy F -hez közeli kódex (vagy talán maga F ?) a T szövegének kialakulásához szolgált alapul. Ezt támasztja alá, hogy egyfelől amikor $T=F$, akkor gyakran $T \neq \sigma\Gamma(\varphi)$, ill. $T \neq k$; másfelől k alapvetően $\sigma\Gamma(\varphi)$ -vel egyezik, s nem F egyedi olvasatait követi, mert több *errores communes* esetében $k = \sigma\Gamma(\varphi)$, de ugyanakkor $k \neq F(T)$. Sőt az is feltevésünket valószínűsíti, hogy olyankor adódik $F=k$ helyzet, amikor $F=f$. Vö. 1,30 (2,14),5: *Nam et Macedoniam* $\sigma\Gamma\varphi$, et om. FT ; 1,34(2,18),4: *abscideretur* $\sigma\Gamma \neq F(\varphi)T$; 2,8(3,20)4: *Prima - placuit* om. $FT(!) \neq \sigma\Gamma(\varphi^2)k$; 2,14(4,3),4: *aut ante successorem* om. FT , add. $\sigma\Gamma$; 2,17(4,7),9: *omina* $FT \neq \sigma\Gamma$ (*omnia*); 2,33(4,12),47: *imperitare* $\sigma\Gamma\varphi \neq FT$.

Ugyanígy feltételezhető, hogy a h -hagyományát f segítségével ellenőrizték, miként azt az alábbi közös hibák igazolják: 1,31(2,15),10: *rebellantum* $\sigma\Gamma\varphi FQ$; 1,34(2,19),5: *sint* $\Gamma\varphi F(V)Q$; 2,13(4,2),1: *romanum* om. $\sigma\Gamma(\varphi^2) FHQk$; 2,17(4,7),14 *bello* om. $\sigma\Gamma FY$.

Lehet esetleg még horizontális összefüggés f és s , ill. a között is, ám ennek pontos tisztázásához egyelőre nem rendelkezünk megfelelő kutatási anyaggal. Az is előfordulhat persze, hogy ezek az érintkezések a közös előzménnyel, vagyis e -vel, esetleg annak feltételezhető kettős olvasataival vagy marginális jegyzeteivel hozhatók összefüggésbe. Erre az egész problémára azonban majd egy későbbi tanulmányunkban kívánunk visszatérni.

Ami viszont f további horizontális kapcsolatait illeti, mi is megerősíthetjük Jál adatokkal gondosan dokumentált azon megállapítását, hogy a $w(VF)$ -vonalra valóban hatással volt az n . E tételt csupán annyiban szükséges pontosítanunk, hogy az n -hagyomány hasznosítása már korábban, az ún. f -fázisban megtörtént. Ennek az alátámasztására most csak néhány adatot közlünk. Vö. pl. 1,41(3,6),5: *isauronque* $No\Gamma F(V)$; 2,7(3,19),11: *Perpenn(a)e* $Pa\Gamma F(V)$; 2,10(3,22),6: *herculei* $No\Gamma F(V)$; 2,16(4,6),2: *et ante manibus* om. $NPo\Gamma F$ stb. Az is nagyon valószínű azonban, hogy

w olyan, az n -en alapuló bejegyzéseket is figyelembe vett, amelyek f -ben csak marginálisak voltak, és $\sigma\Gamma$ -ba már nem mentek tovább, vö. pl. 2,6(3,18),11: *nuceri(a)e PF* = $\sigma\Gamma$: *nuceria*, stb.

A magunk kollacionálása azonban azt is feltárta, hogy f -re nemcsak az n -tradíció hatott, hanem az A - (vagy I .) osztály¹⁶ hagyományaival is számolnunk kell, ami az f -csoport jelentőségét eleve igen megnöveli. Álljon itt ennek igazolására egy nagyon beszédes példa. A 2,19(4,9),4-ben a legtöbb kódex *disputant*-ot ad, még a jónak számító n -hagyományban, ill. az ehhez közelálló kéziratokban is *disputant* áll ($N^2PF\alpha$), ugyanakkor a részben szintén idetartozó V *dissipant*-ot ír, a T pedig elhagyja a problematikus szót. Egyedül az A -alosztályhoz sorolt B -ben találunk *dispulerant*-ot, melyet minden modern kiadás genuin olvasatként fogad el. A valóságban azonban ez a megoldás nemcsak a B -ben tűnik fel, hanem $\sigma\Gamma\varphi$ -ben is, ami fölöttebb valószínűvé teszi, hogy f szövegének a megállapításakor az A -tradíciót is figyelembe vették. Ezt erősíti meg az a körülmény is, hogy sok B -beli helyes olvasat épp az f -ben tűnik fel ismét, miközben nem fordul elő más olyan kéziratban, mely egyébként a *stemma*-ban előkelőbb helyet látszik elfoglalni. Ilyen esetek a következők:

1,25(2,9),1: *Siriaco Bo\varphi F* (*Siriatico* Γ); 1,28(2,12),11: *in conspectu Bo\varphi F* (*in conspectum* Γ), de helyesen még *RQSO'K*; 1,40(3,5),1: *septentrione Bo\Gamma F*; 1,40(3,5),28: *septentrione Bo\Gamma F*; 2,1(3,13),5: *redibant BJo\Gamma F(V)*; 2,9(3,21),19: *ferox BF* (utóbbi f marginális jegyzetét követheti, mert különben $\sigma\Gamma$: *ferus*, ahogy cett.); 2,13(4,2),70: *veluti BF* (bár $\sigma\Gamma$: *velut*); 2,13(4,2),89: *currus Bo\Gamma F\Gamma*; 2,14(4,3),1: *pristinum Bo\Gamma* (Γ : *pristin(a)e* mint cett.) 2,17(4,7),11: *non in re sed Bo\Gamma F* 2,33(4,12),59: *post sua om. sed Bo\Gamma\varphi F*. De ami talán még lényegesebb, nem ritka a Bf -féle közös hiba, mely ezenkívül legfőljebb csak olyan kódexben ismétlődik meg, amely valamilyen mértékben függ f -től. Vö. pl. 1,34(2,18),3: *sociosque Bo\Gamma\varphi F\Gamma*; 1,36(3,1),18: *erat BF* ($\sigma\Gamma$: *erit*, V : *est* – ez arra utalhat, hogy B olvasata f -ben csak marginális jegyzet lehetett, vagy az f -ben eleve kettős olvasat volt); 1,40(3,5),11: *boetia Bo\Gamma F(V)*; 2,5(3,17),4: *equitatem Bo\Gamma* (csak e helyeken, mert már F -ben is *equitatum* áll); 2,8(3,20),7: *dedecus Bo\Gamma F*; 2,9(3,21),3: *et levi et B(?)\sigma\Gamma\varphi F*; 2,13(4,2),75: *civium Bo\Gamma F*; 2,13(4,2),79: *respectum BHarl.\sigma\Gamma F*; 2,13(4,2),84: *autem Bo\Gamma F(V)*.

Mindezek alapján a szövegkritikus várakozással tekinthet nemcsak $\Gamma\varphi$ szövegére, hanem σ -éra is, mert azokban – az egyébként szinte természetes számós romlás ellenére – megeshetik, hogy olyan genuin olvasatokra lehet bukkanni, amelyek szintén az A -hagyományra mennek vissza, de B -ben vagy I -ben eltorzult formában szerepelnek. Az ugyanis nem bizonyítható, hogy f közvetlenül B -t használta volna, s nem pedig egy ma már ismeretlen párját vagy változatát.

Végül még azt is ki kell emelni, hogy a σ értékét fokozzák a szöveg fölötti, valamint a marginális bejegyzések, melyek legalább három kéztől erednek. A σ^1 azonos lehet a másolóval, aki saját tévedéseit korigálja. A σ^2 és a σ^3 későbbi. A σ^3 esetleg azonos lehet a kódex egyik későbbi tulajdonosával, azzal a F. A. W. Spohnnal, aki 1819-től a görög és a latin irodalom rendes professzora volt Lipcsében¹⁷. A feltehetőleg tőle származó nagy mennyiségű bejegyzés nemcsak figyelemre méltó konjektúrákkal szolgálhat, hanem sok esetben a szövegösszevetés olyan eredményeit is magában foglalja, amelyek jól gyümölcsöztethetők. Mindennek kiaknázása azonban már nem a jelen cikk, hanem – remélhetőleg – egy soron következő kritikai Florus-

¹⁶ L. erről P. JAL, im., CXXIII kk.

¹⁷ Róla és apjáról, G. L. Spohnról, aki maga is teológiai professzor volt Wittenbergben, l. Allgemeine Deutsche Biographie, red. v. ROCHUS v. LILENCRON u. FR. X. v. WEGELE, sub voce F. A. W. Spohn.

DER STELLENWERT EINES KODEXES AUS DEN SAMMLUNGEN
DER STAATLICHEN SZÉCHÉNYI-BIBLIOTHEK (COD. LAT. 167 *d*)
IN DER FLORUS-HANDELSCHRIFTENTRADITION

46

HEGYI DOLORES:

ANATÓLIAI ELEMEEK A KALÓZKODÁS GÖRÖG SZÓKINCSEBEN

„Midőn a tengeri kereskedelem megélénkülésével az emberek egyre sűrűbben érintkeztek egymással, a hellének és a tengerpartokon vagy a szigeteken élő barbárok kalóztevékenységre adták a fejüket. Vezetőik a legelőkelőbbek voltak, akik részint saját érdekből, részint a szegények megsegítése érdekében támadtak meg és raboltak ki erődítetlen vagy kisebb településekből álló városállamokat. Főleg ebből éltek, s nemcsak hogy nem szégyelték ezt a foglalkozást, hanem még büszkéek is voltak rá” – írja Thukydidész (I. 5). A kalózkodást Aristotelész is a vagyonszerzés egyik ősi formájának tekinti, mely kiegészíti a halászatból, vadászatból és földművelésből származó jövedelmeket. Az anyagi javak a természet ajándékai az ember számára, azok bármilyen módon történő elsajátítása megengedett a fejlődés e korai szakaszán. (Aristotelész *Pol.* I. 8, 1256 a-b). Mivel a vagyonszerzés életszükséglet, s a háborúk is lényegében vagyonszerző vállalkozások, szükség van – e kor felfogása szerint – háborúkra, melyek sokszor alig különböznek a rajtaütésszerű kalóztámadásoktól.

Thukydidész és Aristotelész kijelentései nem csupán egy távoli múltra utalnak, hiszen a kalózkodás még az i. e. VI. században is előkelők által űzött, isteneknek tetsző cselekedet. Ennek legegységelműbb bizonyítéka az az i. e. VI. század végéről származó samosi felirat, amely Héra istennő trónusába vésve maradt ránk, és amelyet egy bizonyos Aiakész vésetett oda¹. A szöveg a következőképpen hangzik:

Αἰάκης ἀνέδνηκεν ὁ Βρύσωνος : ὅς τῃ Ἥρῃ τὴν σὺλῃν ἐπῆρσεν : κατὰ τὴν ἐπίστασιν,

A feliratot Curtius így fordította: „Es weihte Brysons Sohn Aiakes, der der Hera den Zehnten von allen Seegut eintrieb; denn er war Tempelpfleger.”² F. Bilabel fordításában pedig így hangzik: „Aiakes, Brysons Sohn weihte (das Denkmal) welcher für Hera die Kaperei ständing beitrete, zur Zeit seines Vorsteheramtes.”³

Aiakész Polykratész samosi tyrannosz rokona lehetett, hiszen ez a név az ő nemzetségében volt használatos, apja is ezt a nevet viselte.⁴ A kalózsákmány – *σύλη* – egy részéből, minden valószínűség szerint egy tizedéből felajánlott fogadalmi ajándék a kor szokása szerint a pártfogó istenséget, ez esetben Hérát illette. Samos föld-

¹ W. DITTENBERGER: *Sylloge Inscriptionum Graecarum* I³. Leipzig 1915. No. 10.

² L. CURTIUS: *Samiaca I. Mitteilungen der deutschen Archäol. Inst. Athen. Abt. XXXI.* 1906. 151-165.

³ F. BILABEL: *Polykrates von Samos und Amasis von Aegypten. Neue Heidelberger Jahrbücher* 1934, 133.

⁴ H. BERYE: *Die Tyrannis bei den Griechen. II.* München 1967. 581-597; J. LABARBE: *Un putsch dans la Grèce antique: Polycrate et ses frères à la conquête du pouvoir. Ancient Society* 5 (1974) 21-41.

rajzi helyzete kedvező feltételeket teremtett a kalózkodás számára, hiszen ellenőrzése alatt tarthatta a Kyklasok forgalmát (Plut. *Quaest. Gaec.* 55).

A kalózkodás elterjedése a görögök körében valószínűleg az aegai vándorlás idején, a késő bronzkor végén, illetve a „sötét korszak” elején vehette kezdetét. A görögség, eredetileg szárazföldi nép lévén, nyilvánvalóan másoktól tanulta ezt a „mesterséget” s legalábbis részben az azzal kapcsolatos terminológiát. E szókincsből ránkmaradt néhány kifejezés, amely lehetőséget nyújt bizonyos történeti következtetések levonására.

Tekintsük tehát át mindenekelőtt a kérdéses kifejezéseket. Figyelemreméltó a már említett samosi feliraton is szereplő *syē* szó eredete. Jelentései: «rablás, kalózkodás» és az ebből eredő javak. Magát a tevékenységet jelölő ige a görög nyelvben *syloō* a latin nyelvben *spolio* alakban ismert, s azon szavak csoportjába tartozik, amelyeknek különböző nyelvekben feltűnő alakjai a szó kezdetén vagy egy *s~sp* vagy egy *s~sf* váltakozást mutatnak. Ez az ingadozás Pisani⁵ megfigyelése szerint a lyd eredetű jövevényszavaknál fordul elő. Így például a lyd főváros bennszülött neve *Sfarda*, ezt az alakot az óperzsa nyelv *Sparda* alakban vette át, a görögök viszont *Sardis*, *Sardeis* formában használták. A lyd kifejezés a kisázsiai görögség közvetítésével kerülhetett a görög, s talán a tyrrhének közvetítésével a latin nyelvbe. E kifejezéssel függ össze Polykratés testvérének, Sylosónnak neve is.

Érdeklődésünkre tarthat számot a görög nyelv alapján nem értelmezhető *tegu* szó is, melyről Hésychios így ír: *τέγων· Ἄνδοι τὴν ληστον*. Ebben az esetben a lyd csak közvetítő nyelv lehetett, a *tegu* jövevényszó végsősoron a hettita eredetű „lopni, rabolni” jelentésű *taia* ige származéka, s egy feltételezett indoeurópai **tajus* megfelelője lehet.⁶

Ugyancsak ebben az összefüggésben érdemelnek említést Phótiós *kixas*, illetve Hésychios *kixalés* címszavai. Phótiósnál ezt olvashatjuk: *Κίζας· τοὺς ἐν ὁδῷ ληστήας*. Hésychiosnak pedig a következő információt köszönhetjük: *Κιζάλης· φῶρ, κλέπτει, ἀλαζών*. A két kifejezés közül a *kixalés* alak vezethet nyomra bennünket, az *-alla* suffixum ugyanis a nomen actoris képzésére szolgál a hettitában, következőképpen az alapszót is itt kell keresni⁷. Ez az alapszó minden bizonnyal a „gonoszat cselekedni” jelentésű *kešk* – ige, amelyből szabályosan képezhettek egy **keškalla* alakot. Ennek pontos megfelelői a görög *kixalés* és *kixallés* alakok, melyek közül az utóbbi vált általánossá. Ezzel kapcsolatban a közvetítő nyelv meghatározása lenne érdekes számunkra.

Mint a *Phórón Limén* földrajzi név is tanúsítja, a Hésychios által említett *phór* kifejezés „kalóz”-t is jelentett. Ugyanis ebben a Peiraeusztól nyugatra fekvő kikötőben találtak gazdára a kalózsákmányból származó csempészáruk (Démostenész XXXV. 28, 53; Strabo IX. 1, 14 C 395).

Maguk a görögök kezdetben a *léstés* szót, illetve annak alakváltozatait alkalmazták a kalóz megjelölésére, mely a *leia*, *léia* vagy *léis* „zsákmány” jelentésű sza-

⁵ W. PISANI: Kleinasiatische Wörter und Laute im Griechischen und Latein. Die Sprache 5 (1959) 144.

⁶ G. NEUMANN: Untersuchungen zum Weiterleben hethitisches und luwisches Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit. Wiesbaden 1961. 65-66.

⁷ NEUMANN: 63-64.

vakkal rokon. Az i.e. III. században tűnik fel az a kifejezés, melynek modern nyelvi alakjai máig használatosak különböző indoeurópai nyelvekben: a *peiratés*.⁸ Igei származékát, ugyancsak ezidőtájt olvashatjuk először a samsoni Durisnál *peira-teuein* alakban; (Schol. Eur. Hecabe 933). Hirtelen feltűnése és használatának gyors általánossá válása éppoly megmagyarázhatatlan, mint a szó nyelvi eredete. Az etymológiai vizsgálatok megpróbálták ugyan a *peira* 'kísérlet' és a *peirān* 'átkelni' jelentésű görög kifejezésekkel kapcsolatba hozni⁹, de nem kizárt az a lehetőség sem, hogy hellenisztikus kori jövevényszóval állunk szemben. A *léstés* megjelölés használatát mindenesetre Aristotelés korában már magukra nézve sértőnek érezték a kalózok, s helyette a *poristés* kifejezést részesítették előnyben (Aristot. *Rhet.* 1405a 25).

Anatóliai elemek feltűnése a kalózkodás görög terminológiájában egyáltalán nem meglepő jelenség, hiszen az effajta tevékenységnek ősi hagyományai voltak az anatóliai partok előtt s a szigetvilágban.¹⁰ Mindenekelőtt a lykek álltak ősidők óta rettegett kalózok hírében.¹¹ Komoly veszélyt jelentettek a görögök számára Skyros szigetének őslakói, a dolopsok (Thuk. I 98) és a thrák Chersonésos népe (Plut. *Kimón* 8; Plut. *Periklés* 19).

A veszélyeztetettekből azonban hamarosan tanulékony követők lesznek. A görögök maguk is kalózként tűnnek fel az i.e. VIII. század második felében az asszír forrásokban, amint Kilikia és Észak-Szíria partjait fosztogatják. Vállalkozásaikat olykor Anatólia bennszülött lakóival, például a károkkal együtt hajtják végre.¹² Ilyen körülmények között érthető, hogy e népek nyelve is hatást gyakorol a görög szókincs alakulására.

A krétai, majd a mykénéi tengeri hatalom összeomlása, a szilárd államszervezetek hiánya, a népek közötti kapcsolatok rendezetlensége a sötét korszak folyamán, mind-mind kedvező feltételeket teremtettek a kalózkodás fellendülése számára. A kalózkodás, rablás anatóliai jövevényszavai e zűrzavaros korszak emlékét őrzik, s egyszersmind a nyelvi kontinuitás bizonyítékai az évezredforduló Anatóliájában.

DOLORES HEGYI

ANATOLISCHE ELEMENTE IM GRIECHISCHEN WORTSCHATZ DER PIRATERIE

Das Griechentum, ursprünglich ein kontinentalisches Volk hat „die Kunst“ der Seeräuberei von anderen Völkern erlernt. Sie tauchen als Seeräuber in den orientalischen Quellen zuerst in dem 8-ten Jh. v. u. Z. auf. Da die kleinasiatischen Küsten seit uralten Zeiten Schauplätze der Seeräuberei waren, ist es nicht überraschend, daß der diesbezügliche griechische Wortschatz einigen anatolischen Elemente enthält. Die Lehnwörter – *sylé*, *tegu*, *kixallés*, (vielleicht später *peiratés*) – bewahren das Andenken an den ersten gemeinsamen griechisch-anatolischen Unternehmungen des „dunklen“ Zeitalters.

⁸ DITTENBERGER: Sylloge³ No. 521.

⁹ H. A. ORMEROD: Piracy in the Ancient World. Liverpool-London 1924. 59-60.

¹⁰ ORMEROD: 80-107; MARÓTI E.: A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. AntTan 9 (1962) 1-12.

¹¹ O. TREUBER: Geschichte der Lykier. Stuttgart 1887. 89-90.

¹² HEGYI D.: Görögország és a Földközi-tenger keleti partvidéke az archaikus korban. In.: Az antik társadalomtörténet problémái. Opera Fac. Phil. Univ. de Ludovico Kossuth nom. 5. Debrecen 1982. 31-48.

HOFFMANN ZSUZSANNA

A *SENATUS* PLAUTUSNÁL

Plautus darabjainak mintái köztudottan abban az időben keletkeztek, amikor a görög világban a makedón hegemonia és Nagy Sándor hódításai nagyméretű változásokat idéztek elő¹. Plautus a korabeli társadalmi viszonyok miatt² az általa átvett darabok eredeti cselekményét és szereplőit megtartotta, viszont ezt az idegen kereket aktuális római utalásokkal töltötte meg, ezzel közelebb vitte nézőihez.

Komédiáiban gyakran olvashatjuk a római politikai, hadi, jogi társadalmi élet számos jelenségének említését. A speciálisan római intézmények emlegetése egyértelművé teszi, hogy a görög környezet ellenére is római viszonyokról van szó. Plautusnak több darabjában találkozhatunk egy sajátosan római intézménnyel, a *senatus*-szal, mégpedig parodikus összefüggésben. Természetesen nem minden *senatus*-említés komikus célzatú.

Idézzük fel a továbbiakban néhány gondolattal a *senatus* szerepét, amely még inkább kiemeli a plautusi említések sajátos voltát.

A *senatus* közismerten sajátosan római hivatali testület, tagjai elsősorban a *no-biles* soraiból kerültek ki. Formailag a *magistratus*ok tanácsadó testületeként működött. Összetételéből következően a köztársaság legbefolyásosabb intézménye, egyben a *nobilitas* fellegetője. A *curulisi* méltóságok viselői, hivataluk lejártával élethossziglan a *senatus* tagjai lettek. A *senatusi* névjegyzékben a tagok rangjuknak megfelelő sorrendben szerepeltek, és ugyanebben a sorrendben szólaltak fel a gyűlést összehívó *consul*, *dictator*, *praetor*, idővel esetleg a *tribunus plebis* beszámolójának vitájában. A testület határozatait – *senatus consulta* – szavazás útján hozta. Gyakorlatilag a *senatus* jogkörébe tartozott a döntés meghozatala háború és béke kérdésében, a rendkívüli hatalommal való felruházás ügye, a belpolitika, illetve a pénzügyek irányítása.

A *senatus* mint római hivatali testület hatáskörének, feladatainak, szerepének rövid vázolója után vizsgáljunk meg néhányat a plautusi említések közül.

¹ Az újkomédia Görögországban i.e. 350-250. között virágzott, témáit főként a magánéletből merítette; ezek a motívumok – amelyek a nézőket megnevettették – Plautus társadalmi mondanivalójának a kifejezésére is megfeleltek. Lásd D. KONSTAN: *Roman Comedy*. Cornell Univ. Press London 1983, 21-22.

² A római átvétel időszakáról lásd D. KONSTAN: i.m. 23. A korabeli színházi életéről és színpadi viszonyokról H. SANDBACH: *The Comic Theatre of Greece and Rome*. New York 1977, 68-69, 107; vö. még W. BEARE: *Roman Stage*. London 1968³, 162 skk.; lásd még G. DUCKWORTH: *The Nature of Roman Comedy*. Princeton 1952.

Miles gloriosus 592-595 *Periplectomenus senex*:

Redeo in senatum rusum. nam Palaestrio

Domi nunc apud mest, Sceledrus nunc autemst foris:

Frequens senatus poterit nunc haberier.

Ibo intro: ne dum absum † multae sortitae fiat.

Cicero is gyakran említi a *frequens senatus* kapcsolatot, amikor kérdéses, vitás ügyről van szó, avagy esetleg ezzel is a saját szerepének fontosságát kívánja hangsúlyozni.³ Az idézett részletben azonban nem jelentősebb oka van a *senatus* összehívásának, mint az arról való „hivatalos testületi” tanácskozás, hogy hogyan szedjék rá Sceledrust, a rabszolgát. Az öreg azért is siet, nehogy esetleg a szavazást távollétében tartsák meg, így ő egy ilyen fontos döntésből kimaradjon. Utalás történik a szavazás útján hozott *senatus consulta*-ra is, pontosabban ennek kifigurázása az a körülmény, hogy ilyen közönséges, ostoba ügy kapcsán kerül említésre, illetőleg lesz *senatusi* ülés tárgya.

Casina 536-537:

*Sed eccum egreditur senati columen⁴, praesidium popli,
meus vicinus, meo viro qui liberum praehibet locum.*

Egy asszony mint a *senatus* oszlopát, erősségét, védelmezőjét említi szomszédját, aki ezt a megtisztelő címet azzal érdemelte ki, hogy segít rászédni Lysidamust, illetve a hasonló esetekben mindig biztonsággal lehet számítani rá.

Epidicus 159-162: *Epidicus servus*:

Ite intro: ego de re argentaria

Iam senatum convocabo in corde consiliarium,

Quoi potissimum indicatur bellum, unde argentum auferam.

Epidice, vide quid agas⁵: ita res subito haec obiectast tibi.

A rabszolga által egybehívott *senatus*nak a szolga saját terveit kell megvitatnia, illetőleg elfogadnia. Ez egyben utalás a *senatus*nak azon jogkörére, miszerint ez a testület illetékes a háború és a béke kérdésében való döntés meghozatalára, valamint hatáskörébe tartozik a pénzügyek irányítása is. Esetünkben a *senatus*nak hadüzenetről kell határoznia, sőt gondoskodnia kell a hadviselés költségeiről is. Nyilvánvaló tehát, hogy Plautus célja a *senatus*nak mint testületnek, ill. különböző jogköreinek a kifigurázása lehetett a „rabszolga-senatus”⁶ összehívásával.

A *Mostellaria* c. darabban szintén a rabszolga Tranio az, aki a *senatus*ra hivatkozik (688-690):

Eugae optume eccum aedium dominus foras

Simo progreditur intus huc concessero,

Dum mihi senatum consili⁷ in cor convoco.

³ Vö. Pl. Cic. *Ad Att.* IX 17, 1; *ad fam.* X 12, 3; X 13, 1; *ad Quint.* II 1, 1; II 11, 2; *Verr.* V 14; *Sest.* 72.

⁴ Vö.: *Epid.* 189: *Iam ego me convortam in hirundinem atque eorum exugebo sanguinem senati qui colument.* Vö.: Cic. *Sest.* 19: *Te imaginem antiquitatis, columen rei publicae diceres intueri*; *Phil.* XIII 26: *in quibus (castris est) ... columen amicorum Antoni, Cotyla Varius*: később Horatius Maecenast praesidiumnak nevezi, ill. *columen rerum*nak. (C. I 1, 2; II 17, 4).

⁵ Rabszolga szerepének kiemeléséhez vö.: *videant consules ne quid res publica detrimenti capiat.*

⁶ Vö.: *Epid.* 189. *Asin.* 871.

⁷ A *consilium*ról összefüggően lásd J. HELLEGOUARCH: *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république.* Paris 1963. 254-256.

Ugyancsak egy rabszolga terveit kell megvitatni, kifőzni a *Mostellaria* c. darab egy másik részletében említett *senatus*nak. 1049-1052:

Eaque eduxi omnem legionem, et maris et feminas.

Postquam opsidione in tutum eduxi manipularis meos,

Capio consilium, ut senatum congerronum convocem.

Quoniam convocavi, atque illi me ex senatu segregant.

A rabszolga saját magáról úgy beszél, mint egy hadvezérről, ebben a minőségben a *senatus*t is ő maga hívja össze. Felvonultatja egész *legió*ját, döntést akar hozatni a háború kérdésében, valójában a saját hadműveleteinek a kiterveléséről lenne szó. Gúnyos értelmű a segítőtársainak *legio* elnevezése is.

A *senatus*nak mint speciálisan római hivatalos testületnek a kigúnyolása, ill. hatáskörének és különböző funkcióinak komikus összefüggésben való említése egyértelműen a komédiaíró bíráló, parodizáló szándékára vall, azáltal, hogy efféle banális ügyek miatt kell összeülnie és döntést hoznia a tekintélyes államtanácsnak. Parodikus oldalvágás történik egyben a *senatus* összetételére is, amely egy arisztokratákból álló testület, ellenben az, amit a rabszolga hív össze, egészen más, ennek tagjai a *congerrones*, azaz rabszolgatársai és ivócimborái.⁸

A Plautus-darabokból idézett néhány részlettel illusztrálni kívántuk egy sajátosan római hivatali testület, a *senatus* plautusi említését, a szerző parodizáló, illetőleg olykor bíráló szándékát a komikus beállításokkal.

HOFFMANN ZSUZSANNA

DER SENATUS BEI PLAUTUS

Die Analyse knüpft sich zu den früheren Studien der Verf., in denen sie die parodistischen bzw. kritischen Äußerungen des Plautus gegen den damaligen römischen Verhältnisse behandelte. Die Benennung *senatus* bzw. die Verhandlungen im Senat wurden von den Sklaven im banalen Zusammenhang oder eben für arglistige Konspiration benutzt; manche Stelle sind sogar als Kritik der Handlungsweise des römischen Senats aufzufassen: ähnliches liest man z.B. in den Redefragmenten von Cato.

⁸ A szolga által egybehívott *senatus* tagjai a *congerrones* (vö. *congero* 3), amely egyszersmind a társulat gyűlésvész jellegére is utalhat. Lehet ez a *patres et conscripti* paródiája is, amely a *senatusi* testület hivatalos megszólítása volt, lásd Cicero beszédeiben, amelyekben szintén utal a *senatus* összetételére is.

KERTÉSZ ISTVÁN

IMPERIALISTA STRATÉGIA RÓMA KELETI POLITIKÁJÁBAN AZ I.E. II. SZ. FOLYAMÁN

Athén nem lett volna nagyhatalom a démos győzelme nélkül, ugyanígy a római társadalom azon belső dinamizmusa, amely egy folyamatos hódító külpolitikában nyilvánult meg, a plebejusok polgárjogi harcának sikerén alapult. Ahogy a plebsnek a hagyományok szerint i.e. 494-ben megindult küzdelme a római nemzeti társadalom kereteinek szétfeszítéséért és a *populus Romanus*ba való integrálódásért előrehaladt, úgy növekedett evvel párhuzamosan Róma hatalma, mígnem a polgárjogi harcot lezáró *lex Hortensia* életbelépésével nagyjából egy időben befejeződött a Pó völgye és Dél-Itália kivételével a félsziget római uralom alá szervezése. Alföldy Géza helytállóan állapította meg Itália Róma által történt meghódításával kapcsolatban: „Die Ursachen dieser Eroberungskriege lagen nicht etwa in einem irrationalen Drang der Römer nach Expansion, sondern in der Notwendigkeit, die inneren Probleme der römischen Gesellschaft durch Ausdehnung des Herrschaftsgebietes zu lösen.”¹

Ez a megállapítás érvényes az i.e. III. sz. elején meginduló és a Földközi-tenger feletti uralom megszervezéséhez vezető hódító háborúk hátterére is. Egy olyan ókori társadalom, amelyben nincsenek korlátlanul kizsákmányolható nem rabszolga tömegek, arra törekszik, hogy rabszolgákra, mint korlátlanul kizsákmányolható munkaerőre tegyen szert.² Csak e törekvés beteljesülése révén válhat az adott társadalom klasszikus rabszolgatartó társadalommá, vagyis teremtheti meg a maga számára az ókor társadalmi-gazdasági viszonyai között a lehetséges legmagasabb szint elérésének feltételeit. Amikor tehát a római társadalom belső dinamizmusáról beszélünk, akkor az önmaga kiszolgáltatottságát megszüntető plebejusság sikeres küzdelme és az ennek nyomán létrejött társadalmi egyetértés által felgyülemlett helyzeti energiára gondolunk, amely a továbbiakban a római állam külpolitikai tevékenysége révén válik mozgási energiává.³

Így azután egészen természetes, hogy a patricius-plebejus küzdelem korát a nagy hódítások korszaka követi Róma történelmében. A hódításokban a köznép

¹ G. ALFÖLDY: Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden 1984³, 32.

² És rabszolgákon kívül természetesen földre, nyersanyagra, piacra. Ez utóbbiak megszerzésére az ókori keleti típusú állam is törekszik, csak hogy nem a társadalmi haladást beteljesítő politikai mozgalmak eredményeképp. A rabszolgák iránti igény kielégítésének formáiról ld. többek között: H. VOLKMANN: Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenisch-römischen Welt. Mainz 1961 és MARÓTI EGON: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Budapest 1972.

³ Vö.: KERTÉSZ ISTVÁN: A hódító Róma. Budapest 1983.

gazdasági érdekeit is érvényesítő patricius-plebejus nobilitas külpolitikai törekvései valósultak meg⁴, s e törekvésekre a polgári történészek is általában az *imperializmus* kifejezést alkalmazzák. A római imperializmus vizsgálatát az i.e. 280-as évekkel kezdetjük, amikor Róma első olyan háborúja robbant ki, amely már semmi képpen sem a saját, vagy valamely szövetséges biztonságaért, hanem szemmel láthatóan a régi szerződésekkel Rómára kényszerített kereskedelmi elzárkózás felszámolásáért (ld. a Tarentummal kötött szerződést⁵, amely megtiltotta római hajóknak a Tarentumi-öbölbe való behajózást), Itália stratégiailag fontos déli partvidékének megszerzéséért folyt.⁶

Úgy tűnik, hogy a tarentumi háborúhoz vezető lépés megtételében, vagyis a Thurioi-nak adott fegyveres segítség elhatározásában fontos szerepet játszott a törvényhozói jogkörrel csak nemrég felruházott *comitia tributa*. Erre utal az id. Plinius egy értesülése arról, hogy a segítségnyújtásról törvényt előterjesztő néptribunusnak Thurioi polgárai szobrot állítottak Rómában (H. N. XXXIV xv, 32.). Hasonlóképp a *comitia tributa* szavazta meg az I. pun háború kirobbanásához vezető szerződéskötést a mamertinusokkal. Legalábbis a Polybios által említett *polloi* (I 11, 2) T. Frank⁷ és F. W. Walbank⁸ szerint a népgyűlésre vonatkozik.

Az viszont már vitakérdés, hogy a *comitia tributa* a senatus akarata ellenére, avagy ösztönzésére hozta meg határozatát. Walbank a népet zsákmánnyal kecsegtető *stratégosok*ban a *consulokat* látja, míg Paton és mások a *stratégói* kifejezést katonai parancsnokoknak fordítják. Ha Polybiosnál e helyütt (I 11,3) a *stratégói* *consulokat* jelent, úgy az inkább megfelel a római gyakorlatnak, hiszen a szerződéskötés elsősorban a senatus dolga volt, és itt nyilván csak a senatus döntésének megerősítéséről lehetett szó. Heuss⁹ a campaniai-oscus eredetű senatori nemzetségek, mint például a *gens Atilia* befolyásának érvényesülését látja a mamertinusok javára történő agitációban. Igazát támaszthatja alá az a körülmény, hogy az I. pun háborúban igen nagy számmal vettek részt dél-itáliai származású *consulok*, például az Otaciliusok nemzetségéből 263 és 261 folyamán, vagy a Heuss által említett nemzetségből M. és C. Atilius Regulus. Ez a nézet tehát támogatja Walbank álláspontját, hiszen nem tulajdonít a segítségnyújtás elhatározásában a népnek önálló és a senatus óhajával ellentétes akaratot. W. Schur viszont úgy véli, hogy „... es war vielmehr der neue römische Kaufherrenstand, der in der Volksversammlung gegen den ausgesprochenen Willen des Senats den Kriegsentschluß durchsetzte.”¹⁰

⁴ Ld. M. GELZER: Die Nobilität der römischen Republik. Leipzig-Berlin 1912.; F. MÜNZER: Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920.; W. SCHUR: Scipio Africanus und die Begründung der römischen Weltherrschaft. Leipzig 1927.; H. H. SCULLARD: Roman Politics 220-150 B. C. Oxford 1973².

⁵ H. H. SCHMITT: Die Staatsverträge des Altertums III. München 1969, 60-61.

⁶ T. FRANK: Roman Imperialism. New York 1929, 59 skk.

⁷ T. FRANK: Rome and Carthage: The First Punic War. in: CAH VII. 665 skk.

⁸ F. W. WALBANK: A Historical Commentary on Polybios I. Oxford 1957, 61. Vö.: A. M. ECKSTEIN: Polybios on the Role of the Senate in the Crisis of 264 B. C. Greek-Roman-and Byzantine-Studies 21 (1980) 175 sk.

⁹ A. HEUSS: Der erste punische Krieg und das Problem des römischen Imperialismus. Berlin 1970, 33.

¹⁰ W. SCHUR i. m. 16.

Ebben a vitában, úgy gondoljuk, igen nehéz lenne valamilyen megnyugtató végleges álláspontot kialakítani. Elegendő számunkra annak megállapítása, hogy nem sokkal a *lex Hortensia* életbelépése után Róma két igen fontos háborújának ki-robbanásában szerepe volt a *comitia tributa*nak, s ez azt jelenti, hogy nemcsak a már Appius Claudius Ceacus¹¹ által fémjelzett új törekvésű római nobilitas, hanem a plebsnek a nobilitason kívül eső széles tömegei is növekvő szerepet kaptak a kül-politikai program meghatározásában. És ha a „römischer Kaufherrenstand” esetleg nem is vállalt döntő részt az I. pun háborút előidéző, a mamertinusoknak nyújtott segítségadásban, világos, hogy azt támogatta, mint ahogy az is világos, hogy érdekei kifejeződtek abban a diplomáciai offenzívában, amely az i.e. IV. sz. végétől kezdve Kelet felé irányult. Carcopino hívja fel a figyelmet arra, hogy Róma egy egész sor diplomáciai lépéssel igyekezett elszigeteltségét a Kelet felé feloldani: 306-ban kereskedelmi szerződés Rhodosszal, 273-ban barátsági szerződés Egyiptommal, 266-ban szövetség Apollóniával, 250 vagy 239-ben szövetséggkötési kísérlet Akarnaniával, 237-ben az érintkezés felvétele II. Seleukusszal, végül fegyvertársi kapcsolat I. Attalos Pergamonjával.¹²

A diplomáciai lépéseket idővel a fegyveres hódítás követte. E cikk keretein belül mi csak e hódítás stratégiai jellemzőivel foglalkozunk. (A társadalmi háttérhez csak annyit, hogy az előzőekben erről írtakat érvényesnek gondoljuk Róma keleti hódításaira nézve is.) A keleti irányú római terjeszkedés stratégiai jellegzetességeinek áttekintése közben véleményünket a polgári történettudomány négy reprezentatív alkotásával ütköztetjük. E munkák a következők: E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic*, Ithaca-New York 1968¹³; R. Werner: *Das Problem des Imperialismus und die römische Ostpolitik im zweiten Jahrhundert v. Chr.*, ANRW I. 501 skk.; H. E. Stier: *Roms Aufstieg zur Weltmacht und die griechische Welt*, Köln 1957. és végül A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East 168 B. C. to A. D. 1.*, London 1984¹⁴.

E. Badian szerint a senatus Kelet-politikáját (ő mindig a senatus politikájáról ír, tagadva a szélesebb társadalmi háttér szerepét a külpolitika tekintetében) az annexió lépések elkerülésének vágya jellemezte. Ezt ő a nagyobb területi terjeszkedés által megkövetelt alkotmányos változtatásoktól való konzervatív irtózással, a ki-emelkedő sikert elérő hadvezérekkel szembeni oligarchikus féltékenységgel, a provinciális kormányzók korrupszája iránti rosszallással és a görög közvélemény iránti respektussal magyarázta, és abból az ősi római szokásból vezette le, amely a *cliens-patronus* rendszer lényege volt. Ez elmélet szerint tehát a római „védőhajlam” és a gyengébbek iránti „felelősségérzet” fejeződött ki abban, hogy Keleten a római imperializmus a lehetőség szerint igyekezett megőrizni burkolt, *hegemóniális* jellegét.¹⁵

¹¹ Róla ld. E. FERENCZY: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State*. Budapest 1976. 120 skk.

¹² J. CARCOPINO: *Points de vue sur l'impérialisme romain*. Paris 1934, 11, 69 skk.

¹³ Ld. I. KERTÉSZ: *Das spätrepublikanische Rom*. KLIO 56 (1974) 543 sk.

¹⁴ Ld. I. KERTÉSZ: *Zur römischen Außenpolitik*. KLIO 68 (1986) 582 sk.

¹⁵ Ld. E. BADIAN: i.m. 16 skk.

Badian okfejtésének van egy értéke, jelesül: felismeri, hogy a hegemonia az imperialista politika egyfajta kifejezési formája. R. Werner viszont úgy véli, hogy a hatalom gyakorlása idegen államok felett az indirekt uralom formájában, az nem imperializmus, hanem hegemonizmus.¹⁶ Amit tehát Carcopino nyílt római imperializmusnak nevez (szerinte a római imperializmus Scipio Africanus Maiortól indult ki, és 35 év múlva a pydnai csatában érte el kiteljesedését)¹⁷, azt Badian hegemoniális imperializmusnak, Werner pedig hegemoniának fogja föl. Werner felfogásában a hegemonia a maga indirekt megvalósulása miatt különbözik az imperializmustól. Mi azonban Badian-hoz hasonlóan úgy gondoljuk, hogy a politika lényege a fontos, az, hogy milyen célokat tűz maga elé; hogy azután ezeket a célokat milyen eszközökkel éri el, az taktikai és stratégiai kérdés.

Nézzük meg mármost azokat a motívumokat, melyeket Badian a római hegemoniális imperializmus mögött keres! Úgy tűnik, a következő Cicero-idézet a sok hasonló tartalmú közül alkalmas lehet Badian nézetének igazolására: „*Verum tamen quam diu imperium populi Romani beneficiis tenebatur non iniuriis, bella aut pro sociis aut de imperio gerebantur, exitus erant bellorum aut mites aut necessarii, regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus, nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent; itaque illud patrociniū orbis terrae verius quam imperium poterat nominari.*” (De officiis II 8, 26-27.)

R. Schottlaender¹⁸ a *patrociniū* kifejezést elemezve helyesen állapítja meg, hogy azt az atyai gondviselést jelenti, amelyet a római közéletben a *patronus* gyakorol *cliens*ével szemben. De vajon igaz-e, amit Cicero állít? Jellemző volt-e Rómára a patronusi magatartás? Úgy gondoljuk, veszélyes dolog hitelt adni Cicerónak, akiről köztudott, hogy a jogosságra felépített örökérvényű római uralmi igény első nagy hatású propagátora, s akiről Werner¹⁹ is helytállóan írta, hogy az augustusi korszak imperialista ideológiájának úttörője volt.

Badian, úgy látszik, hitelt ad Cicerónak, amikor i.e. II. századi római keleti politikában a *cliens-patronus* viszony által meghatározott hegemoniális imperializmus érvényesülését látja. De úgy tűnik, hogy Werner és Stier sem tudja kivonni magát a Cicero által festett kép hatása alól Róma keleti politikája megítélésekor. Werner²⁰ szerint a hellénséggel szembeni római politika 200 és 146 között több fázisú volt. Kezdetben az erősnek a gyengével szemben érzett etikai védőkötelezettsége dominált, amely oly mélyen gyökeredzett a rómaiak gondolatvilágában. Ez Rómát a hellének függetlenségének és szabadságának megvédésére buzdította, minek következtében egy alig tudatosult hegemonia valósult meg a görög anyaország felett a 196-191-es években. A hegemonia azután a római öntudat növekedésével egyre nyomasztóbbá vált, mígnem 168/167-re elérte csúcspontját, majd röviddel ezután nyílt imperializmusba ment át. A korlátlan imperializmus 148/146-ban nyilvánult meg. Werner tehát tovább megy Badiannél annyiban, hogy felismeri a római keleti

¹⁶ R. WERNER: i.m. 504.

¹⁷ J. CARCOPINO: i.m. 11.

¹⁸ R. SCHOTTLAENDER: Roemisches Gesellschaftsdenken. Weimar 1969, 98.

¹⁹ R. WERNER: i.m. 529.

²⁰ Uo. 561 sk.

politika változását a II. sz. közepe táján. E változás okaként azonban a római öntudat növekedését jelöli meg.

Ugyancsak fejlődésében vizsgálja Róma keleti politikáját Stier²¹. Ő megállapítja, hogy ebben három fő szakasz különböztethető meg. Az első az idealizmus szakasza volt, amelyben Róma hellénbarátsága és a görög kultúra klasszikus eredményei iránti csodálata következtében a görögök hűséges szövetségese volt. Ám 192-től, elsősorban az aitolok könnyelműsége miatt, Róma bizalmatlanná vált, és végül a harmadik szakaszban rá kellett jönnie arra, hogy milyen nagy a különbség a régi kor görögjei és a saját korának *Graeculusai* között. A kényszerű felismerést a hellének kegyetlen, de jogos megbüntetése követte. Így vált, amint azt már Stier szerint helyesen Mommsen is megállapította, Róma akarata ellenére Hellas urává. Stier tehát a római stratégia fő jellegzetességét a hellénbarátságban, majd a hellénség hibájából történő kiábrándulásban látja.

Badian, Werner és Stier egyaránt Róma idealizált jóindulatából indultak ki. Ez az elfogultság szerencsésen hiányzik A. N. Sherwin-White könyvéből. Ő a római kelet-politika elemzése kapcsán foglalkozik a gazdasági érdekek, a legiók számából adódó reális lehetőségek és a társadalmi erőviszonyok hatásával a külpolitikai lépések kialakításában, s ezeket a konkrét tényezőket tekinti a római imperialista stratégia fő meghatározóinak – és ebben igaza is van, noha Róma imperializmusának gazdasági-társadalmi motivációit ő sem fejt ki eléggé markánsan. E tanulmány témáját tekintve Sherwin-White művének legfőbb hiányai közé az tartozik, hogy a keleti terjeszkedés stratégiájának folyamatos és az egyes elemek egymásra épülésén alapuló voltát nem ismeri fel. Ezért helytelenül értékeli a 188-as apameiai béke stratégiai jelentőségét – nem látva, hogy annak feladata Róma „balkáni békéjének” kelet felől történő biztosítása –, majd azt a tényt, hogy a Balkán után Róma Kis-Ázsiát is bekebelezi, úgy értékeli, hogy az „one of the more surprising turns in Roman history”²².

Az előzőekben említett művekkel szemben mi a következőkben látjuk Róma keleti politikájának imperialista stratégiáját. A II. makedón háború után Róma fő célja az volt, hogy tudatosan meggyengített politikai szektorokra ossza a Balkánt. Érdekes, hogy bár egy másik művében Badian is leírja: Róma azt akarta, hogy Makedónia és Aitólia, Spárta és Achaia kölcsönösen ellensúlyozzák egymást²³, mégsem jut el az általunk levont konzekvenciáig. Miután ezt a balkáni elrendezést III. Antiochos támadása és az aitolok magatartása veszélybe sodorta, Róma Aitóliát megbüntette, Kisázsiaiban pedig (az apameiai béke révén) Pergamon és Rhodos – tehát a Seleukida birodalommal szemben saját szövetségesei – túlsúlyát alakította ki, hogy ezáltal biztosítsa kelet felől a Balkán „nyugalmát”. A Balkánon ugyan kénytelen volt az achájakat megjutalmazni hűségükért, de minden eszközzel arra törekedett, hogy ennek ellenére a balkáni erőegyensúly ne boruljon fel, s így konzerválódjék az a helyzet, amelyben Róma haderejének igénybevétele nélkül is eléri céljait. Ezt a 188-ig tartó szakaszt tekintjük mi a római kelet-politika első fázisának. 188

²¹ H. E. STIER: i.m. 191 sk.

²² A. N. SHERWIN-WHITE: i.m. 80.

²³ E. BADIAN: Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War. in: Studies in Greek and Roman History. Oxford 1968, 122 skk.

után tendenciáját tekintve az első fázis eredményeinek túlhaladása figyelhető meg. Róma egyre aktívabb beavatkozása a balkáni ügyekbe, és közönye kisázsiai szövetségesei problémái iránt²⁴ jellemzi ezt a második szakaszt, amely 172-ig tart. A III. makedón háború eseményeinek hatására Róma keleti politikája harmadik szakaszában a második szakasz tendenciáit valósítja meg. Felkészült a Balkán feletti közvetlen hatalomátvitelre, amely 146-ban meg is történik, a Közel-Keleten pedig egykor túlsúlyba juttatott szövetségesei meggyengítése révén – e politika áldozata Pergamon is²⁵ – erőegyensúlyt valósít meg, ami természetesen az itteni későbbi közvetlen hatalomátvitelt készíti elő.

A „keleti stratégia” fő jellemvonása tehát az, hogy a következő lépcsőfokon keresztül jut el Róma a hatalom átvételéig: szövetségesek megerősítése – szövetségesek meggyengítése révén erőegyensúly kialakítása – hatalomátvitel. E stratégia értelmében teljesen logikus az, amit Sherwin-White oly meglepőnek gondol, vagyis Kisázsia megszállása 133 után. Patronusi védőhajlam, a gyengék iránti erkölcsi felelősségérzet, idealizált hellénbarátság – ezek a tényezők sohasem játszottak szerepet Róma józanul megfontolt és szervesen egymásra épülő hódító stratégiájában, ebben az összefüggésben való felmerülésük pedig sokkal inkább jellemzi kitalálóik idealista történeteszemléletét, semmint Róma külpolitikáját.

ISTVÁN KERTÉSZ

IMPERIALISTISCHE STRATEGIE IN DER RÖMISCHEN OSTPOLITIK DES 2. JH. V. U. Z.

In seiner Abhandlung sucht der Verf. einige strategische Leitmotiv der römischen Ostpolitik zusammenzufassen. Er meint, daß Rom nach dem zweiten Makedonischen Krieg ein Kräftegleichgewicht im Balkanraum geschaffen hat. Denn es schwächte seine bezwungenen Gegner nicht übermäßig und verhinderte gleichzeitig eine zu große Stärkung seiner Verbündeten. So war dort, wo die Aitolier mit Makedonen bzw. die Achaier mit Sparta einander das Gleichgewicht hielten, die Existenz politisch gleichermaßen schwacher Mächte charakteristisch. Daher konnte Rom seine Heere aus dem Balkan herausziehen und dort seine politische Ansprüche ohne Militärkraft verwirklichen. Aber Antiochos der Große bedrohte diese balkanische Ordnung von Osten her. Rom stärkte folgerichtig mit dem Frieden von Apameia 188 v. u. Z. seine kleinasiatischen Verbündeten Pergamon und Rhodos, so daß diese von Osten „den römischen Frieden” der Balkanhalbinsel fest verteidigen konnten. Nach Meinung des Verf. kann man die römischen Eroberungen der Balkanhalbinsel nicht von den politischen Interessen Roms im Nahen Osten abtrennen. Vielmehr hat wohl Rom die Gebiete, die im Balkan erst später völlig unter seine Herrschaft fielen, schon vordem in Sektoren gleichermaßen schwacher Mächte aufgeteilt und diese Ordnung teilweise durch Stärkung seiner entfernteren östlichen Verbündeten verteidigt. Als es aber nach dem dritten Makedonischen Krieg zur Vorbereitung der direkten Machtübernahme über die Balkanhalbinsel kam, war eine Unterstützung der Balkanhalbinsel aus dem Osten nicht mehr nötig. Deswegen provozierte Rom schließlich Diskriminierungen Pergamons und Rhodos', und so wurde auch Kleinasien, wie das vorher bezeichnete Eroberungsgebiet, zu einem Sammelplatz gleichermaßen schwacher Staaten. Im Zeichen dieser Auffassung kritisiert der Verf. die Gesinnungen von E. Badian, R. Werner, H. E. Stier und A. N. Sherwin-White.

²⁴ Ld. KERTÉSZ ISTVÁN: Apameiától Brundisiumig (Fejezetek Róma és Pergamon kapcsolatainak történetéből.) In: Az antik társadalomtörténet problémái. Debrecen 1982, 104-134.

²⁵ Vö.: KERTÉSZ ISTVÁN: Pergamon politikai szerepe Róma és a hellénisztikus világ kapcsolatrendszerében. Kandidátusi értekezés. Budapest 1982. – kéziratban.

MAKK FERENC

BORISZ, EGY XII. SZÁZADI TRÓNKÖVETELŐ

Az Árpád-házi királyok története egyúttal trónkövetelők históriája is, hiszen csaknem mindegyik uralkodó trónjának árnyékában meghúzódott egy vagy több trónaspiráns. Utóbbiak közé tartozott a XII. században Borisz herceg is, aki életének nagyobbik felét, mintegy negyedszázadot fordított arra, hogy megkísérelje előbb II. Bélától (1131–1141), majd pedig II. Gézától (1141–1162) elragadni a koronát s vele együtt az országot.

A magyar királyság a XII. században rangos helyet, komoly nemzetközi tekintélyt vívott ki magának Kelet–Közép-Európában. Ezért érthető, hogy az országban lejátszódó fontosabb történések nemcsak a magyar, hanem a külföldi forrásokban is egyaránt hangot kaptak. Borisz hatalom-megszerzési kísérleteiről a hazai krónikák mellett számos idegen – így francia, német, osztrák, cseh, lengyel és bizánci – kútfő tudósít. Ezek a híradások felvázolják ugyan Borisz pályafutásának főbb állomásait, de a trónkövetelő kalandos életének sok lényeges mozzanatát teljesen homályban hagyják; talányok és rejtélyek kísérik egész életútját.

Már származásával kapcsolatban felvetődik néhány talányos kérdés. A forrásokból az világosan kiderül, hogy Borisz anyja Eufémia orosz hercegnő – Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) leánya – volt,¹ ugyanezekből a kútfőkből azonban már nem állapítható meg Borisz apjának a személye. Erre vonatkozóan a magyar krónikák a következőket tartalmazzák. Kálmán király (1095–1116) első, normann hitvesének halála után 1112-ben feleségül vett Eufémiát, akit azonban a király házasságtörésen ért, s ezért visszaküldte őt hazájába, ahol Eufémia megszülte házasságtörésben fogant gyermekét, Boriszt. E tudósítás egyértelműen arról tanúskodik, hogy Kálmán király nem tekintette saját fiának Boriszt,² ugyanakkor a külföldi források egyáltalán nem vitatják azt, hogy Borisz Kálmán király gyermeke volt.³ Az egészen természetes, hogy Borisz önmagát Kálmán fiának tartotta. Ez abban is világosan kifejezésre jutott, hogy atyai névként a Kálmán (bizánci forrásban: Kalamanos) nevet is viselte.⁴ Bizonytalan a herceg születésének éve és helye, Borisz

¹ HODINKA A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916 (a továbbiakban: HODINKA 1916.), 95; E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* I. Bp. 1937 (a továbbiakban: SRH. I.) 429.

² SRH I. 429.

³ A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I–III. Bp. 1937–1938. (a továbbiakban: G) 28, 442, 1765, 1766.

⁴ J. A. DIETEN: *Nicetae Choniatae Historia. Corpus fontium historiae Byzantinae* XI/1. Berolini et Novi Eboraci 1975 (a továbbiakban: N) 93. Ehhez ld. HODINKA A.: Kálmánfi (Kolománovics) Boris. *Történelmi Tár* 1889, 443; MORAVCSIK GY.: *Bizánc és a magyarság*. Bp. 1953, 77.

valószínűleg 1114 táján nagyapja udvarában, Kijevben látta meg a napvilágot. Gyermekekoráról és ifjúságáról semmit sem tudunk. Feltehető, hogy ezt az időszakot Kijevben töltötte, ahol Vlagyimir Mohomah halála után Eufémia testvére, Msztyiszláv lett az orosz nagyfejedelem (1125–1132).⁵

Borisz alakjára akkor vetnek ismét fénysugarat a források, amikor az ifjú herceg – 1130–1131-ben – útra kelt, elhagyta hazáját, és Görögországba távozott.⁶ Ezzel vette kezdetét élete végéig tartó bolyongása egyik fejedelmi udvarból a másikba. Mindig és mindenütt egyetlen nagy cél lebegett szeme előtt: a magyar királyok koronájának elnyerése. Bizáncba is azért ment, hogy „az atyai származás jogán” magának követelt korona megszerzéséhez a konstantinápolyi uralkodótól kérjen segítséget.⁷ Borisz nem véletlenül kereste fel ekkor éppen a bizánci császár (basileus) udvarát. A magyar–bizánci viszony ebben az időben az évekig – 1127-től 1129-ig – elhúzódó háborúskodások⁸ nyomán meglehetősen hűvös volt, és a trónkövetelő herceg nem alaptalanul gondolhatott arra, hogy a basileus támogatni fogja a magyar korona megkaparintására irányuló elképzeléseit. Számításában azonban csalódnia kellett. Igaz, hogy Ioannes Komnenos császár (1118–1143), akinek felesége, Piroska Szent László király leánya volt, barátságosan fogadta a kijevi fejedelem rokonát, kitüntetett kegyének jeleként valószínűleg felruházta őt a magas *panhypersebastos* ranggal, és feleségül adta hozzá saját unokahúgát, Anna Dukaina hercegnőt, de politikai terveit nem karolta fel. Borisz politikai ambícióit jól jelzi, hogy mint trónkövetelő a *krales* (király) címet is felvette és használta Bizáncban.⁹

A császár döntése nemcsak kellemetlenül érintette, hanem eléggé meg is lepette Boriszt, mert joggal vélhette úgy, hogy a magyarországi állapotok alakulása kifejezetten az ő kezére játszik. A magyar viszonyokról ekkoriban érkező hírek ugyanis arról tanúskodtak, hogy az úri osztály különböző csoportjai között a végső-kig kiéleződtek a hatalmi ellentétek, amelyek következtében a magyar királyság 1131 közepére a belháború szakadékanak szélére sodródott. Mindez az 1131 elején történt uralkodóváltással volt kapcsolatban. 1131 tavaszán elhunyt Kálmán utóda, II. István (1116–1131), s helyét a trónon a Kálmán parancsára megvakított II. (Vak) Béla foglalta el. A magyar főurak egy jelentős része (Kálmán és II. István egykori

⁵ Borisz valószínű kijevi neveltetésére és tartózkodására ld. pl. С. П. Розанов: Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. Известия Академии Наук СССР. VII. серия. Отдел Гум. Наук. № 8–9. Ленинград. 1930 (a továbbiakban ROZANOV 1930) № 9. 649; R. KERBL: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkonigreich. Wien 1979, 64. – Egyébként Borisz anyja 1139-ben Kijevben halt meg (HODINKA 1916, 99).

⁶ A kutatók egy része feltételezi, hogy Borisz herceg azonos azzal a Bors ispánnal, aki II. István király ellen összeesküvést szőtt az 1120-as évek végén, majd kénytelen volt Bizáncba emigrálni. Így vélekedik pl. K. Грот: Изъ истории Угрии и славянства въ XII веке (1141–1173). Варшава 1889, 24; A. B. URBANSKY: Byzantium and the Danube Frontier. New York 1968, 47; KERBL: i. m. 65–66; KRISTÓ Gy: Magyarország története 895–1301. Egyetemi jegyzet, Bp. 1984, 137. Mi nem fogadjuk el Bors és Borisz azonosságát, mert annak forrásos alapja nincs. Hasonlóan nyilatkozik pl. ROZANOV: i. m. 650.

⁷ G. 28, 1765, 1766.

⁸ Az 1127–1129-es magyar–bizánci katonai konfrontációra ld. PAULER Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899², 234–238; МАКК F.: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. (a továbbiakban: МАКК 1986), 101–102.

⁹ Borisz görög feleségének nevére, a trónkövetelő udvari rangjára és a krales cím használatára ld. V. LAURENT: Arété Doukaina, la kralaina. Byzantinische Zeitschrift 56 (1972) 35–39; KERBL: i. m. 85–86.

híveinek vezető csoportja) azonban ellenséges érzelmeket táplált a vak királlyal szemben, és a megfelelő időre várt, hogy ellene fordulhasson. A király nem maradt tétlen, és energikus, a szerb fejedelmi házból származó neje, Ilona királyné közreműködésével könyörtelen módon leszámolt az ellenzék vezéreinek többségével. 1131 nyarán II. Béla országos gyűlést hívott össze a Maros parti Aradra. Itt az uralkodó hívei a királyné felszólítására rátámadtak az ellenpárt képviselőire, közülük 68 előkelő urat kegyetlenül lemészároltak, többeket megcsonkítottak, másokat pedig börtönbe vetettek.¹⁰ Konstantinápolyban természetesen tudtak ezekről az eseményekről, a basileus mégsem vállalkozott arra, hogy tevőlegesen beavatkozzék a magyar hatalmi villongásokba, mert egyrészt ebben az időben (1130–1135) Bizánc minden erejét a hódító kis-ázsiai szeldzsuk emirátusok elleni háború kötötte le, másrészt a basileus helyzetét éppen ezekben az években igen komoly belső hatalmi villongások is nehezítették.¹¹

Ioannes császár magatartása egyáltalán nem szegte Borisz kedvét, csupán alkalmasabb pártfogó után nézett, és – talán orosz földön keresztül – Lengyelországba ment. Itt valóban nagyobb szerencsével járt, minthogy a lengyel uralkodó, III. Bolesław – orosz csapatokat is szereztve – fegyveres segítséget nyújtott neki. Bolesław nyilván azt remélte, hogy Borisz hatalomra kerülése esetén lengyel–magyar politikai és katonai szövetség jön létre, amely erős gátat vet majd a keleti irányú német terjeszkedő törekvéseknek.¹² A lengyel udvarban keresték fel nagy számban Boriszt azok a magyar előkelő urak, akik szembenálltak II. Béla uralmával, és a trónkövetelőt elismerték Kálmán király fiának. Ezek felajánlották neki a koronát, és kérték, hogy haddal jöjjön Magyarországra.

Az orosz csapatokkal kiegészült lengyel sereg 1132 júliusában Bolesław és Borisz vezetésével nyomult magyar földre. II. Béla – osztrák segélyhaddal megerősített – csapatai a Sajó völgyében vonultak fel Boriszék ellen. Az összecsapás előtt II. Béla királyi tanácsot tartott, és ezen feltette a kérdést a nagyuraknak: véleményük szerint Borisz fattyú vagy pedig Kálmán király fia? E kérdésfelvetésnek az adott jelentőséget, hogy a korabeli Magyarországon sem kialakult trónörökösi intézmény, sem meghatározott öröklési rend nem volt. Egyetlen trónöröklési elv létezett: mindenki, aki férfi-, illetve nőágon rokonságban állott az Árpádokkal, jogot formálhatott a királyi koronára. A gyakorlatban azonban ennek az elvnek az érvényesülését döntően a mindenkori erőviszonyok határozták meg. Borisz fattyú, azaz törvénytelen származásának kimondása azt jelentette, hogy a trónkövetelő korona iránti igényének törvényes jogalapja nincs. A király nyílt kérdésére Borisz em-

¹⁰ SRH I. 446–447. – Az aradi gyűlés időpontjára ld. KRISTÓ GY.–MAKK F.: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle 1972, 198–203.

¹¹ F. CHALANDON: Les Comnène. Études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles II. Jean II. Comnène (1118–1143) et Manuel I. Comnène (1143–1180). Paris 1912, 17–18, 81–109. Teljességgel elfogadhatatlan az a vélemény, mely szerint a basileus ekkor azért nem támogatta II. Béla ellenében Boriszt, mert állítólag a vak király a görög császár pártfogoltja volt, s koronáját is annak köszönhette, hogy az 1129-es magyar–bizánci békekötésben II. István bizánci nyomásra elismerte Vak Béla jogát a trónra (KERBL: i. m. 69, 72).

¹² A korabeli lengyel politikára ld. T. MANTEUFFEL: Historia Polski I/1. Warszawa 1958, 222–227. – A Boriszt támogató orosz csapatokat egyesek (pl. ROZANOV 1930, 654) zsoldosoknak, mások (pl. FONT M.: Fattyú volt-e Borisz? Interpress Magazin 1984. 10. szám 25.) Bolesław szövetségeseinek tartják.

berei kitérő, felemás választ adtak, mire az uralkodó hívei rájuk rontottak, és kíméletlenül lemészárolták őket. Az aradi gyűlés véres eseményei ismétlődtek meg ekkor, s a Borisz-párt a vérfürdő során érzékeny veszteséget szenvedett¹³. Ezt követően II. Béla serege július 22-én megütközött Bolesław hadával, s megfutamította azt¹⁴. Borisz reményei kudarcot vallottak, és a lengyel uralkodó több akcióra nem is vállalkozott a herceg érdekében. II. Béla az évek során III. Bolesław ellen német-cseh-halicai-magyar szövetséget hozott létre, amelynek nyomására a lengyel fejedelem 1135-ben – a német császár előtti merseburgi behódolása nyomán – végleg elállt Borisz ügyének támogatásától.¹⁵

Ezután Boriszról több mint egy évtizedig hallgatnak a források. Talán Kijevben húzta meg magát, de az is lehet, hogy visszatért Konstantinápolyba. Az Árpádok koronájáról azonban továbbra sem mondott le. Ezt bizonyítja az, hogy amikor újra színre lépett, ismét trónkövetelőként jelent meg. A források elmondják: 1146 első napjaiban Borisz a cseh fejedelem közvetítésével felkereste III. Konrád német királyt, akitől azt kérte, hogy legyen segítségére a magyar korona megszerzésében.¹⁶ III. Konrád, aki szívesen látott volna a magyar trónon II. Géza helyén egy, a német birodalomtól függő vazalluskirályt, az osztrák örgróffal és bajor herceggel egyetértésben lehetővé tette Borisznak, hogy német földön sereget toborozzon magának.¹⁷ A trónkövetelő zsoldosai 1146 tavaszán betörték Magyarországra, és elfoglalták Pozsony várát. A támadás hírére II. Géza hadaival azonnal Pozsony alá vonult, és visszavette azt a rablólovagoktól. Majd a Borisznak nyújtott támogatás megbosszulására 1146 szeptemberében a király és a bán vezette országos sereg benyomult Ausztriába, ahol súlyos vereséget mért az osztrák örgróf s bajor herceg ármádiájára.¹⁸

Boriszt féktelen hatalomvágy fűtötte, ezért a kudarc most sem törte meg, kokonok megszállottsággal, fanatikus elvakultsággal látott hozzá újabb próbálkozásához. Néhány elégedetlenkedő magyar nemes is hívta őt, hogy jöjjön az országba és legyen a királyuk.¹⁹ A trónkövetelő 1147 nyarán a magyar földre érkező francia keresztések táborában – a francia uralkodó, VII. Lajos beleegyezése nélkül – titokban becsempészte magát az országba.²⁰ Elkecsereedett kísérlet volt ez Borisz részéről annak érdekében, hogy a királyságban válsághelyzetet idézzon elő, ami alkalmat nyújthatott volna neki a Géza elleni fellépésre. Miután a magyar király gyorsan értesült arról, hogy ellensége a keresztések között van, VII. Lajostól azonnal követelte a trónjára törő herceg kiadatását. A francia uralkodó – tudván azt, hogy Borisz a bizánci császár rokonságához tartozik – a basileus iránti gesztusból megtagadta a herceg kiszolgáltatását, és magával vitte őt Konstantinápolyba.²¹ Borisz végül örülhetett, hogy VII. Lajos jóvoltából kalandos és vakmerő tettéért nem kellett életével fizetnie.

¹³ SRH I. 447–451.

¹⁴ SRH I. 451–452. Borisz lengyel földön is használta a király címet (G 2290.).

¹⁵ PAULER: i. m. 244; ROZANOV 1930, 657–658; MANTEUFFEL: i. m. 227; В. Т. Пашуто: Внешняя политика Древней Руси. Москва 1968, 168.

¹⁶ G 1765, 1766.

¹⁷ III. Konrád magyar politikájára ld. ACSÁDY I.: A magyar birodalom története. Bp. 1903, 209; МАКК 1986, 120.

¹⁸ SRH I. 543–547; G 505, 559, 751, 762, 763, 1484, 1766–1768, 1956, 2644 stb.

¹⁹ SRH I. 459.

²⁰ G 1720.

²¹ G 1721.

A XII. század közepére rendkívül feszültté vált a magyar–bizánci viszony. A magyar uralkodó osztály – saját balkáni befolyásának fokozása érdekében – erkölcsi, politikai és katonai támogatásban részesítette a bizánci függés ellen 1149-ben fellázadt szerbeket.²² A görög hadak, miután 1150 őszén szerb földön teljesen szétverték a szövetséges szerb–magyar sereget, Manuel Komnenos császár (1143–1180) vezetésével Magyarország ellen indultak, amelynek királya éppen akkor Halicsban háborúzott. A minden eshetőségre számító Borisz is a bizánciakkal tartott, de a basileusnak nem állott szándékában a makacs trónkövetelő hatalomra juttatása. A Dél-Itália meghódítására készülő Manuel Komnenos célja ugyanis ekkor csupán az volt, hogy megleckéztesse, megbüntesse a lázadó szerb alattvalóinak segítségét nyújtó magyarokat. A büntető hadjáratnak megfelelően a császár csapatai a Délvidéken teljesen feldúlták a Szerémséget, és lerombolták Zimony várát; a Borisz alá rendelt seregrész pedig a Temesközt pusztította végig vandál módon. A megtorló hadműveletek befejeztével – a közben megérkező magyar hadak elől – a bizánciak birodalmuk területére vonultak vissza. A magyar–bizánci háborúskodások csak 1155-ben értek véget a II. Géza és Manuel által aláírt békekötéssel.²³ E harcok során – az 1150-es évek közepén – egy határmenti csetepatéban bizánci szolgálatban vesztette életét Borisz.²⁴ Úgy halt meg tehát, hogy számos kísérlete ellenére sem sikerült fejére tennie a magyar koronát. Ez azzal magyarázható, hogy egyrészt a nemzetközi helyzet igazán sohasem kedvezett a kívánt mértékben terve megvalósításához, másrészt pedig a korabeli Álmos-ági királyok (II. Béla, II. Géza) mindig jelentősebb társadalmi erőket tudtak az országban maguk mögött felsorakoztatni, mint Borisz.

Borisz fiai: Konstantinos Kalamanos Dukas és Stephanos tanultak apjuk darcából, s bár az előbbi 1163-tól, az utóbbi pedig már 1154-től hadvezérként szolgált Manuel császárt, a magyar korona iránt egyikük sem mutatott különösebb érdeklődést.²⁵ Borisz helyére trónkövetelőként nem ők, hanem II. Géza testvérei: István és László hercegek léptek. Az ő történetük azonban a XII. századi magyar trónharcoknak már egy új fejezetét képezi.

MAKK FERENC

BORIS, UN PRÉTENDANT DU XIIe SIÈCLE

L'histoire des rois de la maison Árpád est en même temps l'histoire des prétendants, car à l'ombre de presque tous les souverains se cachaient un ou plusieurs aspirants au trône. Le prince Boris faisait partie de ces derniers au XIIe siècle qui voulait prendre d'abord la couronne de Béla II (1131–1141), puis celle de Géza II (1141–1162) à plusieurs reprises. Dans son article, l'auteur esquisse brièvement la carrière politique de Boris, en même temps il présente les lignes les plus importantes des choses de la Hongrie et de la politique internationale et les relations de celles-ci.

²² A korabeli magyar–bizánci–szerb kapcsolatokra és azok kronológiájára ld. pl. PAULER: i. m. 274–275, 282–288; J. Калин: Рашки велики жупан Урош II. Зборник Радова Византолошког Института XII. Београд 1970, 21–39; МАКК 1986, 131–139.

²³ Manuel említett magyar hadjáratára vonatkozó legfontosabb kútfők: A. MEINEKE: Ioannis Cinami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Bonnae 1836, 113–118; N 92–93.

²⁴ N 93; G 1770. – Borisz halálának pontos dátumát nem ismerjük.

²⁵ Borisz fiaira ld. a vonatkozó forráshelyekkel és szakirodalommal együtt МАКК F.: Magyar–bizánci kapcsolatok a XII. században. Kandidátusi értekezés. Szeged 1978, 123, 268.

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A HATÁROZOTTSÁG KIFEJEZŐDÉSE KLASSZIKUS LATIN SZÖVEGEKBEN

A határozottság kategóriája az utóbbi évtizedekben meglehetősen nagy érdeklődést váltott ki a nyelvészek körében, elsősorban a tipológia, a szemantika és az összevető nyelvvizsgálat ágaiban¹. Mivel azonban a határozottság legpregnánsabb kifejezője, az artikus a klasszikus latinban nem volt meg, az egész kategória tanulmányozása sem merült fel a klasszikus latin vonatkozásában, noha az újlatin nyelvek artikusainak latin előzményeit számon tartjuk.

Csak hogy nem a névelő az egyetlen eszköz a határozottság kifejezésére! Tartalmát tekintve ez a kategória komplex viszony, amely fennáll minden beszédhelyzetben a 3 alapvető tényező: a beszélő, a hallgató és a beszéd tárgyául szolgáló valóság között: pontosabban az a viszony, amelyről a beszélő feltételezi, hogy megvan a hallgató és a beszéd tárgya közt. Ezért a határozottság bízást tekinthető szemantikai univerzálénak. A közlés sikere szempontjából nagyon is lényeges, hogy közlendője megfogalmazásakor a beszélő számításba vegye: vajon a hallgató tudja-e pontosan azonosítani, mely valóságelemről van szó; s bármely nyelven fogalmaz is a beszélő, kell, hogy rendelkezésére álljon a megfelelő eszközkészlet, amellyel biztosítani tudja a saját közleménye és a hallgató tudattartalma közti szükséges összhangot. Ezek az eszközök képezik a kategória formális oldalát, a „grammatikai határozottság”-ot.

(A „határozottság”-ról mint grammatikai vagy szemantikai kategóriáról szólva mindig beleértjük természetesen a „határozatlanság”-ot is, hiszen az iménti definíciónk szerinti viszony akkor is érvényesül, ha a beszélő azt tudja – és veszi számításba a szövegalkotásakor –, hogy a hallgatója meglevő információi alapján nem képes azonosítani a szóban forgó valóságelem(ek)et.)

A grammatikai határozottságnak két szintje lehet: egyrészt a lexémaállománynak vannak olyan elemei, amelyektől már alapjelentésükben elválaszthatatlan a határozottság²; egyes fajták ezek közül egyetemesek³, s így természetesen a

¹ DEZSŐ LÁSZLÓ: A főnévi csoport. In: ÁNYT VI (1969) 25–258; E. A. MORAVCSIK: Determination. In: Working Papers on Language Universals. Stanford, 1969, 63–130; DEZSŐ L.: Bevezetés a mondatnyi tipológiába. Budapest 1972; J. KRÁMSKY: The Article and the Concept of Definiteness in Language. Mouton 1972; MIKES M. – DEZSŐ L. – VUKOVIC G.: A főnévi csoport alapkérdései. Újvidék 1972. É. STEPHANIDES: A Contrastive Study of the English and Hungarian Article. (The Hungarian–English Contrastive Linguistics Project. Working Papers 5.) 1974; J. A. HAWKINS: Definiteness and indefiniteness. A study in reference and grammaticality prediction. London 1978. Ismerteti N. BURTON-ROBERTS, in: Language 57 (1981) 191–196 stb.

² V. M. KORCHMÁROS: Definiteness as Semantic Content and its Realization in Grammatical Form. Studia Uralo-Altaica 19. (1983) 19 sköv.

³ Universals of Language. Ed. by H. GREENBERG. Massachusetts 1966, 21–22, 96 és passim; DEZSŐ L.: Bevezetés... 69.

latinban is megvoltak (tulajdonnevek, bizonyos névmások). De a latinban sem csak ezek voltak meg! A szemantikai határozottság minden főnévvel kifejezett fogalmi tartalom kategóriája, s számos mód nyílik arra, hogy a mondat megszerkesztésekor (a használatban) kifejezésre juttassuk, vagy akár ki is emeljük az illető fogalom aktuális pozitív vagy negatív határozottsági értékét.⁴ Nyilvánvalóan ilyenek a jelzett lexikai elemekkel alkotott szintagmatikus szerkezetek, de nem ezek az egyedüliek.

Töttössy Csaba⁵ hívta fel a figyelmet arra, hogy a klasszikus latin szerzők olykor coniunctivusba tették a vonatkozó mellékmondat állítmányát anélkül, hogy ezt bármi indokolta volna – pl. a consecutio temporum szabályai szerint. De rámutatott arra is, hogy az ilyen alárendelt tagmondatok mindig „milyen...?” kérdésre felelő minősítő jelzőiek, vagy pedig olyan alanyi, ill. tárgyi mellékmondatok, amelyek a főmondat határozatlan szemantikai tartalmú alanyát, ill. tárgyát helyettesítették, vagy fejtették ki. Ő „qualitativ coniunctivus”-nak nevezte ezeknek a mellékmondatoknak az igealakját, s úgy találta, hogy opozíciót képeznek azokkal a következetesen indicativusos jelzői mellékmondatokkal, amelyek „melyik...?” kérdésre felelő kijelölő jelzőt fejtenek ki, illetőleg olyan alanyi mellékmondatok, amelyekre a főmondatban határozott szemantikai értékű (kitett vagy kitehető) névmás utal.

Márpedig ez azt jelenti, hogy a klasszikus latinban is volt lehetőség (és igény) arra, hogy bizonyos fogalmak szemantikailag határozott vagy határozatlan voltát kifejezésre juttassák – például az eltérő igemódok alkalmazásával.

A határozottság kifejezésének másik lehetséges eszköze a mondat elemeinek sorrendje. Gyakran találkozunk ennek a kiaknázásával az artikulus nélküli nyelvekben⁶, különösen ha az illető nyelvnek többé vagy kevésbé „szabad” a szórendje, mint pl. az oroszé⁷. A magyar nyelv igazolja, hogy kétségtelen összefüggés lehet a határozottság és a szórend közt olyan nyelvekben is, amelyek nem nélkülözik a határozottság alaki eszközeit⁸, de számolni kell a határozottság és a mondat elemeinek sorrendi összefüggésével még a kötött szórendű nyelvekben is, amint azt az angol nyelv topikalizációs szabályai bizonyítják⁹.

A latin szórend szabályait a klasszikus kor óta módszeresen tanulmányozták, hiszen különösen mobillá válik a mondat sorrendi felépítettsége, ha egy nyelvnek olyan gazdag a morfológiai rendszere, mint a latiné. A Cicero megállapításaira¹⁰ épülő vizsgálatok elsősorban a retorika, a ritmus és a szép hangzás szempontjai szerint értékelték a szórendet, de már Quintilianus óta¹¹ alapvető követelmény volt az érthetőség, a témának és a fogalmak „természetes rendjének” megfelelő mondat-

⁴ V. M. KORCHMÁROS: i. m. 50 sköv.

⁵ A latin mondattan néhány kérdése. Előadás az Ókortudományi Társaság 1971 nov. 19-i ülésén; ld. KORCHMÁROS: i. m. 56–58.

⁶ KRÁMSKY: i. m. 190–191.

⁷ DEZSŐ: Bevezetés... 85.

⁸ DEZSŐ: Bevezetés... 67 sköv.

⁹ J. FIRBAS: Non thematic Subjects in Contemporary English. TLP 1966, 239–256.

¹⁰ pl. Civero, *orat.* 44, 149–.

¹¹ Quint. *inst.* VIII 2, 22: *Nobis prima sit perspicuitas, propria verba, rectus ordo...* Ld. még 2, 14, 23. IX 4, 23–26, 29.

szerkesztés¹². Végeredményül annyit állapítottak meg, hogy a latin SOV alapszórendű nyelv, ami azt jelenti, hogy a meghatározó tag általában megelőzi a meghatározottat¹³. Figyelmet érdemel azonban, hogy ennek a szabálynak az érvényesülését erősen korlátozza egy másik tendencia: míg az ige bővítményei valóban megelőzik főlérendeltjüket általában, az alany bővítményei azonban sokkal gyakrabban követik azt¹⁴. A latin szórend alapvető törvényszerűségeinek megállapítását mindenesetre megnehezíti, hogy minden szabály alól számos kivételt találunk, és mivel nem támaszkodhatunk anyanyelvi beszélők kompetenciájára ezek megítélésakor, csupán a rendelkezésünkre álló írott szöveg összefüggéseire építhetünk. A „szabályszerű”-től való eltéréseket mindenesetre sokáig kizárólag a nyomatékviszonyok megváltozásával magyarázták¹⁵.

Újabban R. T. Lakoff vitatta, hogy valóban SOV lett volna a latin nyelv alapszórendje¹⁶, J. N. Adams pedig arra mutatott rá,¹⁷ hogy a klasszikus kori szövegeket nem lehet fenntartás nélkül „a” latin szórend tipológiai minősítésének alapjául venni, s a szórendi sajátosságok ellentmondásosságát a klasszikus latin átmeneti jellegével magyarázza. A határozottság azonban egyik munkában sem merül fel a szórendet befolyásoló tényezőként.

Amikor Weil hangsúlyozta, hogy a beszédpartnereknek kell egy közös „találkozási pont”, ahonnan a beszélgetést el lehet indítani, s ez általában a mondat elején van megnevezve¹⁸, tulajdonképpen a téma-réma tagolódás egy korai megfogalmazását adta. Azóta közhely lett, hogy a téma (más terminológiával topic) a mondat szokásos indítása, ezt állapították meg a latinra is¹⁹. – A „kommunikatív dinamizmus”-t²⁰, amely nemcsak a mondat aktuális tagolódásával, hanem az elemek határozottságával is összefügg, a latin nyelvben is vizsgálta Panhuis, de csak a szokásos mondatvégi helyzetükből kimozdított igéken²¹. Tudomásom szerint azonban nem foglalkozott senki a főnévi elemeknek sem a kommunikatív dinamizmussával, sem a határozottságával, – sem a mondat élén, sem a mondat belsejében. Pedig a határozottság az egyik legfőbb kohéziós erő a szövegben, a pronominalizációnak és az elliptikus szerkezeteknek legfőbb forrása. Az ilyen tárgyú vizsgálatok azonban kizárólag az anaforikus névmásokra vonatkoztak, ezek mondatbeli elhe-

¹² HOFMANN-SZANTYR: *Lateinische Syntax und Stilistik*. München 1965, 722 sköv.; KÜHNER-STEGMANN: *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache* II, 2. Hannover 1971, 616 sköv.; J. MARTIN: *Antike Rhetorik*. München 1974, 320–328; A. SCHERER: *Handbuch der lateinischen Syntax*. Heidelberg 1975, 103. H. WEIL: *The order of words in the Ancient Languages compared with that of the Modern Languages*. Amsterdam 1978, 21 sköv.

¹³ HOFMANN-SZANTYR: i. m. 398.; I. SCHNEIDER: *Lateinische Satzlehre*. Leipzig 1970, 263.

¹⁴ BARTAL A.–MALMOSI K.: *Latin mondattan*. Budapest 1880², 218; SCHNEIDER i. h.

¹⁵ BARTAL-MALMOSI i. m. 218–221; W. VOTSCH: *Grundriss der lateinischen Sprachlehre*. Leipzig 1891, 179–180.

¹⁶ R. T. LAKOFF: *Abstract Syntax and Latin Complementation*. Cambridge/Mass. 1968, 100–101.

¹⁷ J. N. ADAMS: *A Typological Approach to Latin Word Order*. In: *Indogermanische Forschungen* 81 (1976) 70–99.

¹⁸ H. WEIL: i. m. 30.

¹⁹ A. SCHERER: i. m. 107, 218.

²⁰ J. FIRBAS: i. m. 240–241.

²¹ D. PANHUIS: *Word Order, Genre, Adstratum: The Place of the Verbs in Caesar's Topographical Excursus*. *Glotta* 59 (1981), 295–308.

lyezkedésére²², illetőleg az ellipszist pusztán az azonos igék kihagyásának eseteiben kutatták²³. Egyedül Tóttóssy Csaba már idézett előadása utalt arra, hogy a latin nyelv sem volt közömbös a szemantikai határozottság kategóriájának kifejezésre juttatása iránt.

A továbbiakban arra szeretnék kitérni, hogy milyen formákban valósulhat meg a határozott vagy határozatlan elem kifejeződése a latin szövegben, majd egy rövid bemutatás következik arra nézve, hogy milyen funkciójuk lehet a szövegben a szemantikailag határozott, illetőleg határozatlan elemeknek, milyen megfigyeléseket végezhetünk a szórenddel és a hangsúlyviszonyokkal való összefüggéseikre vonatkozólag.

A határozottságnak a latin szövegben való kifejeződését és szervező erejét Caesarnak Ciceróhoz írott levelein elemeztem²⁴. Az ő klasszikusan egyszerű stílusán és a *Bellum Gallicum* szövegében már elvégzett szórendelemzések eredményein²⁵ túl a kiválasztott korpusz mellett szólt a levelek természetes és közvetlen, s történetileg is meglehetősen ismert közlési helyzete, a szövegeknek kis terjedelmükkel együtt is zárt egysége. Nem statisztikailag releváns adattömeg gyűjtése volt ugyanis a célom, hanem a határozottságot kifejező módozatok különféle típusainak regisztrálása (még ha nem is teljességre törekedve), és a kontextus minél komplexebb elemzése.

A határozottság szempontjából a főnévi értékű elemek vizsgálhatók; szemantikai határozottságuk forrásai különböző eredetűek lehetnek.

I. 1. Fakadhat a főnév szótári jelentéséből, ha az

a) absztrakt főnév (*fortunae obsecutus; nihil a me abesse longius crudelitatis*);

b) tulajdonnév (*ex Furnio cognosces*).

A tulajdonnevek természetes határozottsága csak akkor juthat érvényre, ha a név jelölési értéke világos a hallgató/olvasó számára. Ezekben a levelekben a Caesar és Cicero (a „feladó” és a „címzett”) nevéhez csatlakozó értelmező (*imperator*) nyilván csak egy kötelezően (és ravaszul!) alkalmazott udvariassági formula; azoknak a birtokos névmásoknak pedig, amelyek a két másik személynév első említéséhez kapcsolódnak, elsősorban emocionális, nem pedig azonosító funkciójuk van (*Dolabella tuo; Furnium nostrum*). A B. G.-ban azonban nem közös ismerősökről folyik a szó, ezért ott Caesar minden személynév első előfordulásakor vagy értelmezőt, vagy jelzői mellékmondatot, vagy akár egy rövid jellemzést is kapcsol hozzá, – egyedül a saját nevét használja első említéskor mindenfajta kisegítő determináció nélkül (I 7, 1)!²⁶

2. Gyökeredzhet a határozottság a beszédhelyzetben is: a személyes névmások épp olyan pontosan utalnak az azonosítható személyre, mint a tulajdonnevek, csak éppen aktuális jelölési értéküket az 1. és 2. személy esetén mindig – a 3. személy vonatkozásában csak ritkán – a beszédhelyzetből nyerik²⁷ (*recte auguraris de me; bene tibi cognitus sum*).

²² SCHERER: i. m. 220–221.

²³ D. PANHUIS: Gapping in Latin. *CIJ*. Vol. 75/3 (1980) 229–241.

²⁴ Cicero, *ad Att.* IX 6; IX 16; X 8.

²⁵ PANHUIS: Word Order... 295, 296.

²⁶ V. M. KORCHMÁROS: i. m. 59–61.

²⁷ KORCHMÁROS: i. m. 62.

3. A határozottság forrása leggyakrabban maga a szöveg:

- a) minden szintagmatikus vagy szintaktikai determinálás nélkül is, pusztán a szöveg tartalma alapján válik határozottá minden anaforikus főnévi névmás, vagy a szövegre utaló egyéb elem (*et illos sui; illum mittem; ad propositum revertor*);
- b) határozottá tehetjük a főnévi értékű elemet, ha azonosító értékű szerkezettagot rendelünk alá, pl.:
 - (1) anaforikus értelmű névmási jelzöt kap (*hanc adeo habebam gratiam; ex ipsa re*);
 - (2) a szituáció által meghatározott személyt jelölő birtokos névmással bővítjük (*tuo consilio; festinationi meae*);
 - (3) birtokviszonyban egy már határozott birtokoshoz való tartozását fejezzük ki (*brevitati litterarum*);
- c) de lehet szintagmán túli mondat szerkezeti összefüggésnek is determináló hatása, így:
 - (1) mindig határozott a már feltétlenül adott alanyra utaló visszaható névmás (*ex illos sui*);
 - (2) határozottá teheti a főmondatbeli elemet a rá vonatkozó mellékmondat is – természetesen indicativusban álló igével (*neque illud me movet, quod ii, qui...*);
 - (3) a magában álló főnév elliptikus szerkesztésmódban odaértendő determinánsa is meghatározó értékű (*tanta eius humanitas, is est sensus, ea in me est benevolentia*).

4. eredhet az egyes főnévi elemek határozottsága a beszélők közös tudattartalmából²⁸

- a) vagy az együtt átélt közös előzményekből, esetleg az azonos társadalmi helyzetből, neveltetésből stb. származó közös előismeretekből (*proclinator iam re; praemissis legionibus; nec causam secutus*);
 - b) vagy egyszerűen a közös nyelv konvencióiból (*ad urbem praesto sis*).
- (Meg kell jegyeznünk, hogy a 4/a típus igen gyakori a magánlevelezésben, és persze a társalgásban, de nagyon ritkán fordul elő elbeszélő-leíró vagy értekező prózában.)

5. Határozottnak kell tekintenünk azokat a főnévi értékű mellékneveket is, amelyek mellől a jelzős szerkezet redukciója²⁹ során egy már a szövegből/szituációból egyébként ismert jelzett szó marad el (*reliqua ex Furnio cognosces*).

Mindezek az eszközök persze egymást megerősítő kombinációkban is előfordulhatnak. Többszörösen determinált pl. a *pro iure nostrae amicitiae* szerkezet, de maga a levélíró és a címzett személye is, akiknek a természetes szituáció adta határozottságát kontextuális előzmény is erősíti, megnevezvén őket a levél kezdő mondatában.

²⁸ KORCHMÁROS: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai. In: NéprNyttud. (Acta Univ. Szeged.) XIX-XX (1975-76) 341-2.

²⁹ A terminusra vö.: JAKAB ISTVÁN: A jelzős szerkezetek redukciójának szószerkezeti vizsgálata. In.: Nyr 96 (1972) 38-50.

II. Megvannak a saját kifejező eszközei a határozatlanságnak is.

1. Határozatlanok a magukban álló köznevek, amelyek csupán a fajtát jelölik meg, s nem az egyedet (*salutem dicit; bellum inferrent; essem in itinere*);

2. Határozatlanná teszik a köznevet az olyan minőség- és mennyiségjelzők, amelyeknek nincs kijelölő értékük (*magnam capio voluptatem; in omnibus rebus*³⁰;

3. Természetesen határozatlan az összes kérdőnévmás és a legtöbb határozatlan vagy általános névmás (*quid ... magis convenit? nil accidere potest; reperies quicquam*³¹;

4. Határozatlannak tekinthetjük azokat a vonatkozó névmásokat is, amelyeknek ugyan lehet, hogy határozott az antecendensük a főmondatban, de éppen a vonatkozó mellékmondat tartalma folytán. Az utalás kölcsönössége nem feltételezi, hogy a meghatározó konstrukció egyes elemei is szükségképpen határozottak legyenek. (...ii, qui a me dimissi sunt,...)

(Határozottá válik viszont a vonatkozó névmás tartalma is, ha anaforikusan utal az előző szövegdarabra, vö. I. 3/a pl. *iniuriam feceris ... si non fortunae obsecutus videre ... sed meum aliquod factum condemnavis: quod mihi gravius abs te nil accidere potest. Quod ne facias, ... peto*. Feltűnő, hogy ilyen esetben a magyar fordításban jobb elkerülni a vonatkozó mellékmondatot!)

5. Természetesen a II. 3. és 4. típushoz tartozó névmások melléknévi használatban lehetnek köznevek minőség- vagy mennyiségjelzői is, s így a 2. csoportban leírt szerkezet típusba tartoznak. Történetesen erre nem volt példa a vizsgált rövidke szövegekben, de azért ez sem ritka a latinban: pl. *nam quae tam sera moratur segnities* (Verg. *Aen.* II 373–4).

6. Egyes főnévi értékben használt mellékneveknek is lehet határozatlan jelentésük, mint szövegünkben pl. *omnis ... videntur*. Ennek oka bizonyára az azonosítatlanul totális jelentés³⁰.

7. E levelek ugyancsak nem szolgáltatnak példát, de kétségtelen a határozatlan szemantikai értéke a mennyiséget jelölő birtokos szerkezetnek – a genitivus partitivusnak –, feltéve hogy valami további eszköz nem teszi határozattá őket. Vö.: *ad hominum milia decem* (B. G. I 4,2)³².

8. Ide kell sorolnunk a dolgozat elején már tárgyalt, Tóttössy által felismert „qualitativ coniunctivus”-szal szerkesztett vonatkozó mellékmondatok főmondatbeli vonatkoztatott elemét is, vö. az 5. sz. jegyzettel.

A határozottság megítélése terén problémát jelenthet, ha a határozott és határozatlan determinációs eszközök kombinálódnak (pl.: *meum aliquid factum*). Az ilyen kifejezések ugyan a magyar nyelvben általában határozottként viselkednek az igeragozás „választóvizében”, hiba lenne azonban magyar anyanyelvi kompeten-

³⁰ É. STEPHANIDES: i. m. 32: a totalitás a relatív individuumok aktuális egyeditése és azonosítása nélkül még határozatlan marad! az *omnis, nil, nihil* főle általánosítások még csak a mennyiség megjelölésének – a quantifikálásnak – szélső esetei.

³¹ Kivételt képez az *alter*, amely mindig két (meghatározott) dolog közül emeli ki valamelyiket, ezért 'egyik' jelentésben még határozatlan, de 'másik' jelentésben már feltétlenül határozottá válik a kontextus alapján. A magyarban következetesen határozott (tárgyas igeragozást vonzó) *egyik* névmás több latin megfelelője az *unus* vagy az *alius* melléknév, s ezekre az I. 5/pont vonatkozik.

³² KORCHMÁROS: Definiteness ... 54–55.

ciával értékelni a latin nyelv jelenségeit, ezért a hasonló szerkezetek besorolásától inkább tekintsünk el.

Azt vizsgálva, hogy miképpen viselkednek a határozott, ill. határozatlan elemek a mondategységben, ezúttal a teljes mondatfunkciós tömböket vegyük szemügyre.³³

A feldolgozott három levelet hagyományosan 6 (IX 6), 9 (IX 16) és újra 6 (X 8) összetett mondatra tagolják. Ezek összesen 59 mondategységet tartalmaznak, amelyek közül 57-ben van állítmányi tömb. Két mondategység úgy hiányos, hogy a *videberis* igét kell beleértenünk (X 8,3). A szenvedő igealakok körülírt formáit és a *possum* infinitívussal álló kapcsolatát összetett igealaknak tekintve összesen négy névszó állítmány marad: két névmás létigével és kettő ige nélkül. A négyből csak egy határozott: *e a d e m e n i m t u m f u i t*, ez azonosítja az előző mondategységből ideértendő alanyt (*causa*). A többi *is* [*es*] és *ea ... est*) nem azonosít, csak besorol, ezeknek határozatlan, minősítő értelmük van, akárcsak a melléknévi *tanta*-nak, amellyel párhuzamos konstrukcióban is állanak, mégpedig a mondategység élén, erős nyomatékkal: *T a n t a e i u s h u m a n i t a s , i s s e n s u s , e a i n m e e s t b e n e v o l e n t i a*.

Az 59 mondategységben összesen 17 alany van, vagyis 42 esetben alanyhiányos a konstrukció (ez 71%)! A hiányzó alanyok természetesen mind határozottak, amelyeket az igei személyrag reprezentál; legtöbbször a beszédhelyzet tölti fel tartalommal az utalást, amely 25-ször 1., 14-szer pedig 2. személyű, míg a 3 harmadik személyű alany a kontextusból egészül ki. (Ez az arány természetesen a levélforma következménye.)

A kitett határozott alanyok közül 5 személyes névmás, mindig a mondategység élén állnak, és erős érzelmi vagy kontrasztív hangsúlyuk van. Tulajdonnév a levelek megszokott formát követő kezdőmondatban áll az alany helyén (Caesar imperator): ezek mindhárom esetben teljesen semleges, ún. nyomatéktalan mondatok, s ezekben is a határozott alany a mondat kezdőszava. Azok a köznévi alanyok azonban, amelyek határozott értékűek, követik a maguk határozatlan értelmű névmási állítmányát, és a mondategység végén állva az állítmánnyal egyenlő mértékben hangsúlyosak (3).

A kitett alanyok közül 6 határozatlan. Ebből 5 a mondategység élén áll, és gyenge vagy közepes nyomatéket élvez. Az egyetlen kivétel erős emocionális hangsúllyal a mondat utolsó előtti pozícióját foglalja el, közvetlenül az igei állítmány tömbje előtt: *q u o m i h i g r a v i u s a b s t e n i l a c c i d e r e p o t e s t*.

Már ezek az adatok is beszédesek, bár természetesen nem általánosíthatók úgy, mint egy statisztikailag releváns méretű korpusz tanulságai. A terjedelem rövidsége azonban még azt is meggátolja, hogy ennek a rövidke szövegnek a többi mondatfunkciós részét is alaposan megvizsgáljuk. Pedig azután még érdemes volna a tömbök belső szerkesztettségét is megnézni: különösen izgalmas kérdéseket rejt a latinra oly jellemző hyperbaton jelensége. Csak egyetlen példa: *m a g n a m c a p i o v o l u p t a t e m*: ime: a határozatlan tárgy tömbje már az ige előtt megkezdődik, és a minősítő jelző e helyen erős hangsúlyt kap.

³³ E terminust abban az értelemben használom, ahogy DEME LÁSZLÓ definiálta, v. ö.: Szinteződés és tömdősödés az egyszerű mondatban. In.: Nyr. 90 (1966) 275–287; uő: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest 1971. 58 sköv.

Hatalmas mennyiségű kutatómunkát és jóval hosszabb kifejtést igényelne, mire érdemlegesen bizonyíthatnánk: a határozottságnak a latin szórendben és hangsúlyviszonyokban is valóban volt szerepe. E kis dolgozatnak azonban nem lehet több a célja, mint amit eddig tett: az igyekezet, hogy meggyőzze a filológusokat, a latin nyelv vizsgálatában még nincs kimerítve az összes lehetőség, különösen ha a komplex szövegelemzések csak mostanában fejlődésnek indult módszereivel fogunk a dologhoz; bebizonyítani, hogy a határozottság olyan nyelvi jelenség, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni a latin nyelv vonatkozásában sem; s végül, de nem utolsóként: köszönteni az ünnepeltet.³⁴

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

**THE EXPRESSION OF DEFINITENESS VS. INDEFINITENESS
IN CLASSICAL LATIN TEXTS**

The classical Latin language had no articles, that is why the question of definiteness/indefiniteness had not arisen in connection with it. Through the complex analysis of Caesar's letters written to Cicero the author demonstrates how to express semantic definiteness by the devices of Latin. Finally she examines the behaviour of the semantically definite or indefinite subjects and predicates in the sentence with regard to the word order and the stressing.

³⁴ A dolgozatnak egy angol változata elhangzott a 16. EIRENE konferencián, Prágában, 1982-ben. Angolul sajtó alatt az *Acta Antiqua* c. folyóiratban.

CATULLUS EMBERKÖZPONTÚSÁGA ÉS A RÓMAI KÖZÖNSÉG*

Catullus nem individualista költő. Ha elutasítja is korának számos vonását, ha elfordítja is néha-néha tekintetét (ám ki nem tette ezt az ő korában, mikor a politikai Cicero s a rendíthetetlen Cato is meg-megfeledkeznek történelmi hivatásukról), öntörvényű költői világának központjában igenis annak a jelennek a képe áll, melyből visszafelé tekinteni éppúgy lehetséges költői kiút, mint a jövő felé vetni látónoki pillantást. Az *odi et amo* polaritása nemcsak az ellentétek szembeszegezésére jó, a két véglet közé zárt hatalmas költői kozmosz érzékeltetésére is kiválóan alkalmas. Végletekben ő s z e f o g o t t világteremtés jellemzi Catullus költői teljesítményét. A logikai-érzelmi konzekvenciákra épülő folyamatos lucretiusi ácsolat helyett nála a vonzás-taszítás törvényei alapján egymással egyensúlyban álló partikulákat látunk, melyeknek valódi nyomatékát, szerepét csak a befogadók előtt kibomló színjáték, az összes hozzájuk hasonlóan öntörvényű szerkezetet és mondandót hordozó egyéb partikulákkal szembeni viszony adja meg.

Kiterjeszthető-e a viszonyrendszer vizsgálata a műalkotásokon túl az életműre is? A nehézségek, különösen a befogadók szempontjait tekintve nem csekélyek: a költemény befejezett, eleve egységnek szánt kerek egész, míg az életmű kronológiai vonásokat is mutató befejezetlen corpus. Az egyes művek fakturájáról közvetlen és közvetett bizonyítékok alapján értesülünk, tudjuk, Catullus az irodalmár gondjával szerkesztette-formálta őket, olyan nyilatkozata viszont, amelyben *expressis verbis* költői kozmoszteremtésről beszélne, nincs. Aztán, ha műalkotáson belül maradunk, hangokat hangokkal, szótagokat szótagokkal, prozódai jellegzetességeket prozódiai jellegzetességekkel, szavakat szavakkal, kifejezéseket kifejezésekkel, szintaktikai vonásokat szintaktikai vonásokkal, szövegjellemzőket szövegjellemzőkkel állíthatunk szembe, azaz mindig azonos kategórián belül maradunk; de milyen közös (önmagában véve csak a keretet adó) vonásokra koncentráljunk, ha az életművet kíséreljük meg rendszer voltában megragadni? Hogyan vethető össze pl. a 60. költemény a 61. verssel? Hiszen az egyik töredék, a másik terjedelmes, befejezett alkotás! Már egy szempontunk, íme, van is: a lezártág szempontja. A 60. verstöredék abban az értelemben, hogy nem kelti a kezdett és befejezett műalkotás hatását, (bár abban az értelemben nem bizonyosan, hogy ez az állapot mechanikai csonkulás következménye). Vele szemben a Veronai Catullus Könyvében sorban utána olvasható c. 61 megkezdett és befejezett költői mű. Aztán az első metruma szerint a catullusi jambusköltészet műfajához sorolható, a második a catullusi lírai

* Írásom alapja a jereváni Eirene kongresszuson (1976) elhangzott előadás, amelyről hazai fórumokon nem vettek tudomást; vö. SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: Catullus noster. AntTan 24 (1978) 236–242.

költészet egy darabja, ugyancsak metrikai szempont alapján; az egyikben baráti könyörgésének elutasítása miatt panaszkodik a költő, a másikban baráti szeretetét fejezi ki objektíváltabb formában, stb. Az így egymással szembeállított két költemény alapján máris beszélhetünk Catullus teljes csiszoltságú és töredékes hatású verseiről. Legalább két, az antikvitásban tudatosan elhatárolt műfajáról, baráti költészetének kettős arculatáról stb.

A catullusi párversek, ikerversek vizsgálata az ilyen viszony-vizsgálatok legkézenfekvőbb fajtájának bizonyult. Kimutatható, hogy a költő néhány verse diptichon-kompozíciót mutat.

Nem az a kérdés tehát, hogy a catullusi corpusban objektíven vannak-e kontrasztok az egyes költeményeken túlmenően is, inkább (az előbbi nehézségek miatt) az, tudatosan hozta-e létre Catullus ezeket az ellentéteket; másképpen fogalmazva önkéntelen, tudatalatti elrendeződéssel van-e dolgunk, vagy pedig Catullus tudatosan, kiszámítottan építette versről versre a műveiből kibontakozó költői kozmoszt.

A catullusi tudatosság szempontjából felbecsülhetetlenül fontos a két csókvers (c. 5. c. 7.) vizsgálata. Ha ugyanis valahol bizonyos, hogy Catullus irodalmárként komponált, itt a c. 16 sokat idézett bizonyítéka alapján kétségtelen. A hely világosan közli, hogy a *milia multa basiorum* fordulatot hordozó költemények költői termékek, közönséghez szólnak, s pajzán gyönyörködtetés a céljuk. Tetszik, nem tetszik, itt el kell fogadnunk, ha nem is a pedáns, de legalábbis a tudatos, irodalmár, mi több, közönségnek, „piacra termelő” költő jelenlétét.

A következőkben tehát egy olyan világszemléletbeli kontrasztban megragadott vonásról szeretnék szólni, amely ezt a nyilvánvalóan tudatosan szerkesztett verspárost, és a c. 34-et, a Diana-himnuszt összeköti, másrészt a catullusi világtükörözés olyan mozzanatára hívja fel a figyelmet, amely ezt az állítólag forrófejű poétát, a kor két filozófikus elméjével, Lucretiusszal és Ciceróval rokonítja:

Az ember mikrokozmoszának, ill. a térben és időben adott világ makrokozmoszának szembeállításáról van szó. A viszonyítás kiindulópontja a c. 5–c. 7. verspárosban a költői (ill. bővített költői) én, a költő és Lesbia, a költő és Lesbia és a *iuvenes*; a c. 34-ben a római népet képviselő általánosított individuum, az *agricola bonus* (egykori eszményeket hordozó, de a század irodalmában majd csak Vergiliusszal és Horatiusszal újra komoly szerephez jutó) alakja. A catullusi költészet egyéb helyein is előfordulnak tér- és időképek, ám azok csupán az adott költemény kibontásához szükséges kellékek. Az ember és a külvilág (térben is időben adott makrokozmosz) gondolati szembeállítása ebben a két (tudatosan komponált) költeményviszonyban ragadható meg.

Az 5. költemény első három sora hangtanilag, értelmileg lezárt egység. *Vivamus – assis*. (A legszűkebb szájnnyílású magánhangzóról lép fel Catullus a legtagabb s végig domináló *a*-ra, majd az egység végén ugyanígy kerül egymás mellé a két hang, csak fordított sorrendben;) értelmileg a bővített költői én: *Catullus* és *Lesbia* (*vivamus mea*) szintjéről emelkedünk a társadalmi valóság körébe (*omnes, – unius, senes*) s itt már a bővített énhez hozzászámítandók az azonos szembenállást mutató *iuvenes* és a *puellae*, azaz Catullus közönsége: (*Veneres Cupidinesque et quantum est hominum venustiorum*.) A részben a többszám első személyű

3 ill. 4 szótagos, coniunctivusban álló igealakok szimmetrikus elrendezése hangsúlyozza a bővített költői ént:

vivamus

amemus

.....

aestimemus

A következő három sor szintén egybefüggő, önálló egységnek tekintendő, már csak azért is, mert a *da mi basia mille* teljesen új hangulatot, szint hoz. Van azonban bizonyíték az önálló szerkesztettségére a szakaszon belül is. Eddig nem mutattak rá legjobb tudomásom szerint, hogy a három sor kezdő szavai között milyen fontos összefüggés van.

soles...

nobis...

nox...

A bővített költői én jelölésére szolgáló többesszám első személyű személyes névmás megelőzi sora többi szavát, és a megelőző *soles* és az utána következő *nox* között mutatja a makrokozmosz végtelenjének öröklétével szemben az ugyanebben a világban adott (tudattalanul töltendő) idő éjszakájába vetett ember helyzetét. A sor minden egyéb szava a megelőző, ill. a következő sor alakjaihoz kapcsolódik: *semel-una*, *occidit-occidere et redire possunt*, *brevis-perpetua*, *lux-nox*. A három sor statikus viszonyrendszerét tehát kb. így állapíthatjuk meg.

soles occidere et redire possunt

nobis *cum semel occidit brevis lux*

nox est perpetua una dormienda.

Nem térhetünk ki az egységben kimutatható további nagyon fontos és jól ismert mondandók és formai eszközök felsorolására. Vegyük szemügyre részletünket a költemény dinamikus szerkezetébe ágyazva. A bővített költői és társadalmi szférában a *iuvenes-senes* kontrasztban állott. Az itt következő sorokban azonban újabb történik. A makrokozmosz és az emberiség létének kontrasztja következik. A költő felemelkedik „a világ tűzfalain” túl, a most útjukat járó tűzgolyók szemlélete ugyanolyan élményszerűséggel hathat ránk, mint Cicero *Somnium Scipionis*-ában. (A kozmikus képre majd másként, irodalmi idézetként találunk a c. 8-ban: *fulsere vere candidi tibi soles*.) A Hold szférája fölött az emberinél hatalmasabb, mindenesetre jóval tartósabb törvények alapján járnak az égitestek. (Ezzel szemben az idő végtelenje: az egyetlen, egyvégtében elképzelt idő, melyet a hódotoszi Szolón fejtegetése, a platóni Szókratész halálalfogása után az epikureus filozófia tett sarkalatos tételévé, melyet a kor Rómájában lépten-nyomon fellelhetünk.)

A c. 5–c. 7 verspárban a könnyed hangú társasági költészet műfajába beleszőtt filozófiai reminiszcenciával van dolgunk, melyet akár hajlamosak lennénk irodalminak tartani, ha nem állíthatnánk mellé a c. 34. ódai környezetéből a megfelelő párhuzamot. A latin költészet első ránkmaradt közösségi ódájában Catullus (a Diana himnusz fikciójában) részletesen bemutatja (harmadik szakasz) az itáliai természeti teret, amely természetes távlatokkal, hangokkal mestéri módon szemléltetve köríti az emberi szférát; az emberi hiedelmeket taglaló 4. szakasz után az 5. strófa

ismét a makrokozmoszba emel bennünket, a néven nem nevezett istennő itt a kozmikus mozgással az idő jelzője, mérője:

*Tu cursu dea menstruo
metiens iter annum
rustica agricolae bonis
tecta frugibus explēs.*

Az első nyereség a két hely összevetéséből az, hogy a *soles* értelmezésében is biztonsággal az égitest-mozgást láthatjuk, a másik a kozmikus mozgás és az idő itt nagyon pregnánsan összefogott értelmezése: *cursu menstruo metiens iter annum*; a mérést jelentő participium körül elhelyezkedő szavak két konkrét, mozgással kapcsolatos főnév (*cursu, iter*), ill. a hozzájuk szorosan kapcsolódó jelzők, amelyek az időjelentéseket hordozzák (*menstruo, annum*). Az itt térben és időben megragadott világ középpontjában ezúttal nem a bővített költői én, hanem a római társadalom alapvető termelési tevékenységét végző általánosított individuum, az *agricola bonus* áll.

BÉLA NÉMETH

CATULLS DICHTERWELT UND DAS RÖMISCHE PUBLIKUM

Catull ist kein individualistischer Schöpfer. Im Mittelpunkt seiner Dichtung steht das Gegenwartsbild. Statt einer logischen Bauweise, die man bei Lucrez findet, gibt es bei ihm eine Reihe von Partikeln, die dem Gesetz der Anziehung und Abstoßung gemäß einander das Gleichgewicht halten. Die Untersuchung der Gedichtpaaren bzw. der Zwillingsgedichte erwies sich als die meistgeeignete Art der Relationsforschungen. Wie das Beispiel von den 5. und 7. Gedichten zeigt, wendet sich der Dichter an ein Publikum, das die Hinweisen zu empfangen fähig war. Ein weiteres Beispiel gibt die Zusammenwirkung dieser Gedichte mit dem 34. Gedicht.

OLAJOS TERÉZ:

ADALÉKOK A GÖRÖG FÖLDRE TELEPEDETT SZLÁVSÁG TÖRTÉNETÉHEZ*

Theophylaktos ochridai érsek¹ írásait elsősorban saját korának, az 1100 körüli éveknek és általában a dunai bolgárok történetének a forrásaiként vizsgálták és használták fel a modern tudományban. A bolgár honfoglalás előtti időkre vonatkozó szórványos megjegyzései csak kevésbé foglalkoztatták a kutatókat. Így történhetett, hogy a főpaprak az avarokról szóló híradásában² csak egy nyelvi jelenségre fordítottak kellő figyelmet a szakemberek, arra nevezetesen, hogy a 15 tiberiopolisi vértanú históriájának a görög szövegében a szláv *Ουβροι* (ejtsd: *Obri*) néprnevet használja a szerző,³ egy másik nem kevésbé szemet szűrő körülményről viszont alig esett szó a történelmi szakirodalomban. E szerint az avarok a *déli égtáj felől* (*ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ κλίματος*)⁴ érkező pogány nép fiai voltak, amikor a makedóniai Tiberiopolist, a mai Strumicát⁵ más környező városokkal együtt feldúlták, és a Iulianus császár idején vértanúságot szenvedettek ereklyéit az elpusztított templomok romjai alá temették.

* „Quelques remarques sur une peuplade slave en Hellade” címmel elhangzott a XVII. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszuson (Washington 1986. augusztus 3–8.).

¹ Theophylactus Achridensisről és irodalmi működéséről lásd pl. J. KARAYANNOPULOS–G. WEISS: *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. Wiesbaden 1982, 446–447; W. BUCHWALD–A. HOHLWEG–O. PRINZ: *Tusculum-Lexikon*. München–Zürich 1982, 791–792; Théophylacte d’Achrida. *Discours, Traités, Poésies*. Introduction, Texte, Traduction et Notes par P. GAUTIER [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 16/1, Series Thessalonicensis] Thessalonike 1980; H. HUNGER: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. München 1978, Bd. I. 161, 224–231, Bd. II. 171, 288–290; H.–G. BECK: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München 1977, 649–651; ST. MASLEV: *Fontes Gr. Hist. Bulg.* t. IX/1. Sofia 1974; Gy. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica* t. I. Berlin 1958, 537–539.

² *Historia martyrii XV martyrum Tiberiopolitan.*: MIGNE PG t. 126. Paris 1864. cc. 189 B, 200 D; cf. ST. MASLEV: *Fontes Historiae Bulgaricae* t. IX/1. Sofia 1974. 165, 168. Vö. F. HALKIN: *Bibliotheca Hagiographica Graeca* t. II. Bruxelles 1957. 96; F. HALKIN: *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*. Bruxelles 1984, 143.

³ Lásd pl. Gy. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica*. Berlin 1958. t. II. 217; N. DRAGOVA: *Starobalgarskite izvori na žitijeto za petna desete Tiberiopski mučenici ot Feofilakt Ohridski*: *Studia Balcanica*. Sofia 1970, 105–131.

⁴ MIGNE PG t. 126 c. 189 B: *Ἐπεὶ δὲ μετὰ πολλῶν κύκλους ἐνιαυτῶν, ἑνὸς τε βάρβαρον Ὀμβροὶ λεγόμενοι, ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ κλίματος ἐπελθόντες τῆς Τιβεριοῦπόλεως μέρεσιν, ἄλλας τε πόλεις πολλὰς, καὶ ταύτην ἡρῆμωσε, τοὺς μὲν τῶν οἰκητόρων ζῆφει καταναλώσαντες, τοὺς δὲ καὶ ἀνδραποδησάμενοι ...*

⁵ *Notitiae Graecae episcopatum ex recognitione G. PARTHEY*. Berolini 1866, 312, 317. Sajnos nem tudtam elérni J. Darrouzès új kiadását: *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes par J. DARROUZÈS. Paris 1981. – Lásd még M. PANDEVSKI–G. STOEV–TRNKATA: *Strumica i strumičko niz istorijata*. Strumica 1969, 35–36.

Ez a híradás, ha kerüljük az erőltetett magyarázatokat,⁶ nem vonatkoztatható azokra az avarokra, akiknek a törzsországa a Duna–Tisza vidékén volt. Még kevésbé jöhet itt számításba a kaukázusi avar elnevezésű etnikum. Egyetlen forráscsoport látszik megfelelni annak a közlésnek, amely alapján számolhatunk Strumicától délre lakó avarsággal is. Ám ismereteim szerint éppen az idetartozó kútfőket nem hozták kapcsolatba az ochridai érsek elbeszélésével.

Strumicától délre élő avarokról olvasunk a „*Chronicon Monembasiae*” címmel ismert műben, amelyet a középkori kéziratok a szerző neve nélkül őriztek ugyan meg, de amelyet Johannes Koder némi valószínűséggel Arethasnak tulajdonít.⁷ Ebben az írásban arról olvasunk, hogy kalandozó avarok Maurikios császár uralkodásának hatodik évében (587–588) a Peloponnészos nyugati felén tartósan megvetették a lábukat, s 218 esztendőn át éltek ott önállóan, függetlenül a bizánci adminisztrációtól;⁸ csak I. Niképhoros császárságának a negyedik évében (805–806) terjesztette ki hatalmát ismét szállásterületük fölé a konstantinápolyi kormányzat. A kérdéses peloponnészosi avarságról egy levelében megemlékezik III. Nikolaos konstantinápolyi pátriárka is.⁹ Ez a több mint két évszázadig Dél-Görögország nyugati felében tanyázó pogány avarság az ochridai érsek elbeszélésével teljes összhangban a déli égtáj felől indulhatott pusztító támadásra a makedóniai Tiberiopolis ellen.

Van azonban egy további forrás is, amely Strumicához a Peloponnészosnál közelebb fekvő déli területen bizonyítja avarok jelenlétét. A szicíliai Tauromenion (ma Taormina) Péter apostol által felszentelt térítőjének és első püspökének, Pankratis vértanúnak a regényes életrajza ez, amelynek a szerzője önmagát Pankratis Euagrius nevű tanítványának tünteti fel. Valójában egy a képrombolás vihara idején Szicíliában (vagy Dél-Itáliában) meghúzódott egyházi férfi írhatta a mindmáig csak kivonatossan publikált¹⁰ hagiografikus művet valószínűleg a VIII. század első felében.¹¹ A szerző naiv anakronizmussal saját kora viszonyait vetíti vissza időszámításunk első századába. Nyilvánvalóan korabeli, illetőleg közelmúlt valós szituáció visszhangja az a passzus is, amely arról szól, hogy a keresztény fővezér, Boniphatis hadseregével átkel az Adriai-tengeren, a Dyrrachium (Durazzo) és Athén közötti területeken avarokkal ütközik meg, s a legyőzött avarságból hadifoglyokat hoz haza Szicíliába.¹² Ezeket a sem görögül, sem latinul nem beszélő pogányokat Pankratis

⁶ Lásd pl. K. JIREČEK: Sitzungsberichte der philosophisch-historische Classe der k. Akademie der Wissenschaften Wien. Bd. 136, Wien 1897, XI 67.

⁷ J. KODER: Arethas von Kaisareia und die sogenannte Chronik von Monembasia. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 25 (1976) 75–80.

⁸ Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note a cura di I. DUJČEV. Palermo 1976, vv. 86–97, 110–121, 131–140.

⁹ Nicolaus III patriarcha, Epistola Synodalis: Migne PG t. 119. Paris 1864, cc. 877 D, 880 A.

¹⁰ A. H. ВЕСЕЛОВСКИЙ: Изъ истории романа и повести I. Материалы и исследования [Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. Томъ XL. Но. 2.] Санктпетербургъ 1886, 95–108 cf. 65–95, 108–128. – A Codex Vindobonensis Graecus Historicus 3 alapján két részletet kollacionált diákköri dolgozatában Faragó Erzsébet: Lexikológiai újdonságok Szent Pongrác kiadatlan bizánci életrajzában (Szeged 1983).

¹¹ A datálásról lásd A. N. VESZÉLOVSKIJ: i. m. 67–68.

¹² Codex Vindobonensis Graecus Historicus 3 f. 340^v (cf. Codex Mosquensis Graecus 15 an. 1023 f. 185^v c. 2): „... πάντες Ἀβαροὶ εἰσὶν ἔθνος πάων μιὰρὸν μηδὲλως τῆς πατριχῆς γλώσσης προσεγγίζοντα. παράκειται δὲ ταῖς τοῦ Δυραχίου καὶ Ἀθηνῶν ἐπαρχίαις.” ... „ἡμεῖς Ἀβάρικὸν ἔθνος ἐσμέν ...” Vö.: Cod. Vindob. Graec. Hist. 3 ff. 326^v–329^v, 338^v–342^v és A. N. VESZÉLOVSKIJ: i. m. 86–90.

tolmács útján kikérdezi, s megkereszteli őket¹³, mielőtt a hadsereg egységeivel szétoszolnának különböző tartományokba (feltehetően azért, hogy munkaerőként hasznosuljanak).¹⁴ A fentieket olvasva nemigen kételkedhetünk abban, hogy a 700 körüli évtizedekben ténylegesen élhettek avarok Közép-Görögországban, s ezek alkalmanként fegyverrel a kézben léptek fel a bizánciakkal szemben.

Földrajzi közelségüknél fogva elsősorban ezekre az avarokra gondolhatunk mint Tiberiopolis (Strumica) feldúlóira a bolgár honfoglalás (681) előtt. Más kérdés, hogy a Dyrrachium és Athén közötti avaroknak az együttműködése a peloponnésosiakkal könnyen elképzelhető. Különösen akkor tételezhetjük ezt fel, ha a monembasiai krónikának az észak- és közép-görögországi tartományok (pl. Attika) valamint a peloponnésosi tájak (pl. Patras vidéke) előzőnléséről szóló mondatait,¹⁵ amelyek a szövegben szorosan kapcsolódnak, egyazon avar had összefüggő hódító vállalkozására értjük. Ebben az esetben tudniillik alapos okunk van egy tőről fakadt avar népességet feltételezni Athén és Dyrrachium között egyfelől s a Nyugat-Peloponnésoson másfelől. S egy ilyen homogén eredetű népesség együttes fellépésére gondolni például Tiberiopolis és a környező városok ellenében igazán kézenfekvő. Legfeljebb az jelenthetett különbséget a dél-görögországi és az északabbi avar hódítók későbbi történeti sorsában, hogy az utóbbiakat, akik a birodalom szívének közvetlenebbül fenyegethették, jobban sietett ártalmatlanná tenni a birodalmi hadvezetés (például a Boniphathios-félre emlékeztető razziákkal), míg a császárvárostól távoli Nyugat-Peloponnésos avar lakosságának a megrendszabályozására hosszú ideig (806-ig) nem vetett be elegendő fegyveres erőt a majdnem mindig több fronton hadakozó bizánci kormányzat.

Ennyi az, amit avaroknak Tiberiopolistól délre való tartósabb jelenlétéről, ott lakásuk tényéről forrásaink vallanak. E tény bizonyításán túlmenően is figyelmet érdemel a *Vita Sancti Pancratii* egy passzusa, amelyben az avar hadifoglyok szólnak röviden pogány vallásuk néhány fővonásáról.¹⁶ Ennek a szövegrészletnek egy állítása persze alig több keresztény egyházi művek sematikus közhelyénél: az igazhitű keresztény sereg tüzes fényű fegyvereivel szemben a pogány bálványok erőtleneek, mint az olvadó viasz. Van azonban a kérdéses passzusnak egy olyan mondata is, amely az avarok hitvilágáról hitelt érdemlően tájékoztató Menandros Protéktor híradásával feltűnő egyezést mutat, s így talán a délre telepedett avarság vallásának tényleges vonásait tükrözheti. Menandros elbeszélése szerint¹⁷ az avar kagan 579-

¹³ Codex Vindobonensis Graecus Historicus 3 f. 340^v–342^v; Codex Mosquensis 15 f. 185^v c. 2 –185^v c. 1; A. N. VESZELOVSKIJ: i. m. 90.

¹⁴ Avarok délitáliai (calabriai) jelenlétéről látszik vallani az *Abaria* helynév egy 1053-ban kelt birtokadományozó oklevélben (A. GUILLOU: La Théotokos de Hagia-Agathé (Oppido). Corpus des Actes Grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie 3. Città del Vaticano 1972, 113 cf. 111) és a rhegioni metropolis 1050 körül összeállított brebionjában említett *Abarines* is (A. GUILLOU: Le brébion de la Métropole byzantine de Région (vers 1050). Corpus des Actes Grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie 4. Città del Vaticano 1974, 27, 168).

¹⁵ Chronicon Monembasiae v. 86–97, 116–121, 131–135.

¹⁶ Cod. Vindob. Gr. Hist. 3 f. 341^r, Cod. Mosqu. Gr. 15 f. 185^v c. 1 cf. A. N. VESZELOVSKIJ: i. m. 90: *ἡμεῖς Ἀβαρικὸν ἔθνος ἐσμεν καὶ σέβομεν θεοὺς ὁμοιώματα παντοίων τετραπόδων, πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ τὰς μαχαίρας ἡμῶν.*

¹⁷ Menand. Prot. fr. 63: Excerpta de legationibus ed. C. DE BOOR. Berolini 1903, 472,35–473,25.

ben ünnepélyes esküt tesz, hogy nem forral rosszat a bizánciak ellen; ennek során egyebek mellett a kard, az égi tűz és a folyóvíz pusztítását idézi maga és népe fejére, ha esküjét megszegné. Nos, ugyanilyen szerű vallási képzetekre utalnak a *Vita Sancti Pancratii*-ben megszólaló avar hadifoglyok is: „...a tűznek, a víznek és kardjainknak mutatunk be áldozatot”.¹⁸ Külön kérdés, amelynek megbeszélését itt most nem tekinthetem feladatommak, vajon forrásunknak az avarok állatképmás-tiszteletéről szóló közlése¹⁹ összefüggésbe hozható-e az avarokori régészeti leletanyag állatábrázolások tárgyaival, például a griffes övveretekkel avagy esetleg(?) a nagyszentmiklósi aranykincs egyes állatfiguráival.²⁰

Azok a kútfők (a tiberiopolisi mártírok története, Szent Pankratios életrajza), amelyek a Balkán-félsziget déli területein megtelepedett barbárokról csakis mint a bizánciak fegyveres ellenfeleiről szólnak, mindig az avar népnevet használják.²¹ Ugyancsak avarnak, illetve az avar fejedelem, a gagán népének mondja a kérdéses pogányokat a monembasiai krónika is abban a részletében, ahol a bizánci területek meghódítása s azoknak a császári adminisztráció alóli kiszakítása a főtéma.²² Ott azonban, ahol immár a bizánci reconquista kerül előtérbe, mind a monembasiai krónika, mind Arethasnak egy moszkvai kódexben olvasható lapszéli jegyzete (scholionja) „szklavinoknak” azaz szlávoknak mondja az I. Niképhoros császár idején ismét a birodalom fennhatósága alá vont terület lakóit.²³ Egyedül III. Nikolaos pátriárka használja ebben az összefüggésben is az avar népnevet,²⁴ ő azonban közel háromszáz évvel az esemény után írt, s ilyenformán a többi szerzőnél kisebb jelentőségű tanú ebben a kérdésben. A feltűnő szóhasználatra, lényegében egyazon népesség jelölésénél előbb az avar, utóbb a szláv elnevezés alkalmazására a legkézenfekvőbb magyarázat a következő. Az altái nyelvcsaládhoz tartozó nomád avarok szervezték és vezették a Görögországba hatolást és az ottani megtelepedést; ezért a hódítás és a birodalomtól való önállósodás idején a bizánciak elsősorban a nomád eredetű uralkodó réteg szereplését érzékelték. Ám aztán, miként ez a törökös nyelvű bolgárokkal is történt, az avarok idővel asszimilálódtak szláv segédnépeikhez, amelyek számbelileg jelentős túlsúlyban voltak. A császári kormányzat így egy többé-kevésbé egységes nyelvű szláv népességet hajtott hatalma alá, amely engedelmességre térése és megkeresztelkedése nyomán nemigen emlékeztetett a renitens pogány „avarokra”. Érthető, ha erre a népességre immár nem annyira a másféle jogállást felidéző „avar” népnevet használták Bizáncban, mint inkább a szláv elnevezést.

¹⁸ Cod. Vindob. Gr. Hist. 3 f. 341r: ...σέβομεν ... πῦρ καὶ ὕδωρ καὶ τὰς μαχαίρας ἡμῶν...

¹⁹ Cod. Vindob. Gr. Hist. 3 f. 341r: σέβομεν ... θεοὺς ὁμοιώματα παντοίων τετραπόδων...

²⁰ Lásd pl. GY. LÁSZLÓ: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Archaeologia Hungarica s. n. XXXIV. Budapest 1955, passim; ERDÉLYI I.: Avar művészet. Budapest 1966, 34–35; LÁSZLÓ GY.–RÁCZ I.: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 1977.

²¹ Historia martyrii XV martyrum Tiberiopolitan.: MIGNE PG 126 cc. 189 B, 200 D; Vita Sancti Pancratii = Cod. Vindob. Gr. Hist. 3 ff. 340v–341r; A. N. VESZELOVSKIJ: i. m. 90.

²² Chron. Monemb. vv. 61, 65, 134–135.

²³ Chron. Monemb. vv. 141–142, 171–177; Scholion Arethae ad Nicephori patriarchae chronographiam: L. G. WESTERINK: Marginalia by Arethas in Moscow Greek Ms 231. Byzantion 42 (1972) 241.

²⁴ MIGNE PG 119 cc. 877 D, 880 A.

A szlávok már az avarok Közép-Duna-medencei honfoglalása előtt hajtottak végre betöréseket a keletrómai birodalom területére.²⁵ Tömeges balkáni betelepülésük előtt azonban csak a lovas nomád avarok fergeteges rohamai nyitották meg az utat a Duna-Száva menti bizánci határvédelem teljes megsemmisítésével. Így valamennyi, Hérakleios császár (610–641) uralkodásának a derekáig a Balkánon megtelepedő szláv törzsnek volt több-kevesebb kapcsolata – esetenként együttműködése – az avarsággal.²⁶ A két etnikum olyan szoros összefogásáról azonban, amely a bolgár-török és szláv viszonyhoz hasonlóan teljes egybeolvadáshoz vezetett, az írott források csakis Görögország déli felén vallanak; itt válik, mint láttuk, egy időre többségében szláv nyelvű népesség elnevezésévé az őt a bizánci birodalom ellenében megszervező és vezető nomádoknak, az avaroknak a neve. Más kérdés, hogy a bolgárok szervezte szlávok napjainkig megőrizte nyelvét, míg az avarok vezette szlávok emlékezetét csak földrajzi nevek tartották fenn Hellász déli felének toponímiájában.²⁷ Persze, ha késői századokig nem is, Bíborbanszületett Konstantin koráig nyilvánvalóan éltek még szláv nyelvet beszélő „avarok” a birodalom földjén, s ez lehet az oka annak, hogy a tudós császár a dunai törzsszövetség avarjait is szlávoknak véli,²⁸ holott az avarságnak ezt a központi magját az egykorú források mindig világosan megkülönböztetik a szlávoktól.

THÉRÈSE OLAJOS:

QUELQUES REMARQUES SUR UNE PEUPLADE SLAVE EN HELLADE

Tandis que les sources contemporaines (ou presque contemporaines) byzantines de l'histoire des VIe et VIIe siècles font une distinction nette entre les Slaves et les Avars, même s'ils agissent de concert contre l'Empire, quelques sources tardives désignent certaines peuplades slaves par l'ethnonyme „Avars”. La *Chronique de Monemvasie* appelle „Avars” la population slave qui avait pénétré en Hellade dans la sixième année du règne de l'empereur Maurice (587–588) et conserva son indépendance par rapport à l'administration impériale, sur la partie ouest du Péloponnèse, jusqu'à 805–806. Etant donné que cette chronique parle explicitement de l'Attique aussi comme d'un territoire occupé par les Avars (=Slaves), on peut lier avec ces tribus s'étant installées à l'époque de Maurice, les „Avars” mentionnés dans la *Vita Sancti Pancratii* qui habitèrent à proximité d'Athènes. Ayant examiné cette oeuvre hagiographique – non éditée et connue jusqu'à présent par quelques citations et par des extraits sommaires en russe – je tâche d'analyser et de préciser les informations de la source qui peuvent être relatives aux Avaro-Slaves sur la base de la photocopie des manuscrits. J'examine ensuite la question de savoir si les Ombroi (= Avars) figurant dans le récit de Théophylacte d'Ochride (*Historia martyrii XV martyrum Tiberiopolitani*. 27) peuvent être également identifiés avec ces Avaro-Slaves s'étant installés en Hellade et non pas avec les Avars habitant dans le khaganat du Bassin du Moyen Danube.

²⁵ Lásd pl. L. WALDMÜLLER: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völker vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Amsterdam 1976, 31–59.

²⁶ Lásd pl. W. H. FRITZE: Zur Bedeutung der Awaren für die slavische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter: Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa 28 (1979) 498–545.

²⁷ PH. MALINGOUDIS: Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani [= Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1981. Nr. 3] Wiesbaden 1981; M. VASMER: Die Slaven in Griechenland. Berlin 1941 (Repr. Leipzig 1970).

²⁸ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio c. 29,17–18; 32–33; 36–37; ἔθνη Σκλαβήνικα..., ἀπὸ καὶ Ἀβάρων ἐκαλοῦντο, ... Σκλάβοι, οἱ καὶ Ἀβάρων καλούμενοι, ... οἱ Σκλάβοι, οἱ <καὶ> Ἀβάρων (Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Budapest 1950, 122) cf. c. 30, 31, 32, 33, 35, 36 (p. 138–164).

MEGJEGYZÉSEK AZ ODYSSEIA ERKÖLCSI ÉRTÉKRENDJÉRŐL

A homérosi költemények erkölcsi értékrendjének kérdését tanulmányok egész sorában helyezte újszerű megvilágításba az elmúlt évtizedekben A. W. H. Adkins.¹ Nézetei élénk vitát váltottak ki.² Azt hiszem, mindamellett, hogy alapjában igaza van. Az értékelés alapja az a tényleges siker, melyet valaki a maga és kis közössége (háznépe) érdekében, mások hasonló törekvéseivel szemben elér: kiválóságának (*aretē*) megmutatása fejében közössége részéről erkölcsi és anyagi elismerésben részesül. A társadalom egész mechanizmusa így az „adj, ahogyan én adtam” elv szerint működik. Adkins ezért úgy látja, hogy a versengés értékei (competitive values) mindig fontosabbak, jobban érvényesülnek, mint az együttműködéséi (co-operative values). A sikeres mindig elismerést arat, az alulmaradó, aki mint ilyen, elveszti *timē*-jét, mindig silány lesz, s csak mint valamely „derék”-tól függő személy, kíséret, a *philotēs* viszony alapján élvezheti a „derék” védelmét, akit ezért támogatnia kell.³

Adkins természetesen sokkal árnyaltabban fejti ki nézetét, de azt hiszem, hogy nézete még úgy is kissé merev, finomításra szorul, különösen költői művek megítélése esetében. A költő ugyanis nemcsak szavakkal és kifejezésekkel közöl, hanem az elemek csoportosítása és az alakok beállítása által is beszél; hatást akar elérni, a részeket tehát nem lehet az egész művel elérni szándékozott hatástól függetlenül helyesen megítélni. Egyetlen esetén kívánom ezt szemléltetni: Pénélopé kérőinek esetén.

A kudarc mindig gyalázat, a siker mindig értékelendő, fejtegeti Adkins, a kérők viselkedése gyalázatos, de nem a kérőkre nézve,⁴ akiknek derékségén nem esik csorba, hiszen sikeresek, s mindentől függetlenül ők a város erőssége és a legkiválóbb ifjak Ithakában.⁵ – A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. A fent érintett „adj,

¹ Két könyve: *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*. Oxford 1960; *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece*. London 1972; az utóbbiban folyóiratokban megjelent tanulmányainak bibliográfiai adatai is megtalálhatók.

² A. A. LONG: *Morals and Values in Homer*. JHS 90 (1970). 121–139; K. J. DOVER: *The Portrayal of Moral Evaluation in Greek Poetry*. JHS 103 (1938) 35–48; stb.

³ Esetleg olyan ügyesen, mint Kastór Hylakidés fia: Od. 14, 273–84. A *philotēs* mibenlétéről Adkins: CQ 13 (1963) 33–37.

⁴ Od. 1, 229 is Télemachosra vonatkozik: személye rokonszenves, mégis számára gyalázat, ami történik, s amit ő tétlenül tűr – így Adkins: JHS 91 (1971) 12, Longgal szemben, i. h. 130. A szavak jelentésével azonban óvatosságnak kell lennünk: ha egy leánynak erőszakkal elveszik a szüzességét, erre azt mondjuk: meggyalázták őt, de mégsem őt tartjuk gyalázatosnak.

⁵ Od. 23, 121–2; Adkins: JHS 91 (1971) 3; Od. 21, 331 kk.-ról uő. uo. 6.

ahogy adtam” anyagi és erkölcsi mechanizmus akkor működhetik igazán simán, ha egy olyan egyensúlyi helyzet áll fenn a társadalomban, mikor vannak ugyan „derekak” és „silányak” (arisztokrácia és köznép), de a kettő érdekeinek egybeesése valamely lényeges pont(ok)ban valóságos, vagy legalább fenn lehet tartani a látszatot, hogy az. Ha viszont olyan helyzet alakul ki, illetőleg nyilvánvalóvá válik, hogy a helyzet olyan, hogy az eredményes rátermettséget nem kell újra meg újra tettekkel bizonyítani, de az elismerést, a kiváltságokat mégis meg lehet kívánni, és meg is lehet kapni, a viszonyok megváltoznak, s a mechanizmus az „adj, bár én nem adok” elv szerint kezd működni. Ezt kényszer hatása alatt lehet tudomásul venni, de helyeselni aligha, s ez újszerűen veti fel a hagyományos értékrendhez való viszony kérdését. Egy ilyen változás bármikor bekövetkezik, mikor a „derekak” kiváltságos helyzete megszilárdul, állandósul, és külső harcok nincsenek, mikor vagyonuk, származásuk, délceg megjelenésük alapján „derék”-nek minősülnek, s eredményesek is, de ebben jobbára csak nekik maguknak van hasznuk. Hogy az eposzok korára ez a helyzet kialakult, mutatják az Iliasban Thersités és főleg Achilleus szavai,⁶ az Odysseiában pedig egyebek közt a kérők magatartásának megítélése.

A kérők ti. valóban kiválóak és a város védői, ha háború van – de nincs. A sportban való részvétel és siker egy „derék” számára természetesen semmivel sem kevesebb, mint a harci kiválóság, de mindenesetre jellemző, hogy míg Odysseus mindkét vonatkozásban kiváló, a kérők esetében harcban való kiválóságukról nem hallunk, Antinoosról és Eurymachosról pedig akkor halljuk, hogy *aretē*ük alapján a legkülönbek, mikor a dárda- és diszkoszvetők között üldögélnek.⁷ A kérők *hybrizōn*-ok, sőt, *hybris*-ük az égig ér.⁸ A *hybris* nem feltétlenül erkölcsi vétség, lehet egyszerűen könnyelmű elbizakodottság, mely nem számol a következményekkel,⁹ de a kérők esetében mindenesetre valami túlzás, áthágása az őket megillető résznek, a rendnek,¹⁰ az *aidōs* hiánya,¹¹ s az istenek figyelik az ilyen tettek elkövetőit.¹²

Nem érdektelen ebből a szempontból a kérők nyelvezetét megvizsgálni. Mikor Odysseus már leterítette Antinoost, és látnivaló, hogy szorul a hurok, Eurymachos hirtelen elismeri, hogy Odysseusnak igaza van, úgy beszélt, amint az őt megilleti (*aisima eipes*), gonosz dolgok történtek, de mindennek Antinoos az oka. Ő viszont már saját részének megfelelően (*en moirēi*) holtan fekszik, a többiek pedig készek húsz-húsz marhát, mint *timē*-t megadni.¹³ Ennek a rövid beszédnek a kijelentései érdemelnek figyelmet. A *timē* és a tartozás megadása eddig teljesen hiányzott a kérők szótárából,¹⁴ a megillető rész, melynek határait túllépni nem való, alig fordult elő, akkor is igen tanulságos összefüggésekben. Egyszer durva gúnyképpen, mikor Ktésippos arról beszél, hogy a vendégnek is egyenlő rész jár ki, s nem *dikaion*

⁶ Il. 1, 226–34; ill. 1, 163–8; 9, 314–33.

⁷ Od. 4, 629.

⁸ Od. 1, 227 és többször, ill. 15, 329.

⁹ Od. 14, 262.

¹⁰ *Hyperbasīē*: Od. 3, 206–7; 13, 193; 22, 64; az *eunomīē* ellentéte: 17, 487.

¹¹ Od. 20, 171.

¹² Od. 17, 487.

¹³ Od. 22, 45–59; *apodidonai*: tartozást megadni.

¹⁴ Pénelopé arról beszél, hogy a kérők nem adták meg senkinek sem a *timē*-t: Od. 23, 64.

Télemachos vendégeit megkárosítani – és egy marhalábat vág Odysseushoz; egyszer pedig akkor, mikor Antinoos arról beszél, hogy Télemachost meg kell ölni, és vagyonát utána maguk közt részekre kell osztani.¹⁵ Egyébként a szó a kérők ajkán csak teljesen hangsúlytalanná kopott kifejezésekben fordul elő.¹⁶ Ez annál figyelemreméltóbb, mert az „Odysseus-oldal” képviselőinek szavaiban és az elbeszélő részekben e szavak bőségesen előfordulnak, sokszor olyan formulárisan ismételődő kifejezésekben vagy sorokban, amelyek a kérők szövegeiben is előfordulhatnak.

Nem akarom az anyagot itt teljes egészében kiteregetni, csak néhány adatot említek: *moira* (ismétlem, sokszor csak színtelen formulákban): a kérők említik a szót 4x (=2 Pénélopé-idézet), Odysseus 15x, Pénélopé 4x, Menelaos 3x, Athéna 2x, Eumaios 2x, Eurykleia, Eurynomé, Nestór, Achilleus, Auryalos, Alkinoos mind egyenként 1x, az elbeszélésben előfordul 13x. – *Aisimon*: a kérők említik a szót 2x, Odysseus, Alkinoos, Menelaos, Eumaios, Mentór, Athéna, Poseidón (Démódokos elbeszélésében) mindegyik 1x. *Dikē*: a kérők a szót egyszer sem említik, Odysseus 4x, Pénélopé 2x, Eumaios 2x, az elbeszélő részekben: 2x. – *Dikaiois*: a kérők említik a szót 3x, Odysseus 4x, Nestór, Pénélopé, Alkinoos, Athéné, mindegyik 1x, az elbeszélő szövegben 1x. Ez arra mutat, hogy a költő a formulákat sem akárhogyan használta, hanem a formuláris kifejezésekkel is tudott jellemezni: a kérők gondolatvilágából hiányoznak az együttműködés értékei, ill. csak szorult helyzetben kerülnek elő, osztályrészről, megillető részről, abban való maradásról nemigen akarnak tudni. A másik oldal viszont ezekben a kategóriákban szemléli a világot, ezért jelennek meg szövegeikben minduntalan ezek a fogalmak.

Ez azonban nem minden. A kérők úgy pusztították Odysseus vagyonát, hogy semmit viszonzásul nem adtak (*nēpoinoi*),¹⁷ holott régen nem ez volt a kérők *dikē*-je,¹⁸ vagyis nem *dikaiois* kéri a feleséget,¹⁹ tehát csakugyan az „adj, bár én nem adok” elvet alkalmazzák.

Persze, nem egyedül ők ilyenek. A királyoknak is az a *dikē*-je, hogy a megillető rész ellenére (*exaisimon*) tegyenek és beszéljenek.²⁰ Igaz. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a magatartás a költeményben véges-végig negatív értékelésű, a mű pozitív alakjai mind szembenállnak vele. Odysseus is egyebek között mint olyan király van értékelve, aki nem a királyok említett *dikē*-je szerint jár el, hanem tehát egy másik fajta *dikē* szerint, azoké szerint, akik a megillető résznek megfelelő dolgokat (*aisima*) cselekszenek. Ennek a *dikē*-nek és az ilyen tetteknek adnak az istenek becsületet.²¹ A kérők igazolására fel lehet esetleg hozni, hogy nem a saját ház-

¹⁵ Od. 20, 292–8; 16, 384–5.

¹⁶ *Kata moiran*: Od. 2, 251; *Mēd' aisima pinēi*: Od. 21, 294 (az értelem itt érezhető – amennyi neki való –, de itt is Odysseus kárára); ezen kívül egy Pénélopé szavaként kétszer ismételt sorban: 2, 100 = 24, 135, de a sor egyébként is ismétlődik: 3, 238, 19, 145. Ha a *dikē*, *dikaiois* csoportot is idevesszük, akkor is csak *rhēthenti dikaioi* említhető még, mely kétszer ismétlődik két kérés szavaiban: 18, 414; 20, 322.

¹⁷ Od. 1, 380 = 2, 145; 1, 160; 377 = 2, 142; 14, 377; 417; vö. 4, 695.

¹⁸ Od. 18, 275–80.

¹⁹ Od. 14, 90–1.

²⁰ Od. 4, 690–1. Hogy az ő részük, vagy a másik része ellenére, ez nem dönthető el egyértelműen, de nem is fontos. Mindenesetre, mint a következőkből látható (692) személyválogatók, részrehajlók.

²¹ Od. 14, 83–4.

népükkel szemben járnak el úgy, ahogy eljárnak, az idegennel szemben pedig nem köteleznek az együttműködés értékei. Csakhogy az Odysseiában éppen egy olyan közösség képe kezd kirajzolódni, mely nagyobb, mint az *oikos*, s az értékrendet erre kezdik alkalmazni. Odysseust aggasztja, hogy a kérők leölése megütközést kelt, mert ők a város védfalai,²² a tett tehát a nagyobb közösség szempontjából kifogásolható, s ebből a szempontból kifogásolható az is, hogy valaki e nagyobb közösségen belül a más házáat emészti.²³

Az értékrend tehát mindenki számára azonos, de nem mindenki egyformán értelmezi. Az egyik irányzat, mely az egyénre néz, a hangsúlyt a versengés értékei felé tolja el, de a versengésből csak az egyénnek van haszna, mert a versengés (kifelé) és az együttműködés (befeelé) összefüggése, és ezzel az adás kölcsönösségének kötelezettsége – éppen a csak az egyénre való tekintés miatt, minek folytán nincs „befeelé” – megszakadt. Megfigyelhető továbbá, legalább bizonyos esetekben, hogy az *areîē* megmutatása olyan területekre korlátozódik, melyek nem járnak az élet komoly kockáztatásával.²⁴ A másik irányzat ellenkezőleg, az *oikos*-hoz szabott értékrendet egy nagyobb közösség, a polis felé tágitja, a hangsúlyt az együttműködés értékei felé tolja, olyan mértékben, hogy az *areîē* megmutatásában a versengés bizonyos formáit is elveti.²⁵ A kategóriák azonosak, de az értelmezés és a súlypontok elhelyezése nem – mást jelent a *dikē* a királyoknak és mást Eumaiosnak – és az eltérő értelmezések más-más irányba vezetnek tovább: az Eumaios féle *dikē*-elfogás és a rabló-kalandor élet helyett a munkásélet megbecsülése majd a hésiodosi világképben és *areîē*-képzetben folytatódik; a polis érdekében való cselekvés, mint az igazi *areîē* lényege (és a csak-egyéni jelentőségű siker elutasítása) Tyrtaios ill. Xenphanés gondolatvilágában jelenik meg (akik természetesen megint más-más tevékenységet tartanak igazán közérdekűnek); az egyéni érdekre és élvezetre tekintő *timē*-elfogás Mimnermos költészetében.

Az értékeknek ebben a válságában és átértelmezésében az értékrendszer egy további elemének, a *kleos*-nak alakulása érdemel figyelmet. Ismét Eurymachos egy megnyilatkozásából kell kiindulni. Eurymachos tiltakozik az ellen, hogy a koldus is részt vegyen az íjversenyben. Nem mintha attól félne, hogy Pénélopé a koldushoz megy feleségül, hanem mert szégyenkeznek a férfiak és a nők szava miatt, ha a koldus győzne: ez a kérők számára gyalázat lenne.²⁶ Pénélopé azt válaszolja, hogy nem lehetnek a nép közt jóhírűek azok, akik egy „derék” ember házáat emésztik és *timē*-jét elveszik.²⁷

²² Od. 23, 121. A kifejezés a *herkos Achaiōn*-ra emlékeztet, csak míg ez esetben a hadra kelt sereg átmeneti közösség, a polis tartós.

²³ Od. 20, 171.

²⁴ Ez nemcsak a kérők esetében figyelhető meg, hanem, egészen más hangsúllyal, a phaiakok esetében is, vö. SZABÓ Á.: Homérosz világa. Bp. 1956, 326.

²⁵ Eumaios azokat, akik más földjére támadnak, és azt kirabolják, a kérőkhöz hasonló elvetemült embereknek tartja (Od. 14, 85–8), Kastór Hylakidész fia viszont egyáltalában nem helyteleníti az ilyesmit, ő inkább a rablóvállalkozásokban lelte kedvét (14, 222–31). A két szakasz egymásutjának jelentőségéhez vö. SZABÓ Á.: Az Odysseia-költő osztálytudatának kérdéséhez. AntTan 2 (1955) 3–6.

²⁶ Od. 21, 321–9.

²⁷ Od. 21, 331–3.

Itt megint azonos kategória kétféle tartalma jelenik meg. A kérők is félnek attól, hogy mit mondanak majd az emberek, és Pénélopé is arra hivatkozik, hogy rosszat lehet majd hallani róluk,²⁸ de a kérők nem attól félnek, amit Pénélopé tart a rossz hírűség alapjának: ez őket láthatólag nem zavarja.²⁹ A hírnév értelmezésében is megjelenik a kettősség. A kérők azt tartják rossz hírnek, dicstelenségnek, ha eredményük elmarad egy koldusé mögött, vagyis számukra a versengés értékei az értékek. Pénélopé válasza ezzel szemben az együttműködés értékei felé hajlik.

Mint számos más vonatkozásban tehát, az erkölcsi értékek vonatkozásában is az Odysseia az átmenet állapotát tükrözi: egy régi értékrend átértelmezését, egy eredetileg szűkebb körre szabott értékrend nagyobb körre való alkalmazásának első kísérleteit.

ZSIGMOND RITOÓK

BEMERKUNGEN ZUM SYSTEM DER MORALISCHEN WERTE IN DER ODYSSEE

Ein Dichter bringt seine Gedanken nicht nur durch Worte, sonder auch durch die Komposition zum Ausdruck. Odysseus beweist seine *arete* sowohl im Krieg als auch im Sport, die Freier nur im letzteren. Die Freier sind *hybrizantes*, was, in ihrem Fall eine *hyperbasie* und ein Fehlen der *aidos* ist: die Götter halten solche Leute in Auge. Die Freier erwähnen die Werte der Zusammenarbeit nur als es ihnen an den Hals geht (Od. 22, 45–59), während die Vertreter der Odysseus-Seite diese Werte oft erwähnen – und im Ganzen des Gedichtes sind sie als sympathisch dargestellt. Die Freier zehren das Gut des Odysseus *nēpoinoi*, obwohl früher nicht das die *dike* der Freier war. Könige verfahren ähnlich, nicht aber Odysseus. Die Freier verfahren freilich gegen den *oikos* eines anderen so, in der Odyssee erscheint aber schon das Bild einer größeren Gemeinde als der *oikos*, und das ursprünglich für den *oikos* gültige Wertsystem wird in diesem Sinn umgedeutet.

²⁸ A *dēmoio... phēmis* mindenkítől tiszteletben tartott tényező, Kastór Hylakidés fia épp úgy tart tőle, mint Pénélopé (14, 239; 16, 75; 19, 527).

²⁹ Adkinsnak igaza van, mikor úgy gondolja, hogy Eurymachos azt feltételezhetné: sikeresek vagyunk, tehát „derekak”, a kudarc volna a gyalázat: JHS 91, 1971, 6. A költő azonban nem ad feleletet Eurymachos ajkára, és nyilván nem ok nélkül: Pénélopé szavainak ez a része így cáfolatlan marad, a vita eldöntése a hallgatóra van bízva. Tekintettel arra azonban, hogy a kérőkkel szemben Pénélopé a rokonszenves fél, a költő ezzel a hallgatással azt sugallja, hogy neki van igaza.

A CLASSIS FLAVIA PANNONICA FELIRATA KEREPESRŐL

1986-ban Kerepesről – ma Kerepestarcsa (ld. a térképet) – három római kori kőemlék, közöttük egy feliratos oltárkő-töredék került a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹ A köveket Kerepes gótikus, eredetileg Szent Miklós – később Szent Anna – templomának 1907-ben történt lebontásakor a templomfalba beépítve találták.² Mindhárom darabot újra beépítették a Szabadság utca 215. sz. ház falába, majd mikor ezt az épületet 1979-ben elbontották, a kövek ismét napvilágra kerültek.

A mészkőből készült feliratos oltárkővet³ a másodlagos felhasználáskor négyfelé vághatták, reánk csak az elülső felső rész maradt. (2. kép) Felül az abacust lefaragták. A feliratos mezőt három oldalról sima léckeret veszi körül, a feliratnak csak az első három sora maradt meg. A betűk gondosan faragottak, a 3. sor betűinek alsó szélei kopottak. Az oltárkő megmaradt magassága 64, szélessége 61, vastagsága 20 cm. A betűk magassága 7 cm. A megmaradt felirat olvasása és javasolt kiegészítése (3. kép):

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Nep(tuno)
uex(illationes) Cl(assis) F(laviae Pan(nonicae)
q(uae) sint in S(armatia) et
[M(arcomannia?) s(ub) c(ura)]...*

A 3. sor végén az S betű után a részben lekopott betűmaradvány minden bizonnyal egy ET ligatura része lehet. A Q betű alsó szára ugyancsak teljesen lekopott, a szöveg értelmezésénél azonban csak ez a betű jöhet számításba.

A 3. sor és a szöveg további kiegészítésénél a *uex(illationes)* megjelölésből kell kiindulnunk. A kifejezés arra utal, hogy a dunai flotta egységei ebben az időben különleges feladatot láttak el. Vagy valamilyen jelentősebb közmunka elvégzésére – pl. út- vagy hídépítés, építőanyag szállítása stb. – vagy valamilyen hadjáratra váltak ki egységükből.⁴ Ezeket a részlegeket általában a provincián kívüli feladatokra, első-

¹ A leletekre Mihalik Mihály hívta fel Horváth Lajosnak, a Pest megyei levéltár tudományos kutatójának a figyelmét, aki értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot. A kőemlékek Gróf Istvánnál, a Szabadság út 215. sz. ház tulajdonosánál voltak, aki azokat a múzeumnak ajándékozta. Fáradozásukat és szívességüket ezúton is köszönjük.

² A másik két kőemlék: Sírkert mészkőből faragott sarokkövének töredéke. Előlapján kantharoszról kinövő szőlőinda (ltsz: MNM 86.31.2.). Feliratos sírtábla felső, középső része néhány betűvel (ltsz: 86.31.1.). A templomra: Pest megye műemlékei I. Bp. 1958, 447.

³ MNM ltsz: 86.31.3.

⁴ R. SAXER: Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian. Epigraphische Studien 1. Köln-Graz 1967, 3–4 és 123–125; A. NEUMANN: Vexillatio. RE II/16 Hb. Stuttgart 1958 Sp. 2242–46.

sorban hadjáratok alkalmával szervezték meg és vették igénybe. Így a *q(uae) sunt in S et...* formula S betűje csakis egy provinciára vonatkozhat, mintahogy az a katonai diplomákon⁵ és más esetben⁶ is megfigyelhető. Mivel szövegünk a dunai flotta vexillatioit említi, az S betűnek Sarmatia-ra való kiegészítése látszik egyedül reálisnak és kézenfekvőnek.⁷ Ennek megfelelően az *et* után a hiányzó 4. sor elején a *M(arco-mannia)* kiegészítésre kell gondolnunk. A hiányzó 4. és további sorokban a hasonló feliratok alapján a *s(ub) c(ura)* és a parancsnok – *praef(ectus)* vagy *p(rae)p(ositus)*⁸ – neve és a *u(otum) s(oluerunt) l(ibens) m(erito)* formula következhetett.

Az oltárkövet a dunai flotta, a *Classis Flavia Pannonica* vexillatioi állították. A dunai flottáról a legkorábbi híradást i. sz. 50-ből Tacitusnál olvashatjuk: „... *ad classem in Danubio opperientem perfugit...*” (t. i. Vannius; *Ann.* XII 30.). A kutatás feltételezi, hogy már Augustus korában fennállt a dunai flotta, a *Flavia* jelző már minden bizonnyal a Flavius-kori újjászervezésre utal.⁹ Ekkor, a pannoniai dunai limes, s különösen az auxiliáris táborok kiépítésével¹⁰ kerülhetett sor a flotta átszervezésére, megerősítésére és az állandó állomáshelyeinek kiépítésére. Ez utóbbiakra első-sorban későantik adatok állnak rendelkezésünkre.

A Notitia Dignitatum felsorolása szerint, az akkor már *Classis Histrica*-nak nevezett dunai flotta állomáshelyei a pannoniai tartományokban Mursa (occ. XXXIII 52), Florentia (occ. XXXIII 58) és Carnuntum, illetve Vindobona (occ. XXXIV 28) voltak. További két hajós egység állomásozott még Carnuntumban (occ. XXXIV 26) és Arrabonában (occ. XXXIV 27).¹¹ A Notitia a dunai flottán kívül a Száva mellett a *Classis I Flavia Augusta* Sirmiumban (occ. XXXII 50), a *Classis II Flavia Augusta* Graiumban (occ. XXXII 51), a *Classis I Pannonica* Servitiumban (occ. XXXII 55) és a *Classis II Pannonica* Sisciában (occ. XXXII 56) állomásozó egységét sorolja még fel.¹²

A Notitia Dignitatum adatain kívül elsősorban a korábbi időkben a feliratos anyag és a téglabélyegek adnak tájékoztatást a hajóhad állomáshelyeire. A kutatás szerint Aquincum, mint légió tábor és tartományi székhely ugyancsak rendelkezett flottaegységgel. Erre utalnak egyébként az előkerült leletek is. A feliratos emlékek alapján Csillaghegy táján, ahol két flottakatonai felirata került elő¹³, és a Mar-

⁵ Vö.: CIL XVI passim; M. M. ROXAN: Roman military diplomas 1954–1977. London 1978.

⁶ Pl. DESSAU: ILS 9200: *nationes quae sunt in Mauretania*.

⁷ Más, „S” betűvel kezdődő tartományra – pl. Sziciliára, Szíriára, Szardíniára a távolság, Scythia minorra, Saviára, Sequaniára pedig a keltezés miatt – aligha gondolhatunk.

⁸ R. SAXER: i. m. 121–122.

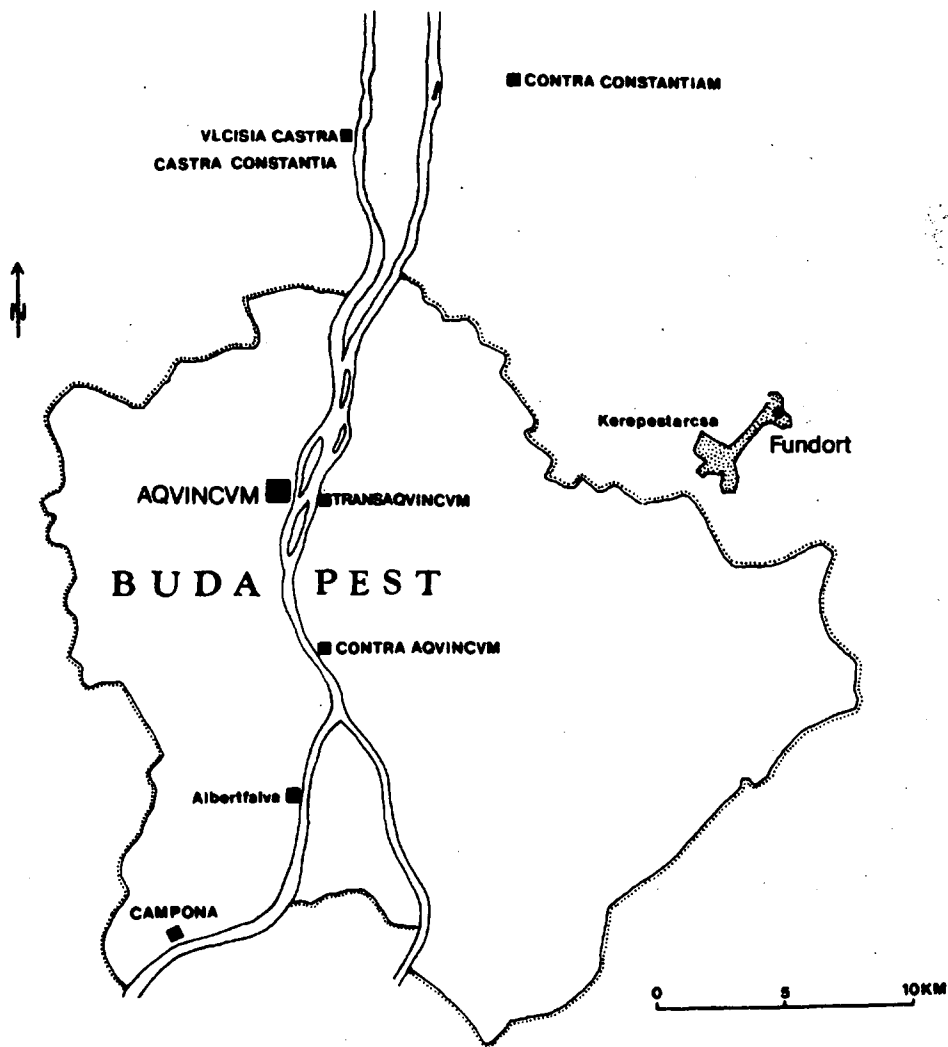
⁹ A dunai hajóhadra összefoglalóan: CH. G. STARR: The Roman Imperial Navy 31 B. C.–A. D. 324. Cambridge 1960, 132 és 138–141; A. MÓCSY: Pannonia. RE IX. Suppl. Stuttgart 1962, Sp. 624–625; E. SWOBODA: Carnuntum.⁴ Graz–Köln 1964, 42–43; D. KIENAST: Untersuchungen zu den Kriegsfлотten der römischen Kaiserzeit. Antiquitas I/13. Bonn 1966, 72; A. MÓCSY: Pannonia and Upper Moesia. London–Boston 1974, 45–47.

¹⁰ GABLER D.: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. Arch. Ért. 104 (1977) 145–174; A *Flavius* jelző korára: i. sz. 69-re teszi CH. G. STARR (i. m. 139), D. KIENAST szerint (i. m. 72) csak 92-ben jelenik meg először a csapat nevében.

¹¹ A *Classis Histrica* további egységei: *Not. dign.* or. XLI 38 (Moesia I) és or. XLII 42 (Dacia ripensis).

¹² A késői flottára: A MÓCSY: Pannonia, i. h. Sp. 625; CH. G. STARR: i. m. 140–141.

¹³ B. KUZSINSZKY: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Bp. 1934, Nr. 286–287; NAGY L.: Budapest története I/2. Bp. 1942, 464–465.

I·O·M·ET·NEP
V·X·C·L·F·P·AN
O·S·V·N·T·N·S·F

gitsziget északi felében, ahonnan a *Cl(assis) Pa(nnonica)* egyik katonájának a sírköve ismeretes,¹⁴ tételeznek fel egy-egy flottakikötőt.¹⁵ Aquincumot, mint a dunai flotta egyik állomáshelyét valószínűleg már az egész korai időkben számításba kell vennünk.¹⁶ A légióstábor kiépítésével az I. század végétől minden bizonnyal hajós részlege is volt a légiónak,¹⁷ mely elsősorban a barbarikum felé biztosította az összeköttetést, de a határfolyó forgalmát is ellenőrizte.¹⁸ A *Classis Flauia Pannonica* emléke egyébként a másik légióstáborból, Brigetióból is ismeretes,¹⁹ míg a Pátkán előkerült oltárkő állítója, a *Cl(assis) Flauia [Pannonica]* trierarcha-ja²⁰ feltehetően Aquincumban szolgált. A dunai flotta további feliratos emlékei Poetovióból,²¹ Sirmium közeléből és Emonából ismeretesek.²² A flotta bélyeges téglái több helyütt is – Zimony (Zemun), Újbán (Novi Banovce), Eszék (Osijek) – előkerültek.²³

A késői anyagból a Cirpi (Dunabogdány) táborában előkerült CFH (*Classis Flauia Histrica*) téglabélyeget,²⁴ valamint az alcsuti építési feliratot²⁵ kell megemlítenünk. Ez utóbbit a *milites Histrici praepositus*-a és biarchus-a állította. Mindketten feltehetően a legközelebbi Duna menti táborban, Aquincumban állomásozhattak.²⁶

A Kerepesről származó felirat eredeti felállítási helye minden bizonnyal Aquincum lehetett. A kő lelőhelyének földrajzi elhelyezkedése egyértelművé teszi, hogy a középkorban építőanyagként Aquincumból kerülhetett beépítési helyére, mely a Dunától 22 km-re keletre, már a barbarikum területén fekszik.

A feliratot, mely kétségtelenül hivatalos, katonai emlék, a legfőbb államistennek, Jupiter Optimus Maximusnak szentelték.²⁷ Mellette – flottaegységről lévén szó – Neptunusnak, a víz istenségének is szentelték emléküket.²⁸ Neptunust nemcsak a flották katonái²⁹ és a magasabb tisztségviselők,³⁰ de a kereskedők, így az aquincumi *optimum collegium negotiantium* tagjai is tisztelték.³¹ A kutatás Neptunusnak két szentélyét is feltételezi Aquincumban.³²

¹⁴ CIL III 6461. Lelőhelye a kolostorrom.

¹⁵ SZILÁGYI J.: Budapest története I/2. Bp. 1942, 492–493.

¹⁶ ALFÖLDI A.: Budapest története I/1. Bp. 1942, 267; SZILÁGYI J.: i. m. 487 és 489.

¹⁷ A. MÓCSY: Pannonia, i. h. 625.

¹⁸ A dunai flotta szerepére: A. OBERMAYER: Römerstadt Carnuntum. Wien–München 1967, 190–191.

¹⁹ CIL III 4319 = RIU 555.

²⁰ CIL III 10,343.

²¹ CIL III 4025.

²² CIL III 3223 és 14,354⁹.

²³ CIL III 10675; J. SZILÁGYI: Inscriptiones tegularum Pannonicarum. DissPann II/1. Bp. 1933, 84 (Zemun, Osijek, Novi Banovce); Vö. még: Tabula Imperii Romani. Blatt L 34 (Budapest 1968), 43 (Burgenae), 82 (Mursa), 110 (Taurunum).

²⁴ S. PAULOVICS: Il limes romano in Ungheria. Quaderni dell'Impero. Roma 1938, 10.

²⁵ CIL III 3370; NAGY L.: Szent István Emlékkönyv I. Bp. 1938, 66.

²⁶ Vö.: SZILÁGYI J.: Budapest története I/2. Bp. 1942, 515.

²⁷ A pannoni Jupiter-kultuszra: NAGY T.: Budapest története I/2. Bp. 1942, 405–408; G. ALFÖLDY: Geschichte der religiösen Lebens in Aquincum. ActaArchHung 13 (1961) passim; A. MÓCSY: Pannonia, Sp. 729–730; Uő: Pannonia and Upper Moesia, 250–251.

²⁸ A pannoni Neptunus-kultuszra: A. ALFÖLDY: i. m. 105; A. MÓCSY: Pannonia, Sp. 730; H. KENNER: Zwei Weihungen an Neptun. Röm. Gesch. Altertums. und Epigraphik. Arch. Epigr. Studien 1. Wien (1985) 315–325.

²⁹ CIL III 11,079 = RIU 284 (Bőnyréta), 3,662 = RIU 751 (Nyergesújfalu), 10,248 (Banoštor).

³⁰ CIL III 14,359²⁷ (Wien), 4,386 (Óbuda), 3,637 = RIU 800 (Piliscsév). Vö. még ALFÖLDY G. megállapításait, i. m. 105.

³¹ CIL III 10,430. A. MÓCSY: Pannonia and Upper Moesia, 125.

³² NAGY T.: Budapest története I/2 398.

A flotta hajósain kívül a kereskedelmi hajósok is nagy tiszteletben részesítették Neptunust. Nauportusban, ahol az Itália felől szárazföldi úton érkező árukat hajókra rakták,³³ Neptunusnak egy szentélye állt.³⁴ A másik fontos Száva-menti átrakó helyen, Emonában – ahol egy *collegium nauculariorum* is működött³⁵ – szintén kel- lő tiszteletben részesítették Neptunust.³⁶

A felirat keltezésére egyrészt a kidolgozásból, másrészt a történeti események- ből következtethetünk. A gondosan faragott betűk a III. század közepénél későbbi keltezést nem engednek meg. A kő állítási idejére a II. század, illetve a III. század el- ső fele jöhet számításba. Amennyiben – s ezt szinte biztosra vehetjük – az utolsó sor S betűje *S(armatia)*-ra egészítendő ki, elsősorban a nagyobb szarmata háborúk ide- jére gondolhatunk. Az S betűt követő ET ligatura után ebben az esetben csakis a *M(arcomannia)* kiegészítés jöhet számításba.

A javasolt kiegészítés alapján olyan korszakra vagy hadjáratra gondolhatunk, amikor római csapatok hosszabb ideig tartózkodtak az Alföldön és a Dunától északra, a Felvidék területén. A számításba jöhető kor véleményünk szerint első- sorban a II. század második felének, a nagy markomann-szarmata háborúknak az ideje. Bármint is vélekedünk a Historia Augusta idevonatkozó helyeiről – „... uoluit *Marcomanniam prouinciam etiam Sarmatiam facere et fecisset, nisi Auidius Cassius rebelasset ...*” (HA v. Marci 24, 5) és „*Triennio bellum postea cum Marcomannis, Her- munduris, Sarmatis, Quadis etiam egit et, si anno uno superfuit, prouincias ex his fe- cisset.*” (HA v. Marci 27, 10)³⁷ –, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Sar- matia és Marcomannia, mint a birodalom lehetséges provinciái csak ebben az eset- ben merülnek fel. Két jelentősebb hadjáratra kell gondolnunk, a 175. évre és a 179. évre.³⁸ Feliratunknak *in S(armatia) et /M(arcomannia)*]kiegészítése, mely azt je- lentené, hogy flottaegységeink a jelzett területeken állomásoztak volna, egyáltalán nem látszik valószínűtlennek. Ezt igazolja a trencségi (Trenčín) sziklafelirat,³⁹

³³ Strabón VII 5 2.

³⁴ CIL III 3,778.

³⁵ CIL III 10,771.

³⁶ CIL III 3,841, 10,765 és 13,400. További Neptunus-oltárkövek Pannoniából: CIL III 4,124 = RIU 291 (Zalaapáti) és 10,219 (Sirmium).

³⁷ Dio Cassius (LXXI, 33, 4) és Herodianus (I 5, 6) és a Historia Augusta idézett helyeinek értéke- lésére, valamint a tervezett új provinciák kérdésében eltérő véleményekre: ALFÖLDI A. i. m. 231 és 198–199. j.; J. DOBIAS: Rom und die Völker jenseits der mittleren Donau. Corolla Memoriae Erich Swoboda Dedicata. Graz–Köln 1966, 121–215; G. ALFÖLDY: Der Friedensschluß des Kaisers Commo- dus mit den Germanen. Historia 20 (1971) 93–109; a. MÓCSY: Pannonia and Upper Moesia, 183 és 193; Legutóbb: J. FITZ: Ti. Claudius Pompeianus und die geplante Provinz Sarmatia. Lebendige Alter- tumswissenschaft. Festgabe zur Vollendunges 70. Lebensjahres von Hermann Vetters. Wien 1985, 123–125.

³⁸ A 175., illetve a 179. évi hadjáratokra: ALFÖLDI A.: i. m. 198–201; NAGY T.: Budapest műemlékei I. Bp. 1962, 44–46; Uő.: Budapest története I. Bp. 1973, 98–100 és 180. (94. j.); J. DOBIAS: i. h.; A. MÓCSY: Pannonia and Upper Moesia, 190–191.

³⁹ CIL III 13,439 = ILS 9,122; T. KOLNIK: Ausgrabungen auf der römischen Stationen in Milanov- ce in den Jahren 1956–1957. Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava 1959, 27–29; J. DOBIAS: Nový nápis ze Zany (Diana Veteranorum) a rimský nápis na skále trenčinské. Listy Filologické 5 (1957) 195–196; R. SAXER: i. m. 39–40, Nr. 69. – Vö. még M. Valerius Maximianus feliratát Diana Veterano- rumból: H. G. PFLAUM: Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum). Lybi- ca 3 (1955) 134–154; AnnÉpigr. 1956 124; J. DOBIAS: i. m. 179–196; H. G. PFLAUM: Les carrières procura- tiennes équestres sous l'Haut Empire Romain. I. Paris 1960, 476–494, Nr. 181; R. SAXER: i. m. 37–39; Nr. 68.

melynek szövege – ... *exercitus qui Laugaricione sedit mil(ites) l(egionis) II < adiutricis> DCCCLV*... – is bizonyítja római csapatoknak a barbarikumban való állomásozását. Ugyanide sorolhatjuk Tiberius Plautius Felix Ferruntianus feliratát,⁴⁰ aki *praepositus vexil(lationis) leg(ionis) III Aug(ustae) apud Marcomannos* teljesített szolgálatot. Közismert Dio Cassius egyik adata,⁴¹ amelyben leírja, hogy a markomannok és kvádok követei panaszt emelnek Marcus Aureliusnál a területükön állomásozó nagy számú római katonaság miatt. Ebben a vonatkozásban természetesen nem szabad megfeledkeznünk a markomann-szarmata háborúk idejéből származó palánktáborokról sem, mint pl. Izsa-Leányvár⁴² Dél-Szlovákiában, vagy Alsó-Ausztriában Bernhardsthal,⁴³ Kollbrunn⁴⁴ és Plank am Kamp.⁴⁵ Hogy a két időpont – 175 és 179 – közül a mi feliratunk melyik hadjáratához köthető, nem dönthető el teljes biztonsággal.

A Marcus-oszlop ábrázolásai alapján a germánok és a szarmaták elleni hadjáratokban hajóegységek is résztvettek.⁴⁶ Ezek az egységek egyrészt a Dunán és a többi folyón való átkelést biztosították, másrészt utánpótlási és fogolyszállítási feladatokat láttak el. A dunai folyami flotta, a *Classis Flavia Pannonica* részlegeinek – vexillatioinak – részvétele a háborúban szükségszerű követelmény volt, s fontos szerepet játszhattak a hadjáratok sikeres lebonyolításában. A *classis vexillatio*inak a megszállt, illetve meghódított területeken való állomásozása a fentiek alapján természetesnek tűnik.

A feliratos töredékünket a dunai flotta vexillatioi állították a legfőbb államistennek, Jupiter Optimus Maximusnak és a víz istenségének, Neptunusnak. A fogadalmi felirat feltételezésünk szerint a Marcus Aurelius alatti markomann-szarmata háborúk idejéből való, s minden valószínűség szerint a 175. vagy 179. évi hadjáratokkal kapcsolatos. A felirat eredetileg Aquincumban állhatott, honnan a középkorban építőanyagként szállították a többi római kömlellyel együtt Kerepesre.

SÁNDOR SOPRONI

DIE INSCRIPT DER CLASSIS FLAVIA PANNONICA VON KEREPEŠ

1986 ist ein Inschriftfragment in Kerepes, 22 km von der Donau entfernt, schon im Gebiet des Barbarikums ans Tagelicht gekommen. Der Stein war mit anderen römischen Steindenkmälern in eine mittelalterliche Kirche sekundär eingemauert. Die dem Juppiter und Neptunus geweihte Inschrift wurde durch Vexillationen der Donauflotte – *q(uae) sunt in S(armatia) et l(M(arcomannia)...* –, wahrscheinlich in den siebziger Jahren des 2 Jh. aufgestellt.

⁴⁰ CIL VIII 619 (cf. 11,780) = ILS 2,747; H. G. PFLAUM: i. m. I. 539–541. Nr. 198. Vö. még R. SAXER megjegyzéseit (i. m. 42–43, Nr. 74).

⁴¹ Dio Cassius LXXI 20, 1–2.

⁴² Leányvárra legutóbb: K. KUZMOVÁ-J. RAJTÁR: Anfänge des Römerlagers in Iža. Archeologické rozhledy 38 (1986) 358–377.

⁴³ H. ADLER: Bernhardsthal. Fundberichte aus Österreich 17 (1978) 326–330; H. FRIESINGER: Römische Befestigungsbauten nördlich der Donau in Niederösterreich. Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters. Wien 1985, 258–259; Tabula Imperii Romani M 33. Praha 1986, 25.

⁴⁴ H. FRIESINGER: i. m. 258.

⁴⁵ H. FRIESINGER: i. h.

⁴⁶ E. PETERSEN-A. DOMASZEWSKY: Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom. München 1896. *Expediitio Germanica*: II, XIII, XXXIV. *Expediitio Sarmatica*: LXXXI. A flotta szerepére a hadjáratokban vö. még: R. SAXER: i. m. 38–39.

SZABÓ KÁLMÁN

TÖRTÉNELMI VALÓSÁG ÉS KÖLTŐI IGAZSÁG

Kaváfisz első Antonius-verse

„Történeti költő vagyok. Sose volnék képes regény, vagy színpadi mű írására, azonban 125 hangot érzek magamban, amely azt mondja, hogy tudnék történelmet írni.”¹ Ez a nyilatkozat, amelyet Kaváfisz már idős korában adott, kettős értelemben is reális önértékelésnek bizonyult. Nem csak a költő kanonizálta 154 versnek, de a példás igényességgel félretett, s csak 35 évvel Kaváfisz halála után publikált apokrif versek gyűjteményének² is fő színtere a régmúlt korok hellenizált Közel-Keletje, az érdekek és erőviszonyok alakulásának egy-egy kritikus, és a mindenkori jelen számára is oly tanulságos pillanatában. A parabolikus történelmi pillanatkép műfajával Kaváfisz egyúttal korszakos újítás szabadalmát jegyeztethette be a modern világirodalomban: a méreteiben és indíttatásában lírai, eszközeiben azonban kisépikus és drámai forma adekvát kifejezési móddá vált egy mélyen realista szemléletű, etikus töltésű gondolati költészet számára, amelyben az egyedi (az ábrázolt régi történelmi szituáció) az általános (az elvileg végtelen esetben megismétlődhető erkölcsi konfliktustípus) és a különös (a költő élménye, amely a legérettebb versekben teljesen háttérbe szorul) tökéletes esztétikai hatásmechanizmus-rendszert alkot.³

Kaváfisz sajátos világának középpontja Alexandria, éspedig – legalábbis kezdetben, az 1907-1912 közötti időszakban, az új műfaj kikristályosodásának éveiben – az Imperium Romanum részévé váló soketnikumú hellénisztikus Alexandria.⁴ Nem nehéz analógiát találnia ezzel a korról a levantei Buddenbrock-család sarjának, aki saját egyéni sorsának alakulásában érezte meg, mit is jelent a Hagenströ-

¹ Γ. ΛΕΧΩΝΙΤΗΣ: *Καβαφικά Αυτοσχόλια. Αλεξάνδρεια* 1942, 22.

² Κ. Π. ΚΑΒΆΦΗΣ: *Ανέκδοτα ποιήματα (1882-1922). Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη. Αθήνα* 1968.

³ Μűfajmeghatározási kísérletünk többértésűségével igyekszik meghaladni a korábbiakat (történelmi anekdota, miniatűr, drámai monológ, történelmi epizód), egyben szintetizálni is azokat az eredményeket, amelyeket a Kaváfisz-kutatás akár csak az utóbbi évtizedekben is elért. A műfaj lírai vonásait Τ. ΜΑΛΑΝΟΣ (*Ο ποιητής Κ. Π. Καβάφης. Αθήνα* 1957.³), epikus sajátosságait Σ. ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ (Κ. Π. Καβάφης. *Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα. Αθήνα* 1983), drámaiságát Στ. Μ. ΒΟΥΡΑ (Konsztantin Kavafisz és a görög múlt. In.: *Az alkotó kísérlet. Budapest* 1970, 41-83), etikusságát Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ = Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός. *Αθήνα* 1955²) tárta fel sokrétűen és meggyőzően. A kaváfiszi élményvilág meghatározó szerepét Ε. Κ. ΤΣΙΡΚΑΣ igazolta (*Ο Καβάφης και η εποχή του. Αθήνα* 1971²).

⁴ Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ: Κ. Π. Καβάφης – Θ. Σ. Ελιοι παράλληλοι és Ακόμα λίγο για τον Αλεξανδρινό. In.: *Δοκίμεις. Ι. Αθήνα* 1962, 250-260, Ε. ΚΕΕΛΕΥ: *Η Καβαφική Αλεξάνδρεια. Εξέλιξη ενός μύθου. Αθήνα* 1979.

mők felülkerekedése az angol gyarmatosítás áldozatává vált Egyiptom görög kolóniájában, azaz az átmenet a szabadversenyos kapitalizmusból az imperializmus korszakába. Az sem véletlen, hogy a forgandó sors korszakos példáját, Plutarkhosz és Dio Cassius műveit⁵ is gondosan tanulmányozva, a triumvir Marcus Antoniusban leli meg, akinek végzete ezernyi szállal fűződik a költő szeretve gyűlölt városához, amelyben 31 éven át egy állami közmunkaügyi hivatal szerény javadalmazású tisztviselője. Antonius később is, a húszas évek közepén visszatér egy-egy említés erejéig, két tipikus forgandóság-versben, amely az actiumi csata idején játszódik: a *Krisztus előtt 31-ben Alexandriában* (1924) és az *Egy kisázsiai községben* (1926) azonban már sokkal inkább a húszas évek kortárs görög valóságának áttételes – Kaváfisznál saját kora mindig áttételesen szűrődik be – tükröződése: a vesztt kisázsiai háború, majd az azt követő belső válság, a királyság és köztársaság, a diktatúra és liberális demokrácia váltakozásának ihletését érhetjük nyomon. Valójában Antonius három Kaváfisz-versnek igazán szereplője: míg azonban az 1910-ben írott *Elhagyja az isten Antonius* és az 1912-ben keletkezett *Alexandriai királyok* a kanonizált életmű kiemelkedő darabjaként közismert, addig az első Antonius-verset a költő nem tartotta méltónak a publikálásra, így 1968-ig kiadatlan maradt. Ismerkedjünk meg legelőször magával az 1907 júniusában írott verssel, amely az *Antonius vége* címet viseli.⁶

Amint meghallotta, hogy a nők már siratják,
és balsorsa miatt keservesen gyászolja
keleties gesztusokkal az úrnő
s a szolgálók hada, barbárul törve a görög szót,
lelke mélyén a büszkeség feléledt,
megcsömörlött itáliai vére,
és idegennek és közömbösnek tűnt
mindaz, amit eddig vakon imádozt
– egész tobzódó alexandriai élete –,
és így szólt: Ne sirassák. Nem való ez.
Ám úgy illik, hogy magasztalják inkább,
mert igazán nagy volt az ő hatalma,
és része volt annyi meg annyi jóban.
S ha elbukott is, mégsem szégyenült meg,
hisz római, ki őt, a római, legyőzte.

Teljesen meddő vita azon tűnődni, vajon a shakespeare-i Antonius és Kleopátra IV. felv. 15. színe, vagy a plutarkhoszi Antonius-életrajz 77. caputja-e a közvetlen irodalmi forrás.⁷ Tudjuk, Kaváfisz mindkét műből merített. Sokkal tanulságosabb a plutarkhoszi opus 75. ill. 54. caputjából kiinduló 1910-es ill. 1912-es Antonius-versekkel való egybevetés. Az első versben Kaváfisz még szorosan tapad forrásához:

⁵ Utóbbira adatot a kéziratoss Kaváfisz-hagyatékából Γ. Π. ΣΑΒΒΙΑΗΣ idézett: *Διαβάζοντας τρία „σχολικά” ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη. Φιλολόγος* 11-12/1977, 186, ahol a költő az Alexandriai királyok keletkezéstörténetéhez fűz kommentárt.

⁶ A verset, valamint a tanulmány valamennyi Kaváfisz-idézetét a szerző fordította.

⁷ Γ. Π. ΣΑΒΒΙΑΗΣ, i.m. 189; Σ. ΙΑΙΝΕΚΑΓΙΑ, i.m. 141.

az első három és fél valamint az utolsó hat sor a plutarkhoszi hely parafrázisa, az Elhagyja az isten Antoniust már csak a kiinduló kép három sorában plutarkhoszi, a folytatás teljesen szuverén sztoikus monológ, az Alexandriai királyok soraiban pedig a költő kifejezetten megrostálja a forrás információit: csak a később tragikus sorú Kleopátra-fiakra koncentrálna, s cseppet sem érdekli, mi Rómában a vélemény a többszörös koronázás teatrális gesztusáról, kizárólag az alexandriai plebs tömeghangulata – s általában az emberek manipulálhatóságának örök problémája – foglalkoztatja.⁸

Maga Antonius alakja is jelentős funkcióváltáson esik át. Az első, már újszerűen, költőszóval, *in medias res* indított, tömör, kellő sűrítésű, ámde nem igazán megragadó ellentmondású, nem igazán csattanóra kihegyezett versben kétségtelenül főszereplő. A problematika – gyengeségeinken akár *post festa* is erőt vennünk, legalábbis a tagadásukig eljutnunk⁹ – kifejtése még nem igazán kaváfszi, kissé didaktikus.¹⁰ Az Elhagyja az isten Antoniust-ban a triumvir személye és sorsa szimbólummá szublimálódik, s a vers azért válik megragadó erejűvé, mivel teljes az egyedi, az általános és a különös egysége: korszakot nyit és zár a kaváfszi pályán, az *Ithakával* (1910) együtt a parainetikus filozófiai versektől az anekdotikusabb miniatűrökhöz vezet át. Végül az Alexandriai királyokban Antonius név szerint nem említődik, árnyéka azonban jelen van: mint a tragikomikus esemény kezdeményezője, kimondatlanul is itt a történelmi közmorál szerint könnyűnek találhatik.

Korántsem érdektelen az első Antonius-vers középső, „képzelt” része az egész kaváfszi pálya és szellemiség megítélésében sem. A görög nyelv barbár módra törése később is többször előforduló fontos motívum: itt még csak színező elem, nem az alkalmazkodókészség problematikájának gondolati morféma. Antonius „italiai” jelzője, görögül *ιταλικός*, az ismert kaváfszi programnyilatkozatra rímel: „Nem vagyok hellén, hanem hellénikus. Vigyázat: nem hellén, nem is hellénizáló, hanem hellénikus”¹¹ Tágabb görögöségsményt fejez ki ez a szárazföldi Hellász kultúrkörére alapozott hazafiságmodellnél, mindazonáltal görög identitás ez is, több a filhellénségénél, és nemzeti, de nem nacionalista tudat.

Az Antonius vége i.e. 30. augusztus 1-én, a halált megelőző pillanatban, de már a bukás után mutatja főhősét. Az Elhagyja az isten Antoniust július 31-ről augusztus 1-re virradó éjszaka játszódik, közvetlenül a bukást jelentő csata előtt, de a vereség biztos tudatában, míg az Alexandriai királyok i.e. 34-ben, jóval a bukás előtt, de arra is utalva. Ha a korábban elmondottak során a történelmi tematika keretében lezajló költői ítéletalkotás folyamatába pillanthattunk bele, úgy az összevetés újabb szempontja a műfaj pillanatkép-jellegének nem elhanyagolható összefüggését veti fel. Kaváfsz az 1900-as évek közepétől majd egy évtizeden át kísérletezik a nagy személyiségek bukása körüli csomópontok művészi megragadásának variánsaival. Két

⁸ Γ. Π. ΣΑΒΒΙΑΗΣ, i. m. 186; CH. M. BOWRA, i. m. 56-57.

⁹ Rokont az alapgondolata *Kóosztasz Várnalisz* Szókratész igazi védőbeszéde című művének, már elkötelezett szocialista alapállásból. Várnalisz a kérdéses Kaváfsz-verset műve írásakor nem ismerhette.

¹⁰ Itt konkrétan helyén való CH. M. BOWRA (i. m. 47-40.) véleményünk szerint egészében sommás kritikája, amellyel a korai parainetikus parabolákat, így a Thermopülai-t is illette. A nagy korai filozófiai parabolák megoldása ugyan valóban kevésbé modern, mint a későbbi narratív paraboláké, ez azonban nem tekinthető esztétikai minőségük negatívumának.

alaptípust alakít ki: a bukás előtti, illetve a bukás utáni szituációét. Az előbbire példa a *Március idusa* (1911), a *Theodotosz* (1915), a *Nero határideje* (1918), az utóbbira a *Démétriosz király* (1906, illetve *A magnésziai csata* (1915). Szemmel látható, hogy a tragikus ironia számára a bukás előtt-típusú szituáció a kedvezőbb, az illúzió és valóság közötti feszültség itt fokozható igazán. Ha összevetjük a felsorolt példákat, foknyi esztétikai különbséget találunk a két típus legjobb darabjai között is. S bár nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy Kaváfisz közvetlenül nem reagál kora eseményeire, tudjuk mennyire éles szemmel kíséri mindazt, ami körülötte zajlik, hogy a tízes években a Balkán-háborúk és a világháború győzelmes görög csatáit követő eufóriás hullámot az egész hellászi közhangulatban. Mintegy mindennek józan ellenpontozása azoknak az illúzióromboló verseknek sora, amelyeken a *μνδὲν ἄγαν*-t fel nem ismerő hősök gyanútlanul indulnak el végzetük felé. Ismételjük, nagyon közvetett módon, a rajongásig szeretett görögség sorsának alakulásáért érzett őszinte aggodalom süt át a látszólag szenvtelen sorokon.

Az egyedít Kaváfisz korántsem kizárólagosan a nagy történelmi személyiségben találja meg. Költészetének kikristályosodásával párhuzamosan jelennek meg egyre gyakrabban előbb a nagy fordulópontok szürke mellékszereplői, az esendő, szánandó, vagy szigorúbban megítélt politikus- illetve művészporthék, később már teljesen képzelt alakok formájában, az általánost azonban mindig kifejezve, s a költő egyéni véleményét egyre inkább elrejtve, azaz rövidre zárva az áramkört az egyedi és az általános között. Jellegzetes korai kísérlet, és ismét antik minta transzformálásának példája az *Amikor az ör meglátta a Fényt* (1900) című apokrif vers¹², amely az aiszkhüloszi Agamemnón nyitómonológjának nyomvonalán indul, hogy előre vetítve a készülő tragédia utáni állapotot, közvetlen morális tanulság levonásába torkollik:

S mégsem téveszthet meg
a Nélkülözhetetlen, Egyedülálló, Óriás.
És nélkülözhetetlen, egyedülálló, óriás
mindig nyomban akad, ha kell, valaki más.

A történelem mellékszereplője itt a főhős – évtizedekkel később Ritszosz epikó-lírai nagymonológjainak válik ez valóságos programjává. A parainézis és a narráció művészi módszerének ötvözésén munkálkodik ebben a miniatűrben is Kaváfisz, félsikerrel. A három Antonius-vers nem kevésbé vallomástévő, arra utalva, hogy gyötrelmes az út, és visszaesések kísérik, amelyen Kaváfisz elszakad az első nagy parabolák – *A barbárokra várva* (1904), *Thermopülai* (1903) – parainétikus hangvételeitől, és harmadik személyre váltva (illetve egy-egy kisember portréjában majd első személyre) a szikárabb narráció sűrített feszültségű, modernebb ábrázolási módját választja, csiszolja, tökéletesíti. Az első Antonius-vers is a narratív megoldás kísérleti műhelydarabja. Nem igazán sikeres, egy fokkal érzelmesebb annál, amelyet az önmagához szigorú költő optimálisnak találhat. Az Elhagyja az isten Antoniust majd az egyik utolsó nagy parainézis lesz, kompromisszum, de épp ezáltal remekmű, mert tartalom és forma így felel meg igazán egymásnak, s a végzetet

¹¹ T. ΜΑΛΑΝΟΣ, i.m. 221; Γ. ΣΕΦΕΡΗΣ, i.m. 258.

¹² Jelentőségét fontos érvekkel támasztja alá Σ. ΙΑΙΝΕΚΑΓΙΑ, i.m. 90.

emelt fővel fogadó magatartás méltósága így fejeződik ki nagy erővel. Az Alexandriai királyok viszont már a frontáttörés tanúságtétele, a tragikus ironia egyik első mesterdarabja, a szigorú narráció keretei között. Tanulság itt is van, nem is kevés, nem is kicsiny horderejű, de a költő a zárósorokban csak a közvetlen, az adott történeti szituációból fakadó tanulság levonását végzi el, az egyetemesebbet puritán módon – most is költői képek híján, az események, helyzetek látszólag hanyag egymásra halmozásával, valójában tudatos összeillesztésével – csíholja ki az asszociációra képes befogadóból. Parabola ez is, történelmi eseményből leszűrt, egyetlen fókuszba sűrített „ellentétek keresztezési pontja”, egyszóval igazság, más szóval költészet, az asszociációs mechanizmust a gondolkodás folyamatában korszakos módon rövidre zárt áramkörrel működtető, s mégis jelentős intellektuális energiát megmozgató folyamat, amely erőteljesen és híven tárja eléink az ebben az igazságban is megtestesülő valóságot.

KÁLMÁN SZABÓ

RÉALITÉ HISTORIQUE ET VÉRITÉ POÉTIQUE

La premier poème de Cavafy sur Antoine

Marc Antoine, le triumvire est le protagoniste même dans trois poèmes de Cavafy. L'analyse de ces trois poèmes nous approche de la vue plus exacte de la genèse de l'historique image-minute parabolique, qui est le genre caractéristique de Cavafy. À côté de „Le dieux abandonne Antoine” (1910) et „Les rois Alexandrins” (1912), le poème apokrif „La fin d'Antoine” (1907) a reçu moins d'attention. Il est incontestable que dans ce poème, Cavafy est plus étroitement lié à la source plutarquiste, il parle d'une manière plutôt didactique, sur un ton trop sentimental. En montrant son protagoniste après le moment de la chute, il ne crée pas une situation suffisamment tendue. Toutefois, on peut déjà remarquer dans ce poème la formulation dense du poète et la première apparition de nombreux motifs, devenant importants plus tard. Cavafy fait une tentative de changer la forme parainétique contre la narration ayant plus de tension qui devient dans quelques années un des traits principaux de sa lyre.

**MEGYJEGYZÉSEK A MAGYARORSZÁGI NÉPVÁNDORLÁSKOR
GÖRÖG-LATIN KÚTFŐINEK FELDOLGOZÁSÁHOZ
A „MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE” 1984-BEN MEGJELENT
ELSŐ KÖTETÉNEK AZ OLVASÁSA KAPCSÁN**

A szerkesztő bizottságtól neki juttatott ívterjedelmet Bóna István egészében méretarányosan használta fel. Nem tudnám bármelyik fejezetéről szubjektivitás kockázata nélkül azt mondani, hogy a rendelkezésre álló források mennyiségével és a tárgykör történelmi jelentőségével összevetve aránytalanul hosszúra vagy rövidre sikerült volna. Maga a fejezetbeosztás is összhangban van a magyar föld V-IX. századi történelmének eseményrendjével, illetőleg a róla valló kútfőanyag kínálta ismereteink mennyiségével és súlyával.

Nemcsak a Bóna írta fejezeteknek, hanem az egész tíz kötetes magyar történelemnek (és a vele párhuzamosan nyomdába kerülő várostörténeti monográfiáknak) is egyik komoly problémája, hogy milyen előképzettségű olvasóközönséggel számoljanak a szerzők. Mert az nem lehet kétséges, hogy az ilyenféle vállalkozás nem indulhat ki abból, hogy pusztán szakmabeliek veszik majd kézbe a köteteket; ellenkezőleg, feltétlenül úgy kell írniok a munkatársaknak, hogy szélesebb közönség is érthesse őket. De milyen széles körű olvasótáborra legyenek tekintettel? Nyolc általános iskolai osztályt végzettek? Ez aligha járható út, különösen a távoli ókor, középkor és korai újkor tárgyalásánál, ahol rengeteg fogalom, terminus technicus s más egyéb volna mellőzendő vagy külön megmagyarázandó. Érettségizettek lebegjenek leendő olvasókként a szerzők szeme előtt? Az új- és legújabb kori fejezeteknél ez talán nem okozna fejtörést. De a magyar honfoglalás előtti idők ábrázolása esetében? Hiszen itt a nép-, a hely- és a személynevek mind-mind idegenek, s a terminus technicusok egy részének egyáltalán nincs közérthető magyar megfelelője. Mond-e tehát valami megfoghatót Arkadiopolisz hun kézre kerülésének az említése (270. old.), ha elmarad a magyarázat, miszerint ez a bizánci város a mai törökországi Lüleburgaz elődje? Vagy tapad-e valami világos képzet „az arianus ’tévhit’” fogalmához a kötet (299. old.) nem szakember olvasójában? Megfogható lesz-e az átlagolvasó számára a népvándorlaskori fejezetben (296), hogy mennyit ért az az arany statér, amelyet a gepidák a Dunán való átszállítás fejében kértek a bizánci kalandozásból zsákmánnyal megtérő szlávoktól? S azonos természetű kérdés vetődik fel az emberben, mikor a könyv 271. oldala keletrómai fontban közli a Bizánc részéről a hunoknak fizetett évi aranyadó összegét, és solidusban azt a váltáságpénzt, amelyet a császár a hadifoglyokért adott. Bóna István általában gondosan igyekszik tekintettel lenni a szélesebb olvasó közönségre, de mint az előzőleg kira-

gadott példák mutatják, még így is érzékelhető nála a tízkötetes magyar történelem vállalkozásának egyik legneuralgikusabb kérdése: kiknek szól a munka?

Amiben Bóna István alighanem egyedül áll a mai java korú hazai kutató nemzedék tagjai között, az a népvándorláskor írásos történeti kútfőinek és tárgyi emlékeinek az egyidejű igen kiterjedt ismerete, a megalapozott képesség a két forráscsoport összehangolt vállaltására. Különösen a Közép-Duna-medence V–IX. századi népei életmódjának, gazdálkodásának és részben társadalmi szerkezetének az ábrázolásánál érezzük ennek a széles körű tudományos tájékozottságnak a gyümölcsöző voltát. Kiragadott példaként említhetem ebben az összefüggésben a 331. oldalt, ahol egyfelől az írott források vallomását a középső avarokori bevándorlásról, az avaroknak juttatott bizánci aranyról és a fogságba hurcolt keletrómai kézművesekről, másfelől a dunaiújvárosi avar telepmaradványok, az aranygazdag avarokori temetkezések és az avar földi ötvössírok tanulságait szintetizálja a szerző, s ezzel meghatványozza a külön-külön jóval kevessebbet mondó archeológiai és filológiai tényanyag információs értékét.

Persze, ami egyes esetekben javára válik a történelmi összkép megrajzolásának, ugyanaz máskor akarva, nem akarva ellenkező irányba hathat. A tudományos munka megállíthatatlan specializálódásának a folyamata nemcsak a természettudományok, hanem a társadalomtudományok körében is azt eredményezi, hogy („a polihistorok kora lejárt” jelszó igazának a folytatásaként) egyre specifikusabb, egyre szűkebb tudományterületen tehet csak tökéletes kompetenciára szert egy-egy kutató – ha egyébként nem, egyszerűen azért, mert a szakirodalom terjedelme a különböző részdiszciplínákra vonatkozóan évről évre rohamosan növekszik, ugyanakkor a napok 24 órásk maradnak, s így egyre körülhatároltabbá válik az a szakterület, amelynek kutatási eredményeit és irányait kellő teljességgel képes áttekinteni egyetlen tudós, legyen bár mégoly munkabíró és szorgalmas. S a túl sokra vállalkozás buktatóin túl még egy körülmény ártó befolyását gyanítom. Az tudniillik a benyomásom, hogy a szerzőnek a kéziratot túlságosan rövid idő alatt kellett tető alá hoznia (függetlenül attól, hogy a nyomdába adás azután hosszadalmasan elhúzódott). Az ebből fakadó sietség is hozzájárulhatott olyan pontatlanságok felbukkanásához, amelyek az írott források és szakirodalmuk nyugodtabb utánjárásal való értékesítése esetén bizonyosan nem jelentkeznének a munkában.

Mert most már, ha másért nem, egy esetleges új kiadás korrekcióit elősegítendő, rá kell térnem arra, ami a „bírálat” fogalmának elengedhetetlen részét alkotja értelmező kézi szótárunk alábbi meghatározása szerint: „bíral... Értékelő ítéletet nyilvánít... különösen a hibákra rámutatva”. A nyíregyházi tanárképző főiskola bírálatra kért fel. S én ezt, legalábbis az írott forrásokból származó anyag értékelését illetően, elvállaltam¹. Ezzel vállaltam a hibákra való rámutatás hálátlan feladatát is.

¹ A Bessenyei György Tanárképző Főiskola főigazgatója, dr. Cserenyák László tanszékvezető főiskolai tanár 1985. szept. 27-én a következő megisztelő felkéréssel keresett meg levélben: „engedje meg felkérnem, hogy Bóna István: A népvándorlás- és a korai középkor története Magyarországon (Magyarország története I., Bp. 1984.) c. munkájáról bírálatot írni és azt a vita alkalmával 25-30 percben elmondani... szíveskedjék.” Miután a szegedi egyetemi Történész Kör kívánságára (Róna-Tas András professzor és Fodor István docens társaságában) már korábban foglalkoztam a kérdéses kötet kompetenciám körébe tartozó részének a méltatásával, a nyíregyházi kérésre igenlő választ adtam. Tettem ezt a következő megszorítással: „bírálatom csak az írott források felhasználásával kapcsolatos lehet; a tárgyi emlékek régészeti vonatkozású anyagának az értékelésére nem érezhetem magam kompetensnek”. Bírálatomat a Magyarország története I. kötetének nyíregyházi tanárképző főiskolai vitáján 1985. nov. 15-én elmondottam. Az elhangzottakat jelentéktelen áttüzlálással és néhány lábjegyzet csatolásával jelen közleményben adom.

A 296. oldal olvasója úgy vélhetné: előbb („539 után” valamikor) szállították a bizánci kalandozásból zsákmánnyal hazatérő szlávokat fejenként 1 arany statérért a Dunán át a gepidák, s csak ez után, 550-ben szabadították a balkáni provinciákra kutrigur szövetségeseiket. A valóságban a jelzett szláv vállalkozás nem a kutrigur támadás előtt, hanem azt követően történt².

„A keletrómaiaktól küldött herul segítség fegyverszünetre kényszerítette Turisind gepida királyt (547 körül)” olvassuk Bónánál (296). A valóságban a gepidákkal szövetséges herulokat megvervén kényszerítették a keletrómaiak harcias terveinek feladására Turisindet; a bizánci oldalon álló kevés herulnak vagy semmi szerep nem jutott ebben a vállalkozásban (Prokopios legalábbis hallgat szereplésükről)³, vagy éppen a herul segédcsapatnak jelentéktelen lehetett a befolyása az események alakulására a császáriak oldalán (a több mint 10 000 főnyi keletrómai reguláris sereg mellett az 1500 főt számláló herul egység súlya elenyésző volt).

567-ben a gepidák az avarokkal is, a longobardokkal is vesztes ütközetet vívtak. Ám a számomra ismert források csak a longobardokkal (nem pedig az avarokkal!) lefolyt csatájukhoz kapcsolják Kunimund gepida királyt elestét⁴, amit a tárgyalat kötet (308) mintha az avar-gepida összecsapáshoz kötne.

A kötet 312. oldala 567-hez kapcsolja a türkök fenyegetőzését, hogy lovaik patájával tiporják le az avarokat, mint szökött szolgáikat. A valóságban Menandros Protéktór bizánci történetíró közel egy évtizeddel későbbi követségjárás-elbeszélésében szól Turxantos türk fejedelem ilyen fenyegetőzéséről⁵.

567-ben (vagy éppen ezt megelőzően) közvetlen türk fenyegetésnek az Al-Duna táján még aligha voltak kitéve az avarok (mint a 312. old. mondja). Hiszen Menandros Protéktór elbeszélése Zémarchos követségjárásáról azt mutatja, hogy a jóval keletebbre lakó alán király még 570 táján sem hódolt a türköknek (szigorúan lefegyvereztette a türk kagán embereit, mielőtt színe elé bocsátotta volna őket).⁶

Theophylaktos Simokattés elbeszélésében a harminc nap az előzőleg megvert avar kagán új sereggyűjtésének az időtartamára vonatkozik⁷, nem pedig a bizánci sereg előrenyomulásának az időtartamára, mint a kötet 314. oldala értelmezni látszik a passzust, Priskos bizánci hadvezér tiszai offenzívájáról szólva.

² Procopius, *De bello Gothico* (= b. G.) IV 18, 12-18 (a kutrigurok betörése), 25, 1-6 (a szláv kalandozás). A két eseményt különböző szerzők különféleképpen datálják, de a kútfőnek az események sorrendjére vonatkozó információját, miszerint a kutrigurok hadmenete megelőzte a szlávokét, joggal tette mindenki magáévá. Lásd például L. SCHMIDT: *Die Ostgermanen*, München 1941 (Nachdruck 1969), 538; E. STEIN: *Histoire du Bas-Empire II.*, Paris 1949, 532-534; P. LAKATOS: *Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden* (Opuscula Byzantina II.), Szeged 1973, 80-81; L. WALDMÜLLER: *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern*, Amsterdam 1976, 45-47.

³ Procopius, b. G. III 34, 40-45 (cf. II 15, 27-36). Vö. L. SCHMIDT, i. m. 554-555; E. STEIN, i. m. II 530-531; P. LAKATOS, i. m. 77-78 (vö. 74).

⁴ Az összes releváns kútfőt idézi P. LAKATOS, i. m. 89-90. Alboin longobard királyt készítetett az elesett Kunimund koponyájából serleget (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* I 27).

⁵ Excerpta de legationibus (Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta I.). Edidit C. DE BOOR, Berolini 1903, p. 206, 1-3; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai* 21. §.; *Archaeológiai Értesítő* (=AÉ) 106 (1979) 233-234.

⁶ Menander Protector: *Excerpta de legationibus*, ed. C. DE BOOR, p. 453, 26-30. Első ízben egy az 576. évről szóló forráshely (Men. Prot.: *Excerpta de legationibus* p. 206, 14-19) mutatja a Kaukázus felélt lakó alánokat és onogurokat türk alattvalóknak; vö. AÉ 106 (1979) 234.

⁷ Theophylactus Simocatta, *Historiae* VIII 3, 8: *τριακοστὴ δὲ ἡμέρα, καὶ ὁ βάρβαρος συνέλεξε δύνανται*. Vö.: OLAJOS T.: *Az avar történelem forrásai* 54. §.: AÉ 111 (1984) 63.

A kötet állítása (314-315), miszerint a 601 utáni másfél évtizedben csak az adriai peremterületet zaklatták volna az avarok, a „*Miracula Sancti Demetrii*” második könyve ma legkorszerűbbnek tekintendő értelmezése szerint aligha helytálló: Serdica (Szófia) és Naissus (Nis) avar kézre kerülése ekkorra tehető.⁸

Salona avarok általi elfoglalását apodiktikusan 612-re datálni (mint a 315. oldalon történik) nem lehet. Az utolsó dátumot tartalmazó salonai latin felirat éve 612⁹, ami így csak terminus post quem (vagy legfeljebb terminus a quo) a város pusztulására. (A legavatottabb Salona-kutatók 614 tájára gondolnak, mint a város elestének az idejére.)¹⁰

Kostantinápoly avar ostroma nem 626. aug. 10-én fulladt kudarcba, mint a kötet 315. oldala állítja, hanem aug. 7-én, miként feltétlenül hiteles források hosszú sora félreérthetetlenül vallja.¹¹

Forum Iulii (Civitate) avar kézre kerülését és dülését Bóna (315) 628-ra teszi, de elmulasztani látszik a forrást megjelölni, amelyre ez a datálás épül. S itt aligha arról van szó, hogy én nem tudok valami a tudományos világban közismert perdöntő kútfőről. Hiszen a longobard Itália történetének legkorszerűbb monografikus feldolgozása Paolo Delogu tollából 1980-ban szintén hallgat a 628-as keltezésről, s határozottan a közkeletű 610-es¹² (vagy e körüli) időpont mellett foglal állást.

A „Szent Demeter csodái” második könyvének ötödik fejezetében szereplő Kuber bolgár fejedelmet a kötet 325. oldala a ma sok szakembertől elfogadott (s mindenképpen legvalószínűbb) feltevés szerint Kuvrat fiának tekinti.¹³ Annál zavaróbb, hogy amikor a 316. oldalon ugyanennek a forrásrészletnek egy másik passzusát használja (amely a bolgár fejedelem avarellenes felkelésének öt-hat győztes csatájáról szól)¹⁴, Kubert magával Kuvrattal (tehát a fiút az apjával?) azonos személynek tekinti Bóna.

⁸ P. LEMERLE, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II.*, Commentaire, Paris 1981, 100-101, 184. A kommentált forráshely: *Miracula Sancti Demetrii* (II 2) 200.

⁹ *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes quas collegit adnotationibusque instruxit* A. DOBÓ, Budapestini 1975, p. 57 No. 250; *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, edidit E. DIEHL I., Berolini 1961, p. 321 No. 1653. Vö.: SZÁDECZKY-KARDOSS S., *Az avar történelem forrásai* 25., 70. §§.: *AE* 106 (1979) 241-242, 113 (1986) sajtó alatt.

¹⁰ F. BULIC: *Sull' anno della distruzione di Salona*: *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata* 29 (1906) 268-304; V. TOMASIC: *Ancora sull' anno della distruzione di Salona*: *Bullettino etc.* 33 (1910) 136-140; G. NOVAK: *Povijest Dubrovnika... do propasti Epidauruma*, Dubrovnik 1966, 69, 84, 144, vö. még E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 14, 125; R. EGGER, *Der altchristliche Friedhof Manastirine* (Forschungen in Salona, veröffentlicht vom Österreichischen Archäologischen Institute II.), Wien 1926, 48. – Salona elpusztítását 639-re teszi PÜSPÖKI NAGY P.: *A tények erejével*, New York 1985, 34 (hihetőleg a Liber Pontificalis IV. János pápáról szóló részlete alapján; vö. Thomas Archidiaconus, *Hist. Sal.* 8).

¹¹ A forrásokat idézi S. SZÁDECZKY-KARDOSS: *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarbeiterin... T. OLAJOS* (Opuscula Byzantina I.), Szeged 1972, 91-92, 137; vö. A. N. STRATOS, *Byzantium in the Seventh Century I. 602-634*, Amsterdam 1968, 173-196 („Siege of Constantinople”); J. L. VAN DIETEN: *Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel von Sergios bis Johannes VI.*, Amsterdam 1972, 18.

¹² P. DELOGU (–A. GUILLOU–G. ORTALLI): *Longobardi i Bizantini* (Storia d'Italia diretta da G. GALASSO I.), Torino 1980, 39.

¹³ P. LEMERLE, i. m. II. (143-)145.

¹⁴ *Miracula S. Demetrii* (II 5) 287 (ed. P. LEMERLE, i. m. I. Le texte, Paris 1979, p. 223, 228).

A számomra ismert forrás szerint 573 után (pontosabban miután Tiberios a megzavarodott elméjű II. Iustinus helyett caesari rangban kezébe vette Bizánc kormánypalcáját) 80 000 aranyat kaptak évente az avarok a keletrómai kincstártól.¹⁵ Nem tudom, mire épülhet a könyv 324. oldalának az a kijelentése, miszerint a kérdéses összeg 60 000 arany volt.

Nem ismerek olyan hitelt érdemlő forrást, amely egykori avar alattvalónak mondaná Wonomyr szláv vezért, Erik friauli herceg csapatainak támogatóját a 795. évi avarellenes hadjáratban¹⁶. Ennek tényként való kezelése a kötet 334. oldalán (vö.: 340-341) nem látszik maradéktalanul indokoltnak.

A „Rhytmus de regis Pippini victoria Avarica” szövege, akár a kézirati hagyományt nézzük, akár Dümmler szövegjavítását, teljes határozottsággal több tarkanról beszél az avar kagán kíséretében 796-ban.¹⁷ Biztos tehát, és nem csak valószínű (mint a kötet 334. oldalán olvassuk), hogy több tarkan rangú főember volt a kaganátusban.

„A longobard királyság leverése után ... 772-ben” a frankok Istriában közvetlen szomszédai lettek az avaroknak, olvassuk a könyv 337. oldalán. Mi ennek a kronológiának az alapja? A számomra ismert hiteles források és mérvadó modern feldolgozások szerint Nagy Károly hadjárata csak 773-ban indult meg Lombardia ellen, és a longobard főváros éppenséggel csak 774 nyarán került frank kézre.¹⁸ Ez előtt nemigen lehet szó a longobard királyság leveréséről.

A kötet három különböző összefüggésben említi évszámmal datálva azt az eseményt, hogy a Theodorus nevű keresztény avar fejedelem a szlávok zaklatása elől menekülve nagy Károlytól kér és kap menedéket népe számára „inter Sabariam et Carnuntum”. Egy esetben (a 352. oldal alján) a számomra ismert és hitelt érdemlő forrásokkal összhangban 805-re teszi az eseményt¹⁹ Bóna, két másik alkalommal (a 346. és a 351. oldalon) viszont a tudomásom szerint semmilyen megbízható kútfővel alá nem támasztható 804-es esztendő (annak késő őszét) tünteti fel a szóban forgó esemény idejeként.

¹⁵ Menander Protector: Excerpta de legationibus, ed. C. DE BOOR p. 471, 27-34; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Az avar történelem forrásai 20. §.: AÉ 106 (1979) 233.

¹⁶ A forrásokat, amelyek egyike sem nevezi egykori avar alattvalónak Wonomyr(us)t, együtt hozza Magnae Moraviae fontes historici (red. L. HAVLIK, alii) I., Pragae-Brunae 1966, 41, 54, 58, 133, 246. Számos más, nem kevésbé indokolt feltevés közül csak az egyik az, amelyet Bóna tényként közöl. Vö. egyebek mellett J. LESNY: Wonomir: Lexicon Antiquitatum Slavicarum VI., Wroclaw 1977, 589-590; Magnae Moraviae fontes historici IV., Brno 1971, 371.

¹⁷ A költemény legújabb kritikai kiadása: Einhardi Vita Karoli Magni, ed. G. H. PERTZ, G. WAITZ, O. HOLDER-EGGER, Hannoverae 1911, p. 42-46. Tulajdonképpen a „cum Tarcanis primatibus” kézirati hagyomány megváltoztatását kellően semmi nem indokolja. De még ha Dümmlerrel „Tarcan”-t olvasunk is „Tarcanis” helyett, a ragozhatatlan (indeclinabile) rangelnevezés mellett a „primatibus” appozíció mutatja, hogy több ilyen titulusú főemberről van szó. Megismétlem azonban, eleve indokolatlan a latinositatlan Tarcan formával számolni egy költőnél, aki a kagán rangelnevezést cacanus, a katun rangelnevezést pedig Catuna latinositott formában adja vissza, tehát következetesen latinizálja az idegen szavak végződését.

¹⁸ J. F. BÖHMER: Regesta Imperii I. Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern 751-918 ... neu bearbeitet von E. MÜHLBACHER. Erster band. I. Abtheilung, Innsbruck 1899, 71-76 (Nr. 158-167); L. M. HARTMANN: Geschichte Italiens im Mittelalter II 2., Gotha 1903, 266-273; P. DELOGU, i.m. 190.

¹⁹ S. ABEL-B. SIMSON: Jahrbrücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen II., Leipzig 1883, 320-322; J. DEÉR: Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches: Karl der Grosse (Red. W. BRAUNFELS) I., Düsseldorf 1966, 725, 774-775.

A 357. oldalon egyebek mellett a Pannoniába küldött frank főemberekről, a missusokról van szó; ám a fogalmazás az eleve többes számú (pluralis nominativus) latin missi alakhoz kapcsolja hibrid módon a magyar többes birtokos személyragot is. Így nem a frank foglalás korának missusait (ez lenne a korrekt), hanem a missi-it említi.

Nem ismerek olyan forrást, amelyből kiderülne, miszerint 862-ben a morva Rasztyiszláv szövetségeseiként támadtak a magyarok Német Lajos országára²⁰, miként ezt a kötet 367. oldala apodiktikusan állítja.

A 369. oldal szerint Bíborbanszületett Kostantin a Megasz Moraviász megjelölést használta volna földrajzi fogalomként (a magyarul Nagy-Moráviának mondott államra). Az irodalmi középgörög nyelvben, így a tudós császár nyelvezetében is az országnevek nőneműek. A kérdéses geográfiai elnevezés ehhez képest a nőnemű Megalé Morabia (~ Moravia) formában szerepel²¹. A hímnemű Megasz Moraviász elnevezés képtelenség, vagy ha úgy tetszik, nyelvi torzszülött.

Míg a tényszerű, adatszerű korrigálnivalókra vagy legalábbis megkérdőjelezhető állításokra, ha egyszer elvállaltam a bírálatot, rá kellett mutatnom, addig a kötet végén álló bibliográfiai összeállítás értékelését már nem érzem ennyire elkerülhetetlen tennivalómnak. A kötet sajátos célkitűzése mellett és adott terjedelmi keretei között szóba sem jöhetett a szakirodalom ismertetésénél az akárcsak megközelítőleg teljesesség elérése. Válogatni kellett a szerzőnek. S egy ilyen válogatás megítélésénél olyan nagy az egyéni szempontok előtérbe tolokodásának a veszélye, a szubjektivitásnak minden jóakarat ellenére bekövetkező felülkerekedése, hogy a bibliográfiáról szóló véleményem részletezésének nem látom értelmét. Egy-két megjegyzést teszek csak, azt is habozva. Én egy vonatkozásban feltétlenül másképpen jártam volna el, mint Bóna István tette: azokat az alapvető segédeszközöket, amelyek a kútffőanyag teljességéhez vezetik el az olvasót, mindenképpen idéztem volna. Konkrét példaként hadd említsem a J. Ferluga és mások szerkesztésében megindult páratlan értékű forrásösszeállítást: Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Ennek a vállalkozásnak már megjelent kötetei az avar történelem görög és latin kútffőiről valamennyi más munkánál teljesebb (s ráadásul a fő szövegeket kényelmesen együtt adó) tájékoztatást nyújtanak. E műnek (s néhány hasonló rendeltetésűnek) a kimaradása a bibliográfiából hiányérzetet kelt. S csak még egyetlen elhallgattathatatlanul kikíváncozó megjegyzést itt. A több kiadásban megjelent műveknél általában az utolsót, tehát a legkorszerűbbet kívánatos használni (különösen ha az budapesti közkönyvtárban elérhető, s nem kell internacionális kölcsönzéssel vesződni). G. Ostrogorsky bizánci történelme ilyen

²⁰ Az Annales Bertiniani (Hincmar) 862-es évhez írt megjegyzésének a magyarokról szóló mondatát korrektnül kapcsolja a morvák Német Lajos elleni fellépéséhez GYÖRFFY GY. (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Budapest 1975, 31-32) így: „862-ben akkor jelentek meg csapataik a keleti frank birodalom területén, amikor Német Lajos császár fia, Karlmann, Ostmark kormányzója morva együttműködéssel apja ellen támadt.” A két esemény időbeli egybeesése vagy közvetlen egymásutánisága azonban nem nyilvánítható apodiktikusan (legfeljebb hipotetikusán) oki-okozati összefüggésnek. (A „post hoc ergo propter hoc” érvelés a logikai vétségek egyike.)

²¹ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio 13, 5 et 40, 33: ἡ μεγάλη Μοραβία (cf. 38, 58).

munka: legkorszerűbb változata az 1963-as 3. kiadás; így egy korábbi (kevésbé up to date) kiadás angol fordításának a használata nem látszik indokoltnak. Ugyanez még egy-két más esetben is megjegyezhető az előttem fekvő kötet bibliográfiáját illetően.

Semmi sem lenne azonban méltánytalanabb, mint az, ha mondanivalóm végső kicsengése nem Bóna István teljesítményének becses pozitívumairól szólna. Ezek sorában utalnom kell a szerzőnek azokra a felismeréseire, amelyek teljesen újat, értékes felfedezést jelentenek az írott kútfők értelmezésében és értékesítésében. Két jellegzetes példával szeretném illusztrálni a munkának ezt az oldalát. Korábban szinte egyeduralkodó volt a nézet a tudományban, hogy a 630-as évek elején a Közép-Duna-medencében lezajlott bolgár felkelés az avar kagán uralma ellen egyfelől, a dél-oroszországi Nagy-Bulgária urának, Kuvratnak az avar fennhatóság lerázására tett lépése másfelől két lényegében egymástól teljesen független mozgulás volt. Bóna István intuíciójának köszönhető az a felismerés (a kötet 316. oldalán), hogy a két eseményről szóló híradás (az egyik a Fredegár neve alatt fennmaradt latin krónikában, a másik Niképhoros bizánci pátriárka görög történeti művében)²² egy összefüggő történeti folyamat epizódjait adhatja, a kettő valamiképpen összetartozhat. (Kronológiai vizsgálódásaim, amelyeket eddig csak előszóval ismerttettem az MTA Magyar Östörténeti Munkabizottságában, messzemenően támogatják Bóna István feltevését.)²³

A másik idevágó példa az, amit magyarul tudomásom szerint a szóban forgó kötetben (342. old.) írt le először Bóna István. Megfejtése ez annak a korábban soha megnyugtatóan meg nem oldott rejtélynek, hogy vajon miért említi néhány korai Karoling-kori évkönyv „vandál” néven az avarokat. A plauzibilis válasz: a késői avarság jelölésére, amelynek országába keletről onog(und)ur bevándorlók telepedtek, az onogur népnév szlávós vangar (Uangarius) elnevezése is használatos volt²⁴, s ennek a népnévnek a vandál szóval való összecsengése vezethetett a frank birodalom írástudóinál az avar=vandál identifikációra.

Ilyen és ehhez hasonló értékes új megállapítások²⁵ teszik Bóna István fejezetét a magyar föld népvándorlás- és korai középkori történetéről történetírásunk nagy nyereségévé a tízkötetes magyar történelem első kötetében.

²² *Chronica quae dicuntur Fredegarii* IV. 72; *Nicephorus Patriarcha, Breviarium* p. 24, 9–12 (ed. C. DE BOOR).

²³ Az 1986. május 23.–jún. 3. között Szófiában megrendezésre került II. Nemzetközi Bulgarisztikai Kongresszus aktái hozzák majd nyomtatásban szóban forgó kronológiai vizsgálódásaim eredményeit „*Einige chronologische Probleme des Zeitalters von Kuvrat*” címen.

²⁴ Vö. OLAJOS T., Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avarok etnikum történetéhez: *Ant. Tan.* 16 (1969) 87–90; Т. Олайош, К вопросу об истории оногуров, мигрировавших на запад, megjelenik az előző (23.) lábjegyzet idézte szófiai kongresszusi aktakiadványban.

²⁵ Mint jeleztem, az itt felemlítettek csak szerény ízelítőt jelentenek Bóna István tárgyalt fejezetének kiemelkedő teljesítményeiből. Esetleges félreértések elkerülése végett azonban azt is meg kell említenem, hogy a szóvá tehető korrigálnivalók listája sem volt teljes a fentebbiekben; olyan esetekre szorítkozott, amikor hiteles források vallomásával egyértelműen ütköző állításra bukkantam. Nem tértem ki azokra az esetekre, amelyekben a kútfők természetéből fakadóan nem teljes bizonyossággal, csak nagy valószínűséggel (tehát hipotetikusan) nyilváníthattam volna a szerzőtől eltérő véleményt. Például a feljebb a 15. lábjegyzetben idézett forrás egyértelműen mutatja, hogy a legkorábbi ismert összegű évenkénti pénzjuttatás az avaroknak Bizánc részéről 80 000 (és nem 60 000!) arany volt. Ezt szóvá tettem. Az évpénz későbbi változása (növekedése) a szerintem legelfogadhatóbb szövegértelmezések szerint szintén nem úgy alakult, ahogyan a kötetben (324) olvassuk; ám minthogy itt a kútfők vallomása kevésbé határozott, nem bocsátkoztam különvéleményem fejtegetésébe.

SAMUEL SZÁDECZKY-KARDOSS

**BEMERKUNGEN ZUR BEARBEITUNG DER GRIECHISCH-LATEINISCHEN
GESCHICHTSQUELLEN DER UNGARLÄNDISCHEN VÖLKERWANDERUNGSZEIT**

Im Jahre 1984 erschien der erste Band der neuesten zehnbändigen „Geschichte Ungarns“. Darin schrieb István Bóna (S. 265-373, 1586-1606) den Abschnitt „Die Geschichte des Zeitalters der Völkerwanderung und des Frühmittelalters in Ungarn“. Rezensent knüpft Bemerkungen an die Quellenbenutzung und die historische Darstellung des betreffenden Kapitels.

TERENTIUS ADELPHOE-ÁNAK BEFEJEZÉSE ÉS AZ ÚJ MENANDROS

I.e. 160-ban Aemilius Paulus *ludi funebrales*-én – egyebek között – Terentius *fabula palliata*-ját, az *Adelphoe*-t is bemutatták. E darabon végighúzódnó vörös fonal a helyes nevelési elv – ma ugyanúgy aktuális – problémája, melyet az író a városban élő vagyonos agglégény, Micio liberális és a keményen dolgozó paraszt, a szigorú Demea módszerének szembeállításával mutat be. A darab megítélése körüli vita már az ókorban megkezdődött; Cicero egyértelműen Miciónak adta a pálmát, s ha példát akart hozni az engedékeny atyai magatartásra, az *Adelphoe*-ből idézett. Így gondolkodott Molière is: a *L'École des maris*-ban rokonszenve Ariste-é, a nyájas gyámé, és ellenszenve Arnolphe-é, Demea utódjáé a *L'École des femmes*-ben. A vita azóta is folytatódik: a Micio-párti Lessinggel Diderot áll szemben, aki szerint egy harmadik atyát kell kívánnunk, aki a középúton jár.¹

E nehéz probléma megoldása felé vezető úton jelentős állomás volt Trencsényi-Waldapfel Imre nevezetes tanulmánya.² A szerző abból a felismerésből indult ki, hogy Menandros darabja, az *Adelphoe* β' is bizonyos értelemben kulcsdráma volt (gyanítani lehet, hogy Micio álarcá mögött a görög szerző barátja, Démétrios Phalereus, Démeaé mögött viszont a rusztikus és erőszakos Stratoklés áll³), ehhez hozzávetve a római *ludi funebrales* gondolatkörét (a halott álarcát viselő színésznek a temetési menetben a megjelenített halott tetteit és szavait kell utánoznia), és e gondolatsornak nyomatókat adott azáltal, hogy a fabula két öregjének szembeállítását kivetítette a Scipio-körhöz tartozó Aemilius Paulus és a konzervatív felfogású Cato ellentétére.

E tanulmányhoz csakhamar Maróti Egon fűzött megjegyzéseket, hivatkozva a *Dyskolos*-ra, pontosabbá téve, ill. kiegészítve Trencsényi-Waldapfel történeti megállapításait és megkérdőjelezve az Aemilius Paulus—Cato maior ellentétet.⁴

¹ Vö. K. BÜCHNER: *Das Theater des Terenz*. Heidelberg 1974, 361 skk.; HUSZTI J.: Diderot és Terentius. *Budapesti Szemle* 153. 1913, 382 skk.

² Terentius vígjátéka L. Aemilius Paulus temetésén. *AntTan* 4 (1957) 1–28; vö. *Acta Ant. Hung.* 5 (1957) 129–165.

³ P. MACKENDRICK: Demetrius of Phalerum, Cato and the Adelphoe. *RFIC NS* 32 (1954) 18–35. Donatusból tudjuk, hogy Micio neve a görög eredetiben Lamprias volt.

⁴ Terentiana. *AntTan* 7 (1960) 27–36; vö. *Acta Ant. Hung.* 8 (1960) 321–334.

A vita⁵ azóta továbbra is azon kérdés körül forog, vajon változtatott-e a római poéta a görög eredetin (s ha igen, hol és mennyit), vajon az addig rokonszenvesnek bemutatott Micio megaláztatása az utolsó jelenetekben Menandros szándéka szerint történt-e, vagy pedig Terentius cserélte fel a szerepeket, mert a darab tendenciáját a *patria potestas* elvét valló közönsége számára elfogadhatóbbá akarta tenni, vagy mert egyszerűen hatásosabbnak tartotta a szelid *senex* felsülését.⁶

E kérdést most revízió alá vehetjük az elmúlt két és fél évtized papiruszleteinek segítségével, melyek Menandros-képünket számos új vonással gyarapították.

Azt a régi feltevést, hogy Plautus és Terentius görög mintái öt felvonásra oszlottak, már a kairói kódex vígjátékai igazolták. Az 1958-ban közzétett *Dyskolos* és az azóta megismert más darabok most lehetőséget adnak arra, hogy az újkomédia drámai struktúráját nagyobb anyagon vizsgáljuk. E művek számunkra itt most fontos zárófelvonásáról kiderült, hogy egyrészt Menandros abban sokkal inkább kötődött az ókomédiához, mint azt korábban sejtettük (jelentős szerepet játszik benne a házasság-motívum, a darab korábbi elemeit felhasználó ingerkedés, kötekedés, gúnyolódás, egy sor egyéb *kómos*-elem), másrészt a cselekmény kidolgozása a IV. felvonás végére tulajdonképpen lezárul, és így az utolsó felvonásnak nemegyszer függetlék jellege van.⁷

⁵ Az idevágó tanulmányok az elmúlt három évtizedben: M. NEUMANN: Die poetische Gerechtigkeit in der neueren Komödie. Speyer 1958, 172 skk.; A THIERFELDER: in: Menandrea. Miscellanea philologica. Genova 1960, 107–112; H. J. METTE: Gymnasium 69 (1962) 401; T. A. DOREY: Greece and Rome 9 (1962) 37–39; W. G. ARNOTT: Greece and Rome 10 (1963) 140–4; O. RIETH: Die Kunst Menanders in den „Adelphen“ des Terenz. Hildesheim 1964, 2–14, 101–120; W. G. ARNOTT: Gnomon 37 (1965) 255–263; H. J. METTE: Lustrum 10 (1965) 127–8; R. W. CARRUBBA: Dioniso 42 (1968) 16–26; W. R. JOHNSON: California Studies in Classical Antiquity 4 (1968) 171–186; W. STARK: Altsprachliche Unterricht 13 (1970) 3. 5–18; E. FANTHAM: Latomus 30 (1971) 983–6; J. N. GRANT: Greek Roman and Byzantine Studies 12 (1971) 205–10; H. TRÄNKLE: MH 29 (1972) 241–255; K. GAISER: Aufstieg und Niedergang der alten Welt (Berlin 1972) I 2, 1101–14; W. S. ANDERSON: Studi classici in onore di Quintino Cataudella. Catania 1972, 173–9; H. LLOYD-JONES: CQ 23 (1973) 279–284; L. PERELLI: Il teatro rivoluzionario di Terenzio. Firenze 1973, 61–108; K. BÜCHNER: i. m. 361–426, kül. 409 skk.; TEGYEY I.: Terentius Adelphoe (Auctores Latini XVII). Budapest 1973, 19–24; N. HOLZBERG: Menander. Untersuchungen zur dramatischen Technik. Nürnberg 1974, 165–170; J. N. GRANT: AJPh 96 (1975) 42–60; F. CALLIER: La libertas et les valeurs politiques dans le théâtre de Terence (*Ad. II*, 17). Association Guillaume Budé. Congrès de Rome (Paris 1975), 412–23; W. G. ARNOTT: Menander, Plautus, Terence. (Greece and Rome. New Surveys in the Classics No. 9.) Oxford 1975, 54–5; V. PÖSCHL: Das Problem der Adelphen des Terenz. SBHAW 1975, 4; R. H. MARTI: Terence Adelphoe. (Cambridge Greek and Latin Classics). Cambridge 1976, 16–29; TEGYEY I.: Ljudi Menandra i rimszkaja interpretacija ikh. In: Problémü anticsnoj isztorii i kulturi (Erevan 1979) II, 347–353; C. LORD: TAPhA 107 (1977) 183–202; F. H. SANDBACH: BICS 25 (1978) 123–145; B. COMPAGNO: Pan 6 (1978) 127–138; H. JUHNKE: Terenz. In: Das römische Drama (hrsgg. E. LEFÈVRE) Darmstadt 1978, 253–6; J. N. GREENBERG: CW 73 (1979–80) 221–36; P. GRIMAL: Vita Latina 1981 No. 84, 2–9; E. LEFÈVRE: La structure des Adelphes de Térence comme critère d'analyse. In: Théâtre et spectacles dans l'antiquité. Actes du colloque de Strasbourg. Leiden 1983, 169–79; A. GRILLI: Educazione urbana ed educazione rustica in Terenzio. In: La città antica come fatto di cultura. Atti del convegno di Como e Ballagio. Como Regione, Lombardia 1983, 23–4; B. SCHNEIDER: RhM 127 (1984) 133–140.

⁶ H. TRÄNKLE: i. m. 243 skk.; F. H. SANDBACH, i. m. 138 skk.

⁷ Erre már az *Epitrepontes* alapján rámutatott A. W. GOMME (Menander. In: Essays in Greek History and Literature. Oxford 1937, 266, 1. jegyzet); továbbá: H. LLOYD-JONES: Greek Roman and Byzantine Studies 12 (1971) 188 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 120 skk.; H.-D. BLUME: Menanders „Samia”. Eine Interpretation. Darmstadt 1974, 245 sk.

A *Dyskolos* legfőbb tanulsága az, hogy ennek az V. felvonásában (az ókomédiához hasonlóan⁸) annak kell újra szenvednie és a gúnyolódást eltűrnie, aki az előzmények alapján azt kiérdemelte, és ott vereséget szenvedett. Éppen ezért aligha indokolt az a megütközés, amivel egyesek Knémón ismételt meghurcolását fogadták.⁹ Menandros itt a költői igazságszolgáltatást feláldozta részben a komikus hatások, részben az arányos szerkesztés és a párhuzamok kiaknázásának oltárán.¹⁰ Ez az oka annak, hogy a most már tehetetlen Knémón kénytelen Getas és Sikón ismételt bosszantását eltűrni.

Visszatekintve most már könnyű felismernünk az *Epitrepontes* hasonló szerkesztési elvét: a darabban ugyan a központi probléma a fiatal házások, Charisios és Pamphilé konfliktusa, és bár az ifjú férj sem mondható hibátlannak, a valóban negatív figura Smikrinés, a fiatalasszony atyja, akinek a családi perpatvar láttán első gondolata a hozomány megőrzése, és aki mindvégig a fiatalok szétválasztásán fáradozik. Az ifjú pár már régen kibékült, de ebből a makacs öreg semmit sem vesz észre, csak hajtogatja a magát. Az V. felvonás vége ugyan elveszett, de a ránk maradt töredékekből világos, hogy Smikrinésnek el kell tűrnie a *polypragmosyné*-je révén nem éppen rokonszenves Onésimos filozófiai tantételekkel és tragédia-elemekkel átszótt kioktatását.¹¹

Ugyancsak Smikrinés a neve annak a kapzsi öregnek¹², aki az *Aspis* ellenszenves alakja. Unokaöccse, Kleostratos katonának állt be, hogy családjá anyagi helyzetén javítson, és hűgát illendően férjhez tudja adni. Daos, a szolgálja, megrongált pajzsával, halálának hírével és jelentős zsákmánnyal érkezik vissza Kisázsából, mire Smikrinés, hogy a vagyont megszerezze, feleségül akarja venni Kleostratos hűgát, akinek egy rokon ifjúval (Kleostratos nagybátyjának, Khairestratosnak fiával) kötendő házasságát már régóta tervezték. A fiatalok azonban Daos segítségével cselt szőnek, Khairestratosnak, Smikrinés öccsének halálát koholják (ennek következtében az öreg házasság nélkül is megkapná az örökséget). Az V. felvonásból csak két tucat sor maradt fenn, ebből világos, hogy a fiatalok egybekeltek, előkészítik az ilyenkor szokásos lakomát. Smikrinés – úgy tűnik – sem az esküvőről, sem az időközben (a IV. felvonás végén) épen és egészségesen visszatért Kleostratosról nem tud semmit, s mivel a prologosban Tyché megígérte felsülését (143 skk.), biztosra vehetjük, hogy az elveszett 90 sor jó részét éppen az ő kigúnyolása teszi ki (feltehetőleg Daos által).¹³

⁸ Vö. pl. az *Acharnes* befejezésében Lamachost.

⁹ W. KRAUS: RhM 102 (1959) 155; J. C. KAMERBEEK: Mnemosyne 12 (1959) 128; A. THIERFELDER: Knemon-Demea-Micio. In: Menandrea. Genova 1960, 107 skk.; vö. még: M. ANDERSON: Knemon's hamartia. Greece and Rome 17 (1970) 199 skk.; W. LUDWIG: Verhältnis von Gott und Handlung. In: Entretiens sur l'antiquité classique. Tome XVI. Ménandre. Vandoeuvres-Genève 1969, 86 skk.; S. M. GOLDBERG: The Making of Menander's Comedy. London 1980, 88 skk.

¹⁰ W. G. ARNOTT: Menander... (I. 5. jegyz.), 21 sk.

¹¹ U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF: Das Schiedsgericht. Berlin 1925, 108 skk.; A. W. GOMME-F. H. SANDBACH: Menander, a Commentary. Oxford 1973, 369 skk.; N. HOLZBERG, i. m. 126 skk.

¹² W. T. MACCARY: Menander's Characters: Their Names, Roles and Masks. TAPhA 101 (1970) 277 skk.

¹³ A rekonstrukcióra vö. GOMME-SANDBACH: i. m. 102 skk.; W. G. ARNOTT: Menander (Cambridge-London 1979) I, 89 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 149; Daosra vö. S. M. GOLDBERG i. m. 40 skk.

Más darabjaiban fiatal emberek vallanak kudarcot, és szenvednek az V. felvonásban. A *Perikeiromené* katonafigurájának, Polemónnak a felsülése kielégíti igazságérzetünket: bár Menandros jellemzésében hőst nem a megszokott *miles gloriosus*-vonásokkal ruházza fel, mégiscsak ő az, aki alaptalan féltékenységében levágja élettársa, Glykéra fűrtjeit és ostrommal akarja bevenni a szomszédos házat, ahová a méltatlanul szenvedő leány menekült, így azután neki kell aggódva lesnie, hogy az immár szabad athéninak bizonyult nő feleségként hozzámegy-e vagy sem,¹⁴ E vígjátéknak azonban van még egy csalódott alakja: Moschión, Glykéra ikerfivére, aki teljesen félreérti a testvéri ölelést, elbizakodottságában hősszerelmesként viselkedik. Amikor fény derül Glykéra kiletére, balsikerét csak az enyhíti, hogy rátalál atyjára, aki (feltehetőleg) nevelőanyja leányát szerzi meg számára nőül.

Ennek a felismerésnek a fényében érthetjük csak meg a *Sikyónios* befejezését is. E katona-darabban szó sem lehet a *stratiótés* Polemónhoz hasonló alulmaradásáról: a sikyóni férfiúnak, Stratophanésnak nincs egyetlen negatív vonása sem. Határozott, előrelátó ember, a rabszolgapiacon megvásárolt leányt őszinte szerelemmel szereti, mindent megtesz, hogy athéni polgárjogára fény derüljön. Az V. felvonás céltáblája azonban aligha az élődsi Thérón, mégha fontoskodása és szószátyársága miatt meg is érdemelné a kudarcot.¹⁵ Az igazi kárvallott a „fehérbőrű ifjú”, Moschión, akiről – akárcsak a *Perikeiromené*-ben azonos nevet viselő társáról – a végén kiderül, hogy célja elérésében a rokoni kapcsolat az akadály: ő bátyja vetélytársa lenne, ha a vetélkedésre egyáltalán sor kerülhetne. Stratophanés előtt azonban meg kell hátrálnia: keservei a legkegyetlenebbek, amiket az újkomédiában valaha is hallottunk (397–405).¹⁶ A *Misumenos*-ban ismét a *Perikeiromené* alapképlete valósul meg. Thrasónidés érzékenylelkű katona, de a „hetvenkedés” azért nem áll távol tőle: amikor a megszeretett hadifogoly-leány, Krateia előtt azzal dicsekszik, hogy az egyik zsákmányolt kard gazdáját megölte, a leány a kardban fivére fegyverére ismer. Ezért tornyosulnak azután problémák a felszabadított Krateiával kötendő házassága előtt. Az V. felvonás igen csonkán maradt ránk, de talán idevonható egy mytilénéi mozaik ábrázolása¹⁷, amelyen a balra álló alak (a közéteveők véleménye szerint katona vagy szolga) éppen felakasztaná magát. A darabban azonban végül a katona számára minden jól végződik, hozzájut a szeretett leányhoz.¹⁸

Az ugyancsak a helyes nevelés, atya-fiú viszony kérdését feszegető *Samia* szempontunkból enigmatikusabb: a vígjátékban ugyanis nincs igazán rossz jellem (a mű semmiképp sem jellem-vígjáték), mintha Menandros azt akarná megmutatni, hogy Tyché játécai következtében kerülnek csak felszínre a karakter gyengeségei. Az V. felvonásban végül is Moschión vall kudarcot (e rész ismét függelékszerű);

¹⁴ GOMME-SANDBACH: i. m. 525 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 142 skk.; S. M. GOLDBERG: i. m. 44 skk.

¹⁵ Voltaképp szenved is: Stratophanés a számarak és számarhajcsárok közé utasítja, amikor a költőzködésre sor kerül (394 sk.), és kérdés, vajon megkapja-e Malthakét (vö. 441), akinek megszerzésére oly buzgón fáradozott gazdája polgárjogának tisztázásán.

¹⁶ A. BARIGAZZI: SIFC 37 (1965) 7 skk.; H. LLOYD-JONES: Greek Roman and Byzantine Studies 7 (1966) 131 skk.; B. MARZULLO: QIFC 2 (1967) 15 skk.; GOMME-SANDBACH: i. m. 662 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 144 skk.

¹⁷ S. CHARITONIDIS-L. KAHIL-R. GINOUEVES: Antike Kunst, Beiheft 6 (1970) 57.

¹⁸ GOMME-SANDBACH: i. m. 436 skk.; N. HOLZBERG: i. m. 142 skk.; TEGYEY I.: Utószó. In: Menandrosz, A lenyírt hajú lány. Vígjátékok. Budapest 1986, 309 skk.

- kísérlete, hogy atyjára ráijesszen, számára balul üt ki, s valóban úgy tűnik, az egocentrikus, határozatlan, könnyen sírva fakadó fiatalember szolgált rá még leginkább a megleckéztetésre.¹⁹

Hasonló eredményre vezetne a római átdolgozásokból ismert fabulák elemzése is.²⁰

A görög *Adelphoe* V. felvonását Rieth és Gaiser meggyőzően helyezi a 854 skk. sorokra.²¹ Az előzőekből természetesen nem következik, hogy ebben Menandros szükségképpen hasonló kicsengésű befejezést komponált, de a valószínűség mégiscsak amellett szól, hogy a görög darab V. felvonásában az vall kudarcot, aki erre az előző négyben rászolgált. Hiába fáradoztak jeles kutatók, hogy Micióban hibát fedezzenek fel²², a görög vígjáték nem filozófiai traktátus, ahol feltétlenül a peripatetikus középsernek kell győzedelmeskednie. Az előzmények viszont egyértelműen Demea ellen szólnak. Trencsényi-Waldapfel helyesen látta, hogy a Miciót ért legnagyobb kudarc, ellenvetés nélküli beleegyezése a rákényszerített házasságba annyira képtelen, hogy az nem őt, hanem azt diszkreditálja, aki a képtelen házasságot javasolja²³, de ezen túl kell mennünk, és látnunk kell, hogy ugyanez elmondható Demea valamennyi egyéb javaslatáról is: mert más dolog az, hogy Micio nem sajnálja a pénzt a lakomára, hetairákra és az élet egyéb örömeire, hogy készséggel ad pénzt a betört ajtó kijavítására, az elszakadt ruha megfoltozására, és ismét más, ha valaki rabszolgákat szabadít fel, vagy barátainak ad olyan földet bérletbe, ami saját kezelésében nyilván többet jövedelmezne: Demea „megjavulása” tehát olyan ön- és osztálypusztító magatartás, amivel azt bizonyítja, hogy fogalma sincs az *urbanitas* mögött meghúzódó társadalom alapvető játékszabályairól.

Ami ezen túl a római darabban Micio kárára történik, az minden bizonnyal a római költő változtatása volt: Terentius ezzel is ki akarta fejezni, mennyire fogadható el Róma számára a görög poéta világa.²⁴

IMRE TEGYEY

THE END OF TERENCE'S *ADELPHOE* AND THE NEW MENANDER

The plots of Menander's plays mostly end in the fourth act and the closing part – like an appendix – is filled with motifs of the preceding acts without unexpected developments, as if the traditional komos-finale of the Old Attic Comedy may still have retained some influence. Those characters have to suffer in these scenes who either deserved this kind of punishment or were injured and defeated previously. A survey of *Disc.*, *Epitr.*, *Asp.*, *Peric.*, *Sic.*, *Mis.* and *Samia* attests that it is Demea in Terence's *Adelphoe* who is ridiculed once again, his liberality being perverse and as absurd as his parsimony at the beginning of the play.

¹⁹ GOMME-SANDBACH: i. m. 618 skk.; F. H. SANDBACH: *The Comic Theatre of Greece and Rome*. London 1977, 87 skk.; D. M. BAIN: *Menander, Samia*. Warminster, Wilts 1983, XVIII sk.; H.-D. BLUME: i. m. 245 skk.

²⁰ Vö. pl. a *Heautontimorumenos* Chremését.

²¹ O. RIETH: i. m. 101 skk., 141 skk.

²² E. FANTHAM: i. m. 984; H. TRÄNKLE: i. m. 247; J. N. GRANT: *AJPh* 96 (1975) 48; W. R. JOHNSON: i. m. 178; V. PÖSCHL: i. m. 10.

²³ i. m. 26.

²⁴ K. GAISER, i. m. 1112 skk.

APPENDIX

ADOLF LIPPOLD

MAXIMINUS THRAX HÁBORÚJA A GERMÁNOK ELLEN

A Historia Augusta kommentálásának problémái

A *Historia Augustához*, a Hadrianustól Carusig (117–284) uralkodó római császárok életrajzának corpusához már 90 évvel ezelőtt nem kisebb tudós, mint Th. Mommsen szükségesnek tartotta egy teljes, modern kommentár elkészítését. Th. Mommsent főként H. Dessau a *HA* keletkezésének koráról és szerzőjéről írt, a szakemberek által máig is idézett cikke¹ ösztönözte. H. Dessau ebben a cikkében két hipotézist fogalmazott meg, és próbált igazolni: 1) a corpus egyetlen szerzőtől származik, és nem hat életrajzíró írta, mint ahogy az az egyes *Vita*-k címeiből következne; 2) a corpus nem Diocletianus és Constantinus korában, 300 körül keletkezett, mint ahogy az az egyes császáreletrajzok ajánlásaiból és más szövegrészleteiből következne, hanem csak a 4. sz. végén írták. H. Dessau óta a *HA* körül igen élénk vita folyik, és írtak számos a *HA* kommentálásához szükséges munkát, sőt az egyes életrajzokhoz kommentárokat is, de a corpus Th. Mommsen által igényelt teljes kommentárja nem készült még el.

Azok a modern kezdeményezések, melyek egy ilyen kommentárt közös munkával kívánnak elkészíteni, mutatják, hogy milyen nehezen teljesíthető Th. Mommsen igénye. 1951-ben Speyerben a késő-antikvitás olyan szakemberei, mint Alföldi András, W. Ensslin, W. Hartke, E. Hohl, W. Seston, J. Straub és K. F. Strohecker megegyeztek, hogy a következő tervszerint kezdenek hozzá a munkához: 1. rész: kommentár az egyes életrajzokhoz; 2.: részlettanulmányok; 3.: összefoglalás és index. Azonban E. Hohl meghalt, W. Ensslin elvesztette szeme világát, W. Hartke kivált a munkacsoportból. Mindez és a többi résztvevő más irányú kötelezettségei akadályozták a munka előrehaladását. Emiatt szükségessé vált a munka újratekintése, és az egész vállalkozás szélesebb alapokra való helyezése. Alföldi András és J. Straub érdeme, hogy 1962-ben Bonnban a korábbinál szélesebb kutatógárda jött össze, és újra felosztották a munkát. A jegyzőkönyv szerint minden résztvevő nagyon helyeselte a Colloquium összehívását a *HA* kommentárjának előkészítésére, és elfogadták Alföldi indítványát, mely szerint a jövőben rendszeresen szerveznek ilyen megbeszéléseket. Abban is egyetértettek, hogy közös kiadványszervezetben kell publikálni a *HA*-ról írt munkákat, nemcsak a monográfiákat, hanem a kisebb tanulmányokat is.² Az 1962. évi jegyzőkönyvben kifejeződött továbbá az is,

¹ TH. MOMMSEN: *Die Scriptores Historiae Augustae*. Hermes 25 (1890) 228–292; H. DESSAU: *Über Zeit und Persönlichkeit der S. H. A.* Hermes 24 (1889) 337–392.

² *Antiquitas* 4. Reihe: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung, Bonn, 1963 óta.

hogy a résztvevők már akkor tudatában voltak, milyen nehéz lesz egy ilyen kommentárt kiadni.

Mind az a 13 kutató, akik 1962-ben összejöttek, s akik közül azóta már többen meghaltak, néhányan pedig nem számítanak már aktívnak, mind pedig azok, akik azóta csatlakoztak a résztvevőkhöz, határozottan tudták, milyen nehézségekkel jár majd az 1951-ben és 1962-ben kitűzött célok megvalósítása. Jellemző, hogy az 1980-ban rendezett Colloquiumon néhány kollégának az volt a véleménye, hogy az 1962 óta rendezett Colloquiumok után is még csak a kezdeteknél tartunk.

Mint az 1962 óta rendezett *HA-Colloquiumok* egyik résztvevője, nem akarok itt sem önmarcangolást, sem öntömjénezést tartani, hanem csupán röviden megmagyarázni, hogy különböző nekifutások után mért dolgozom intenzíven több mint két éve a *Vita Maximinorum* 1962-ben rám bízott kommentárjának elkészítésén, és felhívni a figyelmet egy példa alapján a vállalkozás nehézségeire, illetve problematikájára.

Teljesen egyetértek más kollégákkal abban, hogy a *HA*-kutatás még távol van a befejezéstől, mégis szükségesnek tartom az eddig elért eredmények összefoglalását a nem szakemberek számára.

Szükség van legalább néhány kommentár előterjesztésére, hogy „kívülről” is javaslatokat kapjunk, és egy ilyen – biztosan további átdolgozásra szoruló – kísérleti léggömbből folytatott vita révén elképzeléseket kell szereznünk arra vonatkozóan, milyennek is kellene lennie egy ideális kommentárnak, illetve elérhetnénk e kommentárok bizonyos formai egységesítését.

Kényszerítve érzem magam, hogy javaslatot tegyek egy távolról sem teljes kommentár elkészítésére, mert úgy érzem, fennáll az a veszély, hogy a fáradságosan összegyűjtött anyagok elvesznek.

Mivel a *Vita Maximinorum* W. Hartke szerint a szó legszorosabb értelmében meglepő mű, E. Hohl szerint pedig jó bepillantást enged a *HA* egészének általános és rendkívüli természetébe, és mert Th. Mommsen és H. Dessau óta is nagy érdeklődést váltott ki a kutatók körében, ezért ennek az életrajznak az esetében egy modern kommentár kidolgozásának feltételei kedvezőbbek, mint a *HA* más életrajzai esetében.

Mielőtt az itt részletesen tárgyalandó problémára rátérnék, röviden bemutatom hősünket, valamint a neki és fiának szentelt *Vitát*³. A később Maximinusnak nevezett C. Julius Verus Maximinus 180 körül, Thrákiában született, talán mint olyan ember fia, akinek még nem volt római polgárjoga, de bizonyára nem gót apa és alán anya gyermekeként, mint ahogyan a *Vita* írja. 193 körül, tehát Septimius Severus császár korában Maximinus fiatalemberként a római hadseregben szolgált, s bizonyára elnyerte a római polgárjogot is. Aligha volt az a fiatal „barbár Hercules” aminek az életrajz bemutatja, aki állítólag a császár színe előtt birkózásban 16 embert győzött le, s alkalomadtán 26 liter bort (egy teljes amphorát!) ivott, és 40 font húst evett meg, de azért derék katona lehetett. Vitatkozhatnánk arról, hogyan is állunk a *Vita*-ban annyira dicsért magas erkölcsiségével, ami a Severusokhoz való

³ *Scriptores Historiae Augustae*, ed.: E. HOHL-CH. SAMBERGER-W. SEYFARTH, Berlin 1971, t. II. 3-29: Julius Capitolinus, *Vita Maximinorum*.

hűségében, s ugyanakkor az Opilius Macrinus vagy Heliogabal típusú császárokkal szembeni ellenszenvében nyilvánult meg, vagy arról is, hogy valójában milyen posztokat ért el; de azt biztosnak tekinthetjük, hogy nagy érdemeket szerzett a lovagrendben, és 215 körül feleségül vette az előkelő családból származó Caecilia Paulinát. A *HA* szerint a szenátori renddel szoros kapcsolatban álló Alexander Severus a Sassanidák elleni hadjáratban is résztvevő Maximinust 234-ben mint *prae-fectus tironibus*-t a Rajna-menti határokhoz rendelte, hogy az ott összevont hadsereg jelentős részét kitevő újoncokat a germánok elleni harcra felkészítse.

Mielőtt ez a hadjárat megkezdődött volna, Alexander Severust megölték, és a hadsereg császárrá kiáltotta ki Maximinust, aki addig még a szenátori rangot sem nyerte el. Maximinus császár – a *Vita* állításával ellentétben – semmi esetre sem üldözte a szenátorokat, hanem inkább a szenátussal való együttműködésre törekedett; K. Dietz disszertációjában rendkívül alaposan tárgyalta, és azóta nem is vitatják ezt a kérdést.

*Maximinus Thrax germánok elleni hadjárata*⁴

Miután a *Vita* beszámol két lázadás Maximinus általi leveréséről, a következőket olvashatjuk (*Vita Maximin.*, 11,7): „ezután átvonult Germániába az egész hadsereggel, a mórokkal, az osdrhoeneiekkal, a parthusokkal és mindazokkal, akiket a háborúban Alexander magával vitt”.⁵ A 11,8 szerint Maximinus, aki a germánok elleni hadjáratban meggyőződött a *sagittarii* harci értékéről, jelentősen kiegészítette ezt a hadsereget. Ezután (12,1) mintegy 30–40 mérföldnyire nyomult be a Rajnán túli Germániába,⁶ felégette a falvakat, elhajtotta a nyájakat, hatalmas zsákmányt szerzett, és sok barbárt megöletett; és ha a germánok nem menekültek volna a síkságról a hegyek vagy a mocsarak közé, Maximinus – mint a szerző feltételezi – egész Germániát római fennhatóság alá vetette volna. Végezetül – olvashatjuk a továbbiakban – a vakmerősége miatt életveszélybe került császár mégis megverte a germánokat a mocsárvidéken, majdnem úgy, mintha tengeri csatát vívtak volna (ha a *navale* olvasat helyes), és igen sokat megölt közülük. Győzelmét a császár írásban jelentette a szenátusnak és a római népnek. A *HA* Aelius Cordusra és Herodianusra hivatkozó, és a győzelmi büszkeséget különösen hangsúlyozó szerzőjétől a hadieseményekről megtudjuk még, hogy a császárnak a győzelem után még sok más sikeres akciója volt, majd miután helyreállította a békét Germániában, Sirmiumba jött, és egy szarmaták elleni hadjáratot készített itt elő, s végül kidolgozott egy tervet, mely szerint az északi vidékeket egészen az Óceánig Róma hatalma alá veti.

⁴ A hadjáratra vonatkozó irodalom: A. U. STYLOW: Ein neuer Meilenstein des Maximinus Thrax in Sardinien und die Strasse Karales-Olbia. *Chiron* 4 (1974) 515–532; X. LORiot: Les premières années de la grande crise de IIIe siècle. De l'avènement de Maximin de Thrace (235) à la mort de Gordien III (244). *ANRW* II/2 657–787; K. DIETZ: *Senatus contra principem*. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax. Vestigia 29. München 1980.

⁵ *V. Maximin.*, 11,7: *Post haec transit in Germaniam cum omni exercitu et Mauris et Osdrhoenis et Parthis et Omnibus, quos secum Alexander ducebat ad bellum.*

⁶ *V. Maximin.*, 10,2; 11,7; 12,1. L. HOMO: La grande crise de l'an 238 ap. J. C. et le problème de l'Histoire Auguste. *RH* 131 (1919) 209–264, 223.

A *Vita* beszámolója szerint tehát Maximinus a Rajnán átkelve Germániába vonult, ott nagy sikereket ért el, melyek csúcspontja egy bizonyos mocsárvidéken kivívott győzelem volt, s végül Sirmiumba érkezett. A *Vita* semmiféle támpontot nem ad sem itt, sem a korábbi fejezetekben arra vonatkozóan, hogy hol kelt át Maximinus a Rajnán. A mocsárvidék lokalizálásáról is csak annyit tudunk meg, hogy a terület ill. a síkság (*campus*) a Rajna túlsó partján, legalább 30–40 (vagy 3–400?) mérföldnyire van a Rajnától. Sirmium, Maximinus hadjáratának végpontja arról beszélhet, hogy a császár Mainzból, vagy egy másik városból vonult a Rajnán át Dél-Németországon keresztül, de természetesen Közép-Németországon vagy Csehországon át is érkezhettek Sirmiumba. Hiányoznak az életrajzból a kronológiai utalások is. Csak a császárnak a Rajnától távol, egészen Sirmiumig történő eltávolodásából, és abból, amit Sirmiumban való tartózkodásáról regisztrál a szerző, következtethetünk arra, hogy Maximinus a telet Sirmiumban töltötte. A beszámolóból nem derül ki, hogy ez mindjárt Maximinus trónrajutása után, 235–236 telén, vagy csak 236–237-ben történt. Mégis, a szenátusnak és a népnek küldött beszámolóra⁷ vonatkozó megjegyzésből, és az ezután említett további sikerek alapján arra következtethetünk, hogy Maximinus két éven át folytatta germánok elleni hadjáratát.

Maximinus germánok elleni háborújáról egy párhuzamos beszámolót is olvashatunk Herodianusnál,⁸ akinek művét néhány variáns ellenére általában, és itt is a *Vita Maximinorum* egyetlen forrásának tekintik. Herodianus beszámolója (7, 2) – akár egyetlen forrása a *Vita* germánokról szóló beszámolójának, akár sem –, lényegileg megegyezik azzal, amit a *Vita*-ban olvashatunk, semmivel sem precízebb, és alig hoz kiegészítést. Az olvasó nem is egyszer olvassa Herodianusnál, hogy a hadjárat a Rajnán túl folyt le (a korábbi célzásokból is erre lehet következtetni). A *Vita*-val szemben Herodianus utal a sereg által visszafelé megtett távolságra is, de a *Vita*-val egybehangzóan írja, hogy Maximinus ellenállás nélkül messze a vidék belsejébe nyomult. A mocsárvidék lokalizálásáról, ahol a csata folyt, Herodianus terjengős leírása nem mond semmit; viszont a *HA* szerzőjénél Herodianus világosabban utal arra, hogy a csatában a barbárok csaknem teljes haderejüket elveszítették. Végezetül Herodianus is említi az egészen az Óceánig terjedő területeken lakó minden barbár nép alávetésére vonatkozó tervet. A *Vita Maximinorum* és Herodianus is utal arra, hogy a császár germánok elleni akciói nem korlátozódtak egyetlen háborús évre. A hadjáratra vonatkozóan nem találunk fontos utalásokat Aurelius Victor, Eutropius, Orosius és Zonaras műveiben sem. Mindenesetre az összes írott források Germániába lokalizálják a hadjáratot, és germánoknak nevezik az ellenséget, de sehol sincs szó meghatározott germán népcsoportról, és nem tudjuk meg, hogy a germánok mely vidékét érintette a hadjárat. Sehol sem olvasunk arról, hogy a harcok közben a germánok római területre jöttek volna, ezért az írott forrásokból arra következtethetünk, hogy Maximinus és csapatai a *Germania libera* területén élő népek ellen harcoltak.

⁷ *V. Maximin.*, 12,5.

⁸ Herodian., 7,2; ed.: T. K. STAVENHAGEN, Leipzig 1922; transl.: C. R. WHITTAKER, London 1970.

A további forrásanyag

Az irodalmi forrásokban olvasható tudósítások mutatják, hogy a hadjárat lefolyásának magyarázatához, s ennél fogva a *Vita* kommentálásához további forrásokat kell még megvizsgálni.

Érmek és feliratok igazolják, hogy Maximinus győztes hadjáratokat vezetett a germánok ellen, illetve Germániában. Az éremfeliratok⁹ *Victoria Germanica*-ról beszélnek; Maximinust és fiát sok feliraton¹⁰ *Germanicus Maximus*-ként üdvözik. Az érmek és feliratok¹¹ megerősítik azt a már a *Vita Maximinorum*, illetve Herodianus szövegéből levezethető feltételezést, mely szerint a hadjárat a germánok ellen, illetve a felettük kivívott nagy győzelem még 235-ben történt.¹²

Mivel azonban az érmek és feliratok nem adnak közelebbi felvilágosítást arra vonatkozóan, hogy pontosabban hogyan folyt le Maximinus Rajnától Sirmiumig vezetett hadjárata, és hol történt a győztes ütközet, további bizonyítékokat kell keresnünk. Joggal fordulunk újra csak Herodianushoz, aki szerint (6, 7, 2) az illyriai helytartó követei hírül vitték a még mindig a perzsa hadjáratl elfoglalt Alexander Severusnak, hogy a germánok átkeltek a Rajnán és a Dunán, feldőlnek a Birodalom területét, nagy sereggel támadják a folyók melletti táborokat, a városokat és falvakat, s ezért már veszélyben vannak a szomszédos itáliai népek is. Ezek az értesülések – olvassuk a továbbiakban Herodianusnál, – megrémítették a császárt, és nagyon megszorították az Illyricumból származó katonákat is, akiket most a perzsák elleni harc szenvedéseinek kívül lesújtott a szülőföldjüknek germánok által való végigpusztításáról szóló hír.¹³

Herodianus beszámolójából (6. §) következik, hogy a Rajnától nyugatra és a Dunától délre eső területeket – Dél-Németországra valamint a Közép-Rajna vidékére és Ausztria, illetve Magyarország területére gondolhatunk,¹⁴ – barbár betörés érte 232–233-ban. Logikus következtetésnek tűnik számomra Herodianus alapján, hogy a germánok elleni hadjárat a korábban a germánok támadása által végigpusztított területeken kívül a germánok település-területeire is kiterjedt (Herodianus és a *HA* is írnak erről), azaz Maximinus számára különösen fontos volt, hogy a germá-

⁹ RIC IV/2 139, 4. BCM VI p. 231, 112, 113; p. 232, 116; p. 238, 185–198; p. 241, 227; p. 242, 231. Egy Pockingben talált éremlelet *Victoria Germanica* feliratú darabja H. J. KELLNER: *Die Römern in Bayern*. München 1971, Ab. 147.

¹⁰ CIL VI 2001. ILS 488–490. A *Germanicus*-cím igen gyakori előfordulásáról a viszonylag rövid uralkodói idő alatt: P. KNEISSL: *Die Siegestitulatur der römischer Kaiser*. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts. Göttingen 1969, 175, 232. Kneissl is rámutat, hogy Maximinus igen gyakran viseli feliratainak a *Germanicus* címet, tehát nagyon hangsúlyozni kívánja a győzelmét.

¹¹ Többnyire 236-tól: STYLOW 1974.

¹² Szardíniából STYLOW (1974, 415) publikált először Maximinus nevével egy mérföldkövet, melyen *cos. des. és imp. II.* olvasható. Stylow szerint a 236. jan 1-től consulságot viselő Maximinusnak ezt a második *acclamatio*-ját germánok feletti győzelmével kell magyarázni, és nem az ellencsászárok feletti győzelmével (bár ez sincs kizárva). Az *imp. II.*-t csak 236-ra datált feliratokról ismerjük: A. BELEZZA: *Massimino il Trace*. Genova 1964, 105, 30.

¹³ KELLNER 1971, 137; K. DIETZ: *Regensburg zur Römerzeit*. Regensburg 1979, 113.

¹⁴ Herodianus (6,7) említi az illyreket. Noricum bevonását helyesli pl. G. ALFÖLDY: *Noricum*. London 1974, 169.

nok esetleges későbbi támadását egy preventív hadjáratral megelőzze. Az említett Herodianus-beszámolóhoz kiegészítésként különösen olyan éremleleteket vehetünk igénybe, mint amelyet Manching, Dambach vagy Straubing területén tártak fel, s melyek elrejtését 233 körülre datálhatjuk. A lelőhelyterképek lehetővé teszik azt a feltevést,¹⁵ hogy „233-ban germán betörések érték a felső-germániai és a nyugat-raetiai *limes*-t, valamint az akkori határvonal mögötti területeket, az *agri decumates*-t, Allgäu Bregenz körül, és az akkoriban teljesen lerombolt várost, Kemptent”; tehát Maximinus hadjárata is ezt a vidéket, illetve ennek előterepét érintette.¹⁶

Felhasználhatjuk továbbá Maximinus 236–237-ből keltezett, Öhringenben és Tübingenben állított feliratait,¹⁷ melyek az újjáépítési intézkedésekkel állhatnak kapcsolatban (természetesen ezt nem állíthatjuk határozottan), valamint az erődök újjáépítését bizonyító ásatási leleteket Feldberg, Saalburg, Butzbach és Echzell területén.¹⁸ Végül gondolhatunk arra is, hogy olyan katonai sírfeliratok, mint a Frankfurt melletti Rödelheimből egy *ala cataphractaria*-hoz tartozó katonáé, valamint egy Stuttgart–Bad–Cannstattban talált felirat szintén összefüggésben állhatnak Maximinus hadjáratával.¹⁹

A hadjárat

Térjünk vissza újra a *Vita Maximinorum* 11,7. kommentálásához. Maximinus hadjáratára vonatkozóan még az utóbbi évtizedek régészeti leleteit figyelembe véve sem rendelkezünk elégséges forrásanyaggal, ezért nem csodálhatjuk, ha a hadjárat lefolyására, különösen pedig helyrajzára vonatkozóan újabbnál újabb hipotézisek születnek. Igen erősen tartotta magát a már említett öhringeni felirat 1741-ben történt feltárása után az a korai hipotézis, mely szerint „a mocsárvidéken vívott csatát” Öhringen mellé (Heilbrontól 25 km-nyire keletre) kell lokalizálni. Ezt már régen joggal kétségbevonták,²⁰ de továbbra is bizonyítotttnak vélték, hogy a 235. évi

¹⁵ KELLNER 1971, 140; P. FOLTZINGER: Die Römer in Baden-Württemberg, Stuttgart 1976, 92.

¹⁶ DIETZ (1979, 115) joggal vonja kétségbe azokat a feltételezéseket (pl. KELLNER 1971, 140), melyek szerint 232–233-ban Regensburg környékét is germán támadások érték. DIETZ (1979, 113) utal arra, hogy a régészeti leletek értékelése és felhasználása irodalmi források kiegészítésére problematikus: pl. nem minden kincs elrejtése magyarázható a germán támadásoktól való félelemmel, az éremleletek datálása bizonytalan, stb. STYLOW (1974, 519) hasonlóképpen elveti ALFÖLDY (1974, 169) véleményét, mely szerint noricumai éremleletek kapcsolatban állanak a 233–235 közötti barbár betörésekkel.

¹⁷ F. HAUG–S. SIXT: Die römischen Inschriften und Bildwerke Württenbergs. Stuttgart 1914², No. 422, 494, = CIL XIII 6547, 6375, 9083.

¹⁸ WHITTAKER, 1970, II. 159,3.

¹⁹ P. GOESSLER: Neue römische Funde aus Cannstatt. Germania 15 (1931) 6–15 körültekintő interpretációja utal a bizonytalanságokra, melyek a datálásnál is jelentkeztek; ugyanakkor a bizonyára keleten toborzott *ala cataphractaria* meglétét még az ILS 2540 (Intercisa) és 2771 (Bostra) alapján is bizonyítja. FOLTZINGER (1976, 90, Abb. 305) elhamarkodottan egy Stuttgart–Bad–Cannstatt melletti csatára következtet. A *cataphractarii*-ról, akik Hadrianus óta szerepelnek a római hadseregben, de csak a késő-császárkorban játszottak kiemelkedő szerepet: B. RUBIN: Kataphraktarenreiterei im Lichte der chorenzmischen Ausgrabungen. Historia 4 (1975) 264–283. J. FITZ: Epigraphica III. Alba Regia 10 (1969) 181–183.

²⁰ HAUG–SIXT, 1914, 618. GOESSLER, 1931, II. E. HOHL: Julius, 526: C. Julius Verus Maximinus, RE 10 (1917) 852–868.

hadjárat döntő ütközetét Württemberg északi részén vívták.²¹ Voltak, akik feltételezték egy Kölnben talált éremkincslelet alapján, hogy Maximinus 235-ben az Alsó-Rajna irányába vezette hadseregét, és a mocsárvidéken vívott csata a Rajna és a Weser között²² folyt le. A. Stylow cáfolta meg ezt a hipotézist, többek között arra való hivatkozással, hogy az említett kölni kincslelet 236 végénél korábban nem kerülhetett a földbe.²³ Abból kiindulva, hogy a *Vita Maximinorum* 12,1-ben *per trecenta vel quadringenta* olvasható, olyan nézettel is találkozunk, hogy Maximinus észak-kelet felé vonult, és a döntő csatát az Elba menti Dessau környékén²⁴ vívták. Tekintettel a forrásanyaggal kapcsolatos fenntartásokra, a legelfogadhatóbbnak Dietz²⁵ feltételezése tűnik, aki szerint a rómaiak győztes hadjárata valahol Dél-Németországban egy mocsárvidéken vívott csatában végződött. C. R. Whittaker²⁶ hangsúlyozza, hogy mivel Herodianus nem ad precíz kiindulási pontot, az ütközet színhelyét valahol Dél-Németországban, de ezen kívül Csehországban is kereshetjük.

A hagyományozott forrásanyag alapján nagy számú hipotézist elvetve összefoglalásképp legyen szabad Maximinus germán hadjáratáról a következőket megjegyezni: Magnus és Quartinus lázadásának leverése után Maximinus nagy hadsereggel kelt át a Rajnán, valószínűleg Mainz térségében; a hadjárat kiinduló bázisa pontosan nem határozható meg. A császári hadsereg 235 nyarán fosztogatva és rabolva vonult végig Dél-Németország germánok lakta területein. A Caracalla korában ezzel a néptörzssel folytatott harcokról szóló tudósítások alapján valószínű, hogy Maximinus serege a germánok, mégpedig az alemannok területeit pusztította végig. Miután a germánok, feltevésünk szerint az alemannok²⁷ először elkerülték az ütközetet, később került sor a rómaiak számára győztes csatára egy közelebből meg nem határozható, mégis valószínűleg Dél-Németországban fekvő mocsárvidéken. Néhány kutató szerint a győztes csata után a császár valószínűleg a felsőgermániai-raetiai határvidéken²⁸ vonult téli táborba. Mielőtt a császár végleg továbbindult volna Sirmiumba, 236 tavaszán és nyarán valószínűleg további támadásokat is vezetett a germánok ellen Felső-Germániában és Raetiában, s valószí-

²¹ HOHL, 1917, 860; W. ENSSLIN: The senate and army, CAH XI.: The imperial crisis and recovery, A. D. 193–324. Cambridge 1939, 74; E. SIENA: Le guerre germaniche di Massimino il Trace. RFIC 33 (1955) 276–285, 279; WHITTAKER, 1970, II. 169,1; FILTZINGER, 1976, 90.

²² DE REGIBUS, L.: a crisi del terzo secolo dalla morte di Severo Alessandro all'avvenuto di Valeriano. Genova 1945, 17; A. BLANCHET: Les rapports entre les dépôts monétaires et les événements militaires, politiques et économiques. RN 39 (1936) 1–70, 205–213, 46; BELEZZA (1964, 103) csatlakozik DE REGIBUS véleményéhez, és utal arra, hogy a *V. Probi* 12,3 szerint a frankokat egy mocsárvidéken győzték le: szerinte Maximinus 236-ban Dél-Németországban volt.

²³ STYLOW, 1974, 519; DIETZ, 199, 547.

²⁴ C. JULIAN: Histoire de la Gaule. Paris 1920, IV. 558. BELEZZA (1964, 103,26) joggal utasítja el ezt a véleményt.

²⁵ KELLNER, 1971, 142; DIETZ, 1979, 115.

²⁶ WHITTAKER (1970, II. 164,1) nem zárja ki, hogy a hadjárat két szakaszban folyt le: a 255-ös év végén és 236 nyarán.

²⁷ Az alemannok elleni harcokról Caracalla korában: Cassius Dio, 77/78, 13. Az alemannok Dél-Németországba nyomulásáról Maximinus korában: K. F. STROHEKER: Die Alemannen und das spätrömische Reich. in: WdF 100: Zur Geschichte der Alemannen. Hrsg.: W. MÜLLER. Darmstadt 1975, 20–48, 23. Vö. még: R. CHRISTLEIN: Die Alemannen. Archäologie eines lebendigen Volkes. Stuttgart 1978.

²⁸ STYLOW, 1974, 523. DIETZ (1979, 115) joggal tekinti megalapozatlannak azt a véleményt, hogy Maximinus téli táborra Regensburg környékén lett volna. KELLNER (1971, 142) szerint Maximinus 235–236 telét már Sirmiumban töltötte.

nüleg Noricumban is.²⁹ A császár sikerei nyilvánvalóan bátorították 235–236-ban a Rajnától keletre és a Dunától északra megindult újjáépítési munkálatokat.

A *Vita* kommentátorának természetesen nem csak azzal kell foglalkoznia, amit Maximinus germán hadjáratával kapcsolatosan ténylegesen felkutathat, hanem a *HA* keletkezési ideje szempontjából sok valóban, vagy csak állítólag fontos kérdésnek is utána kell járnia. Ebben az esetben annak a kérdésnek: mit jelent Maximinus említett hódítási programja? Természetesen azzal is elintézhethetjük a dolgot, hogy már Herodianus is tudott erről, itt tehát nem a 300 körüli viszonyok tükröződnek vissza, és nem a 400 körüli leplezett elképzelések szövődnek a szövegbe. De a *HA*- kutatás most az egyszer nem teszi ilyen könnyűvé a dolgunkat. J. Straub szerint a *HA* szerzője a *Vita Maximinorum*-ban (11, 7) megerősít egy Herodianusból (7, 12) kiírt és itt-ott jelentős mértékben kibővített tudósítással egy programot, amit aztán Probus császár életrajzában (276–282; *Vita Probi*, 14, 5; 15, 2) még egyszer felvázolt: ez „az egész Germánia, ameddig csak elér, majd római provinciává válik” programja.³⁰ Egy új Germánia provincia itt jelzett – természetesen utópikus – területe megfelel Germania Claudianus által felvázolt területének; ez a provincia – mint már utaltunk rá – a régi elképzelések szerint egészen az Elbáig ért volna. A *Vita Maximinorum* (12,1 ill. 6) még nem szól Germania meghódításának lehetőségéről, csak *pacata Germaniáról* olvashatunk (13,3), s egyúttal Herodianus nyomán (7,2 9) beszél a szerző egy másik tervről: „római fennhatóság alá kívánta vetni az északi területeket egészen az Óceánig”.³¹

A mi szempontunkból különösen jelentős, hogy a *Vita Maximinorum* (11,7) és a *Vita Probi* (13,5) között valóban van néhány érintkezési pont, s ennek alapján a két szöveg azonos szerzőjére, ill. redaktorára következtethetünk.³² A Probus galliai sikereiről a császár életrajzába illesztett beszámolóiból (*Vita Probi*, 13,5) 60 város visszahódításáról és mérhetetlen nagy zsákmány visszaszerzéséről olvashatunk. Majd így folytatja a szerző (13,7): „és bár már a mi partunkon” (jelentését a 14,1 segítségével tudjuk kikövetkeztetni: a Rajnától balra) „sőt az egész Galliában nyugodtan kalandoztak, Probus azok közül, akik a római területeket megszállták, csaknem 400 000-et megölt, a többit pedig a Neckat és Elba folyókon túlra űzte”.³³

²⁹ Maximinus keresztényüldözései kapcsán még 236-ból is beszélhetünk a germánok elleni harcokról és tisztogató akciókról: A. LIPPOLD: Maximinus Thrax und die Christen. *Historia* 24 (1975) 479–492, 484. STYLOW (1974, 519) ugyan vitatja ALFÖLDY (1974, 169) véleményét, mely szerint a 230–235-ből származó noricumai éremleletek a barbár betörésekkel kapcsolatosak, Herodianus (6, 7,2) alapján mégsem zárható ki, hogy Noricumban is folytak tisztogató akciók. STYLOW (1974, 522) szerint Maximinus 236-ban már a szarmaták és dákok ellen is harcolt.

³⁰ *V. Probi*, 15,2: *Omnis qua tenditur late Germania ... fieret Germania tota provincia*. Claudianus, (X.) *Epithal.* 227; *De cons. Stil.* I., 220–231.

³¹ *V. Maximin.* 13.3: *animo concipiens usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam ditio-nem redigere*. Alba = Elbe: W. ENSSLIN: Niger und Alba in *Scriptores Historiae Augustae Vita Probi* 13,7. *WZLeipzig*, 2–3 (1953–1954) 259–263; J. STRAUB: Alba = Elbe oder Alb. *BJ* 155–156 (1955–1956) 136–155. J. STRAUB *Regeneratio Imperii*. Aufsätze über Roms Kaisertum und Reich in *Spiegel der heidnischen und christlichen Publizistik*. Darmstadt 1972, 418, 436.

³² Megállapítható, hogy a kettő közül a *V. Probi* szerzőjét Herodianus közvetlenül nem befolyásolta.

³³ *V. Probi*, 13.7: *immo per omnes Gallias securi vagarentur, caesis prope quadringentis milibus, qui Romanum occupaverant solum, reliquos ultra Nigrum fluvium et Albam removit*. A *quadringentis* és a *Romanum solum* párhuzamai a 12,1 és 13-ban.

Minden hasonlóság ellenére is meg kell állapítani, hogy a barbárok elleni siker kiszínezése a *Vita Probi*-ban sokkal messzebbre megy el. Így pl. megtudjuk, hogy a barbár királyok megadták magukat, míg a *Vita Maximinorum* szerint a császár támadása sok barbár megölését és fogságba ejtését eredményezte ugyan, mégsem járt döntő eredménnyel, és a barbárokat rábírták, hogy újoncokat állítsanak a római hadseregbe. Ezt követik azután még a *Vita Probi* olyan kitételei, mint (15,6): „Gallia földjeit a barbárok ökreivel szántják, és a fogságban a germánok igásállatai a mi földművelőink jármába nyújtják nyakukat; a különböző népek most azért legeltetik nyájaikat, hogy majd a mi csapatainkat táplálják”.³⁴

A Probus-életrajznak éppen ezzel a fejezetével igyekeznek igazolni a HA 4. sz. végi keletkezését. A Probus-életrajzban említett tervet – a *Limes Romanus* kiterjesztését, és egész Germania római provinciává szervezését, – W. Hartke E. Nordenhez csatlakozva Probus atyjára, a 395. év consuljára valló elképzelésnek tartotta. A *Vita Probi* (14,5; 15,2) toposzzerű óhaja, hogy az egész Germaniát vessék római fennhatóság alá, legközelebb a *Vita Maximinorum*-ban (12,5) fordul elő.³⁵

A *Vita Probi* 13–15. és a *Vita Maximinorum* 17,7 (és 12,1; 13,3) W. Hartke és J. Straub szerint is az életrajzok 4. sz. végi keletkezésére utalnak. De nekem úgy tetszik, Straub útmutatást adott az interpretáció egy másik lehetőségére is, mikor idéz a 313-ban írt *Panegyricus* 9 (12)-ből, mely Constantinust dicsőíti, a fáradhatatlan és gondoskodó dicső harcost, aki képes lenne Drusus régi tervét, a rómaiak fennhatósága alatt álló területek kiszélesítését megvalósítani.³⁶ „azzal a lendülettel, mellyel Galliába visszatértél, egészen Germania Inferior határáig vonultál; egész éven át tartó hadjáratod után szinte azonnal a közelben is hosszú ideig tartó háborút kezdve, mert a Birodalom határait a Tiberistől a Rajnáig, sőt az etrusiai Albulától a germániai Elbáig akartad kiterjeszteni.”

A 313-ban elhangzott panegyricus szerzője bizonyára utópikusnak tekinthető kijelentését³⁷ olyan korszak megnyilvánulásaként kell tekinteni, melyben a 250–270 közötti évek hanyatlása után újra bizakodtak az emberek a germánok feletti győzelemben, s újra hinni tudtak a germánok legyőzhetőségében.³⁸ Legyen szabad itt emlékeztetni arra, hogy a *Vita Probi* 15,6-tal párhuzamba állíthatók a 297-ben Constan-

³⁴ *V. Probi*, 15,6: *Arantur Gallicana rura barbaris bubus et iuga Germanica captiva praebent nostra colla cultoribus, pascuntur ad nostrorum alimoniam gentium pecora diversarum*. Germániát itt Galliához számítja a szerző, aki nem tud Probus raetiai hadjáratáról. – A barbárok besorozásának a római hadseregbe csak a határmenti területeken volt értelme, az egész Elba vidékén nem. – Kérdéses, hogy ez a tudósítás a valóságot, vagy csak a szerző fantáziáját tükrözi, mégsem kizárt, hogy Probus támaszpontokat épített a határvidéken is.

³⁵ *V. Maximin.*, 12,1: *Omnes Germaniam in Romanam ditionem redegisset*. E. NORDEN: Alt-Germanien. Völker- und Namensgeschichtliche Untersuchungen. Leipzig 1934, 34. W. HARTKE: Geschichte und Politik im spätantiken Rom. *Klio Beiheft* 32 (1940) 82; W. HARTKE: Römische Kinderkaiser. Eine Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins. Berlin 1951, 348. A *V. Probi* 14,5 és a *V. Maximin.* 12,5 párhuzamára: MOMMSEN, 1890, 279. Vö. még: 30. jegyzet.

³⁶ *Paneg.* 9 (12) 21: *eodem impetu quo redieras in Gallias tuas, perrexisti ad inferiorem Germaniae limitem, magna scilicet intercapedine temporis ac brevi locorum distantia post annuam expeditionem statim bellum auspicatus es a Tiberi ad Rhenum, immo ... a Tusco Albulam ad Germanicum Albam prolaturus imperium*.

³⁷ ENSSLIN (1939, 262) ellenére STRAUB (1972, 425) nézetéhez csatlakozom: a szónok utópikus gondolatokat fejtet.

³⁸ A. LIPPOLD: *Constantius Caesar*, Sieger über die Germanen. Nachfare des Claudius Gothicus? Der *Panegyricus* von 297 und die *V. Claudii* der HA. *Chiron* 11 (1981) 347–369.

tiusra panegyricust mondó szónok kijelentése:³⁹ „most tehát nekünk szánt a chamavus és a friz, ... és a mi piacainkat zsúfolják tele eladó állataikkal; a gabona árát le-szorítja a barbár földművelő, sőt ha sorozásra hívják, sietve jön, s bár engedelmes-ségre, fegyelemre kényszerítik, mégis boldog, hogy mint katona szolgálja Rómát.”

A tetrarchia és Constantinus kora olyan korszak volt, melyben a germánokkal szembeni határokat újra stabilizálták; olyan korszak, melyben nem volt rendkívüli – különösen a panegyristák, de a császáréletrajzírók esetében sem, – a római ura-lomnak Germániára való kiterjesztéséről utópikus gondolatokat megfogalmazni. Illenek ehhez a korszakhoz azok a gondolatok is, melyeket a *Vita Maximinorum*-ban és a *Vita Probi*-ban, valamint a *Vita Claudii*-ben találunk.⁴⁰ Véleményem sze-rint az itt tárgyalt *HA*-részletek értelmezéséhez bevonhatók a 4. század végi és 5. század eleji irodalmi megnyilvánulások, s mint J. Straub joggal mutatott rá: „400 körül, mikor az emberek a legszerényebb igényt sem támaszthatták egy expanzív politikával szemben”, mintegy Claudianus megszokott frázisát ismételve (X.) *epithal.* 217] „minden megfontolás nélkül hirdették az Elba, a Don és a Ganges vidé-ke feletti uralomra, a római világuralomra vonatkozó ambíciókat”. Ebből mégsem lehet a *HA* datálására semmi következtetést levonni, különösen nem az ebben az összefüggésben egyedül döntő helyre (*Vita Maximinorum*, 12,1; 13,3) vonatkozólag.

A *HA* 400 körüli évekre datálására K. Johne⁴¹ a *Vita Maximinorum* adataiban is bizonyítékokat látott. Johne a *HA* 400 körüli datálásából indult ki, a *HA* szerzőjének a germánok leverése iránti érdeklődésében bizonyítékot látott a *HA* 378 utáni kelet-kezésére, mikor különösen érdeklődtek a Rajna és a Duna menti ellenfelek legyő-zése iránt; ebben az időben a 3. századi győzelmek kiszínezését (pl. a *Vita Maxi-minorum*, a *Vita Probi*, meg a *Vita Claudii*) a germánok legyőzhetőségére való utalás-nak tekintették. A *HA* keletkezése korában, Johne szerint 400 körül, a válsággal semmi mást nem tudtak szembeállítani, mint a *Roma Aeternā*-ban való hitet, és irra-cionális reményeket. A *HA* szerzőjének célkitűzése keretében – hogy kortársaiban reményt ébresszen, – kell Johne szerint a 3. századi germán háborúkra való utalást vizsgálni. Elvakulva attól a hipotézistől, hogy a *HA* több részletét először 400 körül írták le, Johne is átsiklik afölött, hogy éppen a 300 körüli években és Constantinus korában új impulzusokat kapott a germánok legyőzhetőségébe és Róma örökkéva-lóságába vetett hit, éppen ebben a korban helyénvaló volt dicsőségesnek látni a ger-mánok feletti 3. századi győzelmeket.⁴²

Ha a *victa Germania* és a *pacata Germania* kifejezésekkel jobban hangsú-lyozza Maximinusnak a germánok feletti győzelmét a *Vita Maximinorum* 12,5; 15,3), mint Herodianus (7,2) szövege, és ha az *omnem Germaniam in Romanam*

³⁹ Paneg. 4 (8) 9,3: *arat ergo nunc mihi Chamavus et Frisius, ... et frequentat nundinas meas pecore venali et cultor barbarus laxat annonam. Quin etiam si ad dilectum vocetur, accurrit et obsequii teritur et tergo coercetur et servire se militiae nomine gratulatur.* LIPPOLD, 1981, 356.

⁴⁰ LIPPOLD, 1981, 363; STRAUB, 1972, 426.

⁴¹ K.-P. JOHNE: *Kaiserbiographie und Senatsaristokratie. Untersuchungen zur Datierung und so-zialen Herkunft der Historia Augusta.* Berlin 1976; Uö.: *Wiederspiegelung der Krise des Römischen Reiches in der Historia Augusta.* Klio 63 (1981) 617–622.

⁴² A Tacitus császárról szóló jóslat (*V. Taciti*, 15,2) is összefügg a *V. Maximinorum* és a *V. Probi* szerzői által megfogalmazott utópiával.

ditionem redegisset (12,1) megfogalmazásnak Herodianusnál nincs megfelelője, akkor ez véleményem szerint nem azzal magyarázható, hogy a *Vita Maximinorum*-ra Herodianus mellett még egy más forrás is hatott,⁴³ hanem inkább arra utal, hogy a *HA* megfogalmazásának korában az emberek a germánok meghódításáról inkább foglaltak meg utópikus gondolatokat, illetve több okuk volt optimizmusra, mint abban a korban, melyben Herodianus a maga munkáját írta (250 körül).

Félreértések elkerülése végett: nem azt akartam bizonyítani, hogy a *HA* minden szövegrésze lehetséges volt már 300 körül, illetve Constantinus korában, hanem újra meg akartam vizsgálni azt a kérdést, hogy mikor lehettek közkeletűek az olyan „hamisítások” mint a *Vita Maximinorum* 12,1 vagy a 13,3. Szerintem ez 300 körül lehetséges volt, és az a kényszer, hogy mindezt 400 körülre datáljuk, mindezt ideig sem más forrásokkal, sem a modern kutatás biztos eredményeivel nem igazolható.⁴⁴

⁴³ HARTKE, 1951, 348.

⁴⁴ Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportja és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szeged városi szervezete által 1983. szeptember 22-én rendezett felolvasóülésen tartott előadás; fordította CZÚTH BÉLA.

* * *

ADOLF LIPPOLD: Der Germanenkrieg des Maximinus Thrax – Probleme einer Kommentierung der *Historia Augusta*, Vortrag, gehalten in der Sitzung vom 22. September 1983 im Institut für Alte Geschichte und Archäologie der Attila József Universität von Szeged; übersetzt von BÉLA CZÚTH.

TARTALOMMUTATÓ

Index

Maróti Egon munkássága. Összeállította <i>M. Korchmáros Valéria</i>	5
<i>Czúth Béla</i> : Maiorianus császár törvényhozása. (Novellae Maioriani, I-XII.) (Kaiser Maiorians Rechtsschöpfung)	15
<i>Gesztesy Tamás</i> : Politikai szimbólumok a principátus kialakulása idején (Politische Symbole zur Zeit der Entstehung des Prinzipats)	23
<i>Gesztesi Enikő</i> : A Spartacus-felkelés leveréséről (Von Niederschlagung des Spartacus-Aufstandes)	31
<i>Havas László</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár egyik kódexének (cod. Lat. 167= <i>o</i>) helye a Florus-kéziratok hagyományában (Der Stellenwert eines Kodexes aus den Sammlungen der Staatlichen Széchényi-Bibliothek (Cod. Lat. 167= <i>o</i>) in der Florus-Handschriftentradition)	37
<i>Hegyi Dolores</i> : Anatóliai elemek a kalózkodás görög szókincsében (Ariatolische Elemente im griechischen Wortschatz der Piraterie)	47
<i>Hoffmann Zsuzsanna</i> : A <i>senatus</i> Plautusnál (Der <i>senatus</i> bei Plautus)	51
<i>Kertész István</i> : Imperialista stratégia Róma keleti politikájában az i.e. II. sz. folyamán (Imperialistische Strategie in der römischen Ostpolitik des 2. Jh. v. u. Z.)	55
<i>Makk Ferenc</i> : Borisz, egy XII. századi trónkövetelő (Boris, un prétendant du XII ^e siècle) ...	61
<i>M. Korchmáros Valéria</i> : A határozottság kifejeződése klasszikus latin szövegekben (The Expression of Definiteness vs. Indefiniteness in Classical Latin Texts)	67
<i>Németh Béla</i> : Catullus emberközpontúsága és a római közönség (Catulls Dichterwelt und das römische Publikum)	75
<i>Olajos Teréz</i> : Adalékok a görög földre telepedett szlávok történetéhez (Quelques remarques sur une peuplade slave en Hellade)	79
<i>Ritoók Zsigmond</i> : Megjegyzések az Odysseia erkölcsi értékrendjéről (Bemerkungen zum System der moralischen Werte in der Odyssee)	85
<i>Soproni Sándor</i> : A Classis Flavia Pannonica felirata Kerepesről (Die-Inschrift der Classis Flavia Pannonica von Kerepes)	91
<i>Szabó Kálmán</i> : Történelmi valóság és költői igazság. Kaváfisz első Antonius-verse. (Réalité historique et vérité poétique. La premier poème Cavafy sur Antoine)	99
<i>Szádeczky-Kardoss Samu</i> : Megjegyzések a magyarországi népvándorláskor görög-latin kútfőinek feldolgozásához a „Magyarország története” 1984-ben megjelent első kötetének az olvasása kapcsán (Bemerkungen zur Bearbeitung der griechisch-lateinischen Geschichtsquellen der ungarländischen Völkerwanderung)	105
<i>Tegyei Imre</i> : Terentius <i>Adelphoe</i> -ának befejezése és az új Menandros (The End of Terence's <i>Adelphoe</i> and the New Menander)	113
<i>Appendix</i>	
<i>Adolf Lippold</i> : Maximinus Thrax háborúja a germánok ellen. <i>A Historia Augusta</i> kommentálásának problémái. Németből fordította <i>Czúth Béla</i>	119

A kiadásért felelős
a József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Karának dékánja.

87.1371 Szekszárdi Nyomda
Felelős vezető: Benizs Sándor

A kézirat nyomdába érkezett 1987 áprilisában
Megjelent 600 példányban, 8,25 ív terjedelemben.

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA
(Usque ad a. 1961: ACTA ANTIQUA)

- I. De vita operibusque **Ladislai de Macedonia**.
Scripserunt **I. K. HORVÁTH** et **K. E. OBERMAYER**, Szegedini 1958.
- II. Testimonia de Mimnermi vita et carminibus collegit, disposuit **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**.
Szegedini 1959 (impressio nova: 1970)
- III. **L. BERNABÓ BREA**, Odysseus nyomában Aiolos birodalmának földjén. Szeged, 1960.
- IV. **P. LAKATOS**, Beiträge zur Verbeitung der ägyptischen Kulte in Pannonien. Szeged, 1961.
- V. **Gy. GAZDAPUSZTAI**, Beziehungen zwischen den präskythischen Kulturen des Karpatenbekkens und des Nordkaukasus (Beiträge zum sogenannten Kimmerierproblem). Szeged, 1963.
- VI. **KURUCZ Ferenc**, Luxorius költeményei latinul és magyarul. Gondozta és ellenőrizte **HORVÁTH István Károly**, Szeged, 1963.
- VII. Orationes **Ladislai de Macedonia**, edidit **I. K. HORVÁTH**. Textum translationum Germanicarum recensuit **L. VALACZKAI**. Szeged, 1964.
- VIII. Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene (Archäologische Konferenz, Szeged, 1963). Szeged, 1965.
- IX. **B. CZUTH**, Die Quellen der Geschichte der Bagauden. Szeged, 1965.
- X. Neuere Ergebnisse der heimischen archäologischen Forschungen (Archäologische Konferenz, Szeged, 1965). Szeged, 1966.
- XI. Zur A. Szalkays ungarischen Bearbeitung der Aeneis-Travestie von Blumauer. I. Der ungedruckte zweite und dritte Teil der Aeneis-Parodie von Szalkay, herausgegeben von **Mária BÁNKI-HORVÁTH** geb. **BORBÉLY** mit einem Vorwort von **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Szeged, 1967.
- XII. **A. GAZDAPUSZTAI**, **Gy. GAZDAPUSZTAI** **Gy. FARKAS**, **P. LIPTÁK**, **J. MATOLCSI**, Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya. Szeged, 1968.
- XIII. **J. HARMATTA**, Studies in the History and Language of the Sarmatians. Szeged, 1970.
- XIV. Neuere Ergebnisse der Ur- und Frühgeschichtsforschung der mitteldonauländischen Tiefebene (Archäologische Konferenz, Szeged, 1969). Szeged, 1971.
- XV. **D. GÁSPAR**, Spätromische Kästchenbeschläge in Pannonien. Mit einem Vorwort von **A. MÓCSY**. Szeged, 1971.
- XVI. **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**, Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarbeiterin des Buches **T. OLAJOS**. Szeged, 1972.
- XVII. **P. LAKATOS**, Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Mit einem Vorwort von **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Szeged, 1973.
- XXVIII. **I. TAR**, Über die Anfänge der römischen Lyrik. Szeged, 1975.
- XIX. **F. MAKK**, Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. Avec une préface de **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Appendice: *Analecta Avarica* de **L. Sternbach**. Szeged, 1975.
- XX. **I. FODOR**, Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (Archäologische Beiträge). Mit einem Vorwort von **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Szeged, 1977.
- Suppl. I. *Commenationes historico-hagiographicae Hungarice scriptae summaris Latinis adornatae*, quas edendas curavit **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Szeged, 1978.
- XXI. **P. LAKATOS**, Quellenbuch zur Geschichte der Heruler. Mit einem Vorwort von **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. Szeged, 1978.
- Suppl. II. Studien zur römischen Geschichte und Literatur. Zur Veröffentlichung vorbereitet von **E. MARÓTI**. Szeged, 1978.
- XXII. **E. MARÓTI**, Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980.
- XXIII. 1. Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik (Akten der am 3–4. November 1980 gehaltenen Szegeder Konferenz). Hrg. v. **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**. 1. Szeged, 1981.
- Suppl. III. **T. DÉR**, A kettős kötésű dativus Horatiusnál. (Der Gebrauch des Dativus mit Doppelanknüpfung bei Horaz.) Szeged, 1981.
- Suppl. IV. Studien zur römischen Geschichte und Literatur II. Zur Veröffentlichung vorbereitet von **E. MARÓTI**. Szeged, 1983.
- Suppl. V. Régészeti tanulmányok. Szerkesztette **FODOR I.** Szeged, 1985.
- XXIV. **S. SZÁDECZKY-KARDOSS**, Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträgen von **T. OLAJOS**. Szeged, 1986.
- XXV. Symposium Vergilianum. Herausgegeben von **I. TAR**. Szeged, 1984.